

ODD GULBRANDSEN

Struktur- omvandlingen i jordbruket

INDUSTRIENS UTREDNINGSGRUPP

Strukturomvandlingen i jordbruket

INDUSTRIENS UTREDNINGSSINSTITUT

Strukturomvandlingen i jordbruket

Av Odd Gulbrandsen

STOCKHOLM 1957

Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB, Uppsala 1957

INNEHÅLL

Förord

Författarens tack

Kap. 1. Storleksstrukturen skapar det svenska jordbrukets huvudproblem	12
Det inhemska avsättningsutrymmet sjunker	16
Avsättningen i utlandet är en prisfråga	19
Alternativvärdet av produktionsfaktorerna i jordbruket är högt	21
Storleksstruktur och storleksrationalisering	27
Trögheter i storleksrationaliseringen	30
Kap. 2. Företagsstrukturens historik	35
Utvecklingen under 200 år enligt befolkningsstatistiken . .	36
Var torparna egentligen småbrukare?	39
Samband mellan befolkningsutveckling och företagsstruktur	41
Utvecklingen enligt jordbruksräkningarna	43
Hur har jordbrukens storlek förändrats?	45
Åkerarealen otillräcklig som strukturmått?	47
Förändringar i antalet brukningsenheter sedan första världskriget	49
Kap. 3. Vad är sanning om strukturförändringarna?	53
Dubblering av företagare vid de större jordbruken	59
Småbrukens övergång till stödjordbruk	61
Fel i registreringarna?	65
Antalet företagare minskar snabbare än antalet brukningsenheter	66
Det kreaturslösa småbruket	69
Kreaturslöshetens orsaker	72
Vad händer vid de kreaturslösa småbruken?	75
Exempel från Norrland	77
Exempel från övriga Sverige	79
Kreaturslöshet vid småbruken tecken på produktionsnedläggning	81
Strukturförändringarnas sannolika förlopp	82

Kap. 4. Jordbrukspolitiken och företagsstrukturen	85
Jordstyckningsfrågor	85
Yttre rationalisering	88
Förvärvsinskränkning	90
Vanhävd	92
Lantbruksnämndernas verksamhet	92
Sammanfattning	97
Kap. 5. Statlig strukturrationalisering eller fri strukturo-	
 vandling?	99
Resultat av ägostyckningshinder och egnahemsstöd	101
Den yttre rationaliseringens resultat	102
Jordförvärvslagens effekt på strukturomvandlingen	107
Vanhävdslagens effekt på strukturomvandlingen	109
De prisreglerande åtgärdernas effekt på strukturomvand-	
lingen	109
Inkomstklyftan	110
Prisrelationerna	115
Småbruksbidrag	117
Sammanfattning av jordbrukspolitiken verkningar	121
Kap. 6. Jordbruksföretagarnas avgång	124
Jordbruksföretagarnas ålder och kön	125
Avgångsfaktorer	129
Fysiologiska avgångsfaktorer	130
Pensionering	131
Ekonomiska orsaker till yrkesverksamhetens upphörande	133
Jordbrukslagstiftningens roll för pensioneringsåldern . .	135
Sociala orsaker till yrkesverksamhetens upphörande . . .	136
Pensioneringens betydelse för avgången	136
Yrkesväxling	138
Prognos för jordbruksföretagarnas avgång	142
Avgången vid småbruken	145
Sammanfattning	146
Kap. 7. Jordbruksföretagarnas rekrytering	148
Rekryteringsmönstret	148
Rekryteringsunderlaget i jordbruket	152
Avflyttningens inverkan på rekryteringsunderlaget	156
Avflyttningstakten	157

Flyttningen från och till jordbruket	160
»Vänteaaren»	162
Prognos för jordbruksföretagarnas rekrytering	165
Kap. 8. Antalet jordbruksföretagare 1970	170
Blir rekryteringen större än beräknat?	171
Småbrukare eller lantarbetare?	173
Rekryteringen i olika områden	174
Sammanfattning av prognoserna	178
Kap. 9. Strukturomvandlingen och några framtidsperspektiv	182
Strukturomvandlingen — ett naturligt led i utvecklingen	182
Företagarminskningen och antalet brukningsenheter . . .	188
Ändringar i storleksfördelningen	188
Produktions- och produktivitetsförändringar	191
Sambuken och skogen	194
Appendix 1. Gruppindelning av svenskt jordbruk efter produktionsstruktur	196
Appendix 2. Specialbearbetning av 1950 års folkräkning med avseende på den förvärvsarbetande befolkningen i jordbruk och boskapsskötsel	203
Appendix 3. Underlag för diagram och tabeller i kap. 1-8	226
Förteckning över tabeller i kap. 1-9	242
Förteckning över tabeller i appendix 2	243
Förteckning över tabeller i appendix 3	244
Förteckning över diagram	245
Källor och litteratur	246

FÖRORD

Inom Industriens Utredningsinstitut har vi sedan många år sysslat med landsbygds- och jordbruksproblem. Detta har tätt sig naturligt med tanke på den stora betydelse för svensk industri och dess arbetskraftsförsörjning som omflyttningen mellan jordbruk och övriga näringar har haft. Led i detta arbete har varit undersökningar sådana som Flykten från skogsbygden (1948), Sveriges arbetskraft och den industriella utvecklingen (1946) samt Befolkningsutveckling och arbetskraftförsörjning (1952).

Jordbruket är emellertid ur industrins synvinkel inte endast en arbetskraftskälla vars djup och avkastningsförmåga man velat undersöka utan det är också en stor marknad för industrins produkter. Inte minst genom den starka ökning av dess maskinutrustning som ägt rum under senare tid har detta förhållande framstått klart. Denna utveckling har samtidigt inneburit en fortskridande industrialisering av jordbruket.

Den utredning rörande jordbrukets strukturomvandling som härmed framläggs bör ses som ytterligare ett led i institutets sysslande med arbetskraftsfrågor. Den är samtidigt uttryck för insikten om att denna gren av vårt näringsliv — jordbruksindustrin — i stor utsträckning styrs av samma faktorer och erbjuder problem av samma slag, som man finner inom andra grenar av industriell verksamhet.

Stockholm den 2 april 1957.

Jan Wallander.

FÖRFATTARENS TACK

När Industriens Utredningsinstitut våren 1952 tog upp frågan med mig om en jordbruksutredning, diskuterades en tämligen vitt syftande plan. Som rådgivande kommitté för den närmare utformningen av planen fungerade dåvarande chefen för institutet, fil. lic. Jonas Nordenson, fil. lic. Erik Höök, direktör Olof Leffler, fil. dr Rudolf Meidner, direktör Kuno Möller, agr. lic. Claes-Erik Odhner samt fil. lic. Halvdan Åstrand. Denna kommittés medlemmar är jag stor tack skyldig för de uppslag och stimulerande synpunkter som de lämnade vid planeringen.

Efter hand inriktades planläggningen mot utredning av tre avgränsade och från varandra delvis fristående frågor, nämligen livsmedelsförsörjningens vertikala struktur, jordbrukarnas produktionsplanering och jordbruksföretagens storleksstruktur. Resultaten av utredningen rörande den sistnämnda frågan framläggs i denna avhandling. Under arbetet härmed har jag haft omfattande diskussioner med Erik Höök, vars aldrig svikande intresse, utomordentligt analytiska förmåga och stora kunskaper har varit ett ovärderligt stöd för mig i mitt arbete. Givande kontakt har också hållits med Olof Leffler, Kuno Möller och Halvdan Åstrand, vilka vid olika tillfällen under utredningens förlopp tagit del av material och lämnat värdefulla synpunkter. Professor Lenart Hjelm och professor K. F. Svärdröm har genom sitt stora intresse stimulerat mig att presentera undersökningsresultaten i vetenskaplig form.

Skilda avsnitt av utredningen har diskuterats vid seminarier och mindre sammankomster. Bland dessa må nämnas ett seminarium vid geografiska institutionen i Lund och ett vid nationalekonomiska institutionen i Uppsala. Synpunkter på folk- och jordbruksräkningarna har lämnats av personer vid statistiska centralbyrån och beträffande lantbruksnämndernas verksamhet av personer vid lantbruksstyrelsen. Vid dessa diskussioner har lämnats bidrag som ofta varit väsentliga för utredningen.

På grund av att min arbetstid splittrats bland annat på uppdrag utom institutet har arbetets färdigställande fördröjts. Därvid har jag från institutets chefer; fil. lic. Jonas Nordenson och sedermera fil. dr Jan Wallander, mötts av stor förståelse och stort tålamod. Bland dem som hjälpt mig i den dagliga mödan med materialbearbetning vill jag särskilt tacka kamrer Ruth Wiklund-Ellerstad och institutets räknehjälpsstab. För perfekt utskrift av ofta svårsläsliga manuskript tackar jag speciellt sekreterarna Kerstin Edengård, Alice Nilson, Wera Nyrén och Ester Wennerholm. Civilekonom Åke Ortmark har granskat vissa avsnitt ur språklig synpunkt.

Odd Gulbrandsen

1. STORLEKSSTRUKTUREN SKAPAR DET SVENSKA JORDBRUKETS HUVUDPROBLEM

Knappa tio år har förflutit sedan riktlinjerna för den svenska jordbrukspolitiken fastlades genom 1947 års jordbruksprogram. Den utveckling som sedan dess ägt rum har mestadels gått i ett tempo som varit betydligt snabbare än man då trodde sig kunna räkna med. Genom den högt uppdrivna takten i förändringarna och även till följd av att utvecklingen inte alltid följt de banor man i 1947 års jordbruksprogram höll för troligt har några av de problemställningar man då arbetade med blivit mindre aktuella. Andra frågeställningar, som man uppmärksammade men vilka man hänförde till en mer avlägsen framtid och därför inte så utförligt behandlade, har i stället kommit i förgrunden.

I 1947 års jordbruksprogram angavs ju målet för den svenska jordbruksproduktionen vara att täcka vårt försörjningsbehov i en avspärrningssituation medelst landets egna resurser. Med hänsyn till erfarenheterna från kriget framstod en sådan målsättning som fullt naturligt. Den tidigare produktionsutvecklingen inom jordbruket och de närmaste årens importutsikter gjorde det troligt att den skulle bevara sin aktualitet för avsevärd tid framåt.

Emellertid visade sig det svenska jordbruket vara mäktigt en snabb produktionsökning under det att samtidigt efterfrågan på jordbruksprodukter i viss mån försvagades. Redan ett par år efter det 1947 års jordbruksprogram antagits överskred produktionen det inhemska avsättningsutrymmet, och sedan dess har en utpräglad överskottssituation varit rådande (6–8 procent av avsaluproduktionen). Därigenom har kravet på beredskap blivit mer än väl tillgodosett. Även andra förhållanden har verkat i en sådan riktning. Bland annat kan därvid nämnas oljeväxtodlingens utbredning och de ökade förutsättningarna att lagra jordbruks- och livsmedelsprodukter av skilda slag. Beredskapsbehovet har i stället blivit av ett mera allmänt slag och tar sig numera i första hand uttryck i krav på lagringsutrymmen för drivmedel och möjligheter att i ett krisläge starta inhemsk produktion av drivmedel.

I en situation då beredskapssynpunkterna för jordbrukets del allmer sjunkit i bakgrunden har de samhällsekonomiska aspekterna fått en ökad betydelse i jordbrukspolitiken. De problemställningar det därvid rör sig om är t. ex. hur pass stor jordbruksproduktion det är samhälls-ekonomiskt motiverat att stödja eller hur man vid en viss produktionsnivå skall kunna nå en sådan anpassning av produktionen som är den mest lönande.

Vill man söka precisera hur mycket jordbruksprodukter det är lönande att framställa kan man givetvis inte enbart begränsa sig till att studera det inhemska avsättningsutrymmet. Möjligheterna att avyttra produkter på utlandsmarknaderna måste även tas in i bilden. Under sådana omständigheter blir problemet om jordbruksproduktionens storlek komplicerat. Visserligen kan man helt allmänt säga att en produktion är lönande — det gäller då här speciellt en överskottsproduktion eller ett fall där beredskapsmotivet inte är aktuellt — så långt kostnaderna täcks. Om det i jordbruket finns på kortare sikt bundna produktionsfaktorer, t. ex. äldre arbetskraft eller byggnader, blir (överskotts-)produktionen lönande så snart intäkterna av den överstiger de rörliga kostnaderna. Vid ett längre perspektiv, exempelvis ett eller flera decennier, blir emellertid de flesta produktionsresurserna rörliga och intäkterna skall då jämföras med hela produktionskostnaden. Det är under sådana förhållanden uppenbart att man kan komma till olika resultat om storleken av en lönande jordbruksproduktion beroende på vilket perspektiv som anläggs. En viss jordbruksproduktion kan på längre sikt vara förlustbringande trots att den vid varje enstaka tillfälle framstår som lönande. Här skall förutskickas att, då detta problem i fortsättningen behandlas, betraktas det endast ur en långsiktig aspekt.

I 1947 års jordbruksprogram ägnades frågan om jordbrukets lönsamhet på längre sikt en betydande uppmärksamhet. Där drogs sålunda upp riktlinjer för en rationalisering av jordbruket i syfte att förbättra dess lönsamhet. Dels syftade man till att skapa effektivare företagsenheter genom utvidgning av arealen och förbättring av ägosammansättningen vid de enskilda jordbruken, den s. k. yttre rationaliseringen, dels avsåg man genomföra åtgärder i fråga om jord och byggnader, den s. k. inre rationaliseringen. Däremot ansågs förbättringar av driftsförhållandena såsom mekaniseringen, den s. k. driftsrationaliseringen, kunna »bedrivas i stort sett oberoende av den uppfattning rörande jordbrukets

ställning på lång sikt, till vilken man kommer vid utredningen av riktlinjerna för den framtida jordbrukspolitiken».¹ Åtgärder som påverkade driftsförhållandena ansågs därför inte vara påkallade i det sammanhanget. En sådan uppfattning var naturlig mot bakgrunden av att beredskapsmotivet dominerade i 1947 års jordbruksprogram. Även om man givetvis var angelägen om att kostnaderna för beredskapen blev så låga som möjligt framstod frågan om i vad mån och på vad sätt jordbruket anpassar sig till det allmänna kostnadsläget i samhället inte som det mest centrala problemet.

I och med att en överskottssituation inträtt har emellertid detta problem kommit att få större betydelse. Uttrycket för att jordbruket anpassar sig till det allmänna kostnadsläget i samhället är ju att det sker en rationalisering. Genom överflyttningar av produktionsresurserna mellan jordbruket och andra näringsgrenar erhålls en sådan sammansättning av resurserna i jordbruket, att dessa icke kan ges en annan mera lönsam användning. Bromsas rationaliseringen återverkar detta på kostnadsförhållandena så att höga alternativvärden för resurserna utbildas (se vidare s. 21 ff). En del resurser kan vara mera rörliga än andra, varför rationaliseringar i ett avseende kan bli beroende av rationalisering i andra avseenden. Det är välkänt att under efterkrigstiden har mycket starka rationaliseringssträvanden utlösts inom det svenska jordbruket. Till en början var detta särskilt märkbart i fråga om de strävanden som ovan hänförts till driftsrationaliseringen. Efter hand har allt tydligare framgått att den utveckling som skett i fråga om anskaffning av traktorer, maskiner, redskap m. m. sammanhänger med takten i den yttre rationaliseringen. Den utomordentliga snabbhet med vilken driftsrationaliseringen skett har aktualiserat samspelet mellan drifts- och strukturförhållandena på ett sätt som icke kunde förutses när 1947 års jordbruksprogram uppgjordes.

I detta sammanhang kan inte nämnda samspel mer utförligt beröras men ett par viktiga förhållanden skall dock framhållas. De möjligheter till mekanisering som föreligger och som i varierande utsträckning praktiskt tillvaratagits har minskat arbetskraftsbehovet. På de större brukningsdelarna har därigenom arbetskraft kunnat friställas. I fråga om de mindre jordbruken har inte detta gällt i samma omfattning. Genom att de mindre jordbruken i regel endast sysselsätter en à två personer kan en

¹ Kungl. Maj:ts prop. nr 75/1947, s. 26.

mekanisering där inte frigöra arbetskraft annat än under vissa förutsättningar. En sådan förutsättning är att jämsides med mekaniseringen en yttre rationalisering — alltså en sammanläggning och/eller nedläggning av bruksenheter — äger rum. En annan möjlighet är att mekaniseringen sker utan att vara förbunden med arealändringar genom att friställda arbetstimmar tas i anspråk inom andra verksamhetsgrenar. Det sker då ingen yttre rationalisering men väl kan jordbrukets allmänna karaktär ändras, exempelvis från bestående småbruk till stödjordbruk enligt jordbruksprogrammets terminologi. Föreligger inte någon av dessa två förutsättningar hålls driftsrationaliseringen tillbaka i större eller mindre utsträckning.

Av flera olika skäl har alltså de yttre strukturförändringarna inom jordbruket under senare år blivit av långt större strategisk betydelse för denna näringsgrens produktions- och produktivetsutveckling än 1947. Speciellt har den uppkomna överskottssituationen på grund av avsättnings- och kostnadsförhållandena aktualiserat en sådan överflyttning av produktionsresurser till andra näringar som direkt är förenad med en nedläggning av jordbruk. Det är mot bakgrunden av denna nya situation och de problem den reser som den följande studien av sammanläggnings- och nedläggningstendenserna inom jordbruket tagits upp. Avsikten har varit att söka utreda på vad sätt och i vilken utsträckning en anpassning av den yttre strukturen till de ändrade kostnadsförhållandena kommit till stånd, vilka faktorer som stimulerat eller hämmat en sådan anpassning samt även skissera hur den framtida utvecklingen i detta avseende kan komma att se ut. Med hänsyn till behovet av en begränsning har behandlingen av anpassningsproblemen inskränkts till att avse förändringar i antal och storlek av jordbruksföretagen. Det strukturbegrepp som därvid kommer till användning utvecklas närmare i den senare delen av detta kapitel (s. 28 ff).

Till en början görs ett försök (kap. 2 och 3) att bestämma de förändringar i jordbrukets företagsstruktur som hittills skett. En närmare behandling av de faktorer och speciellt då de jordbrukspolitiska åtgärderna, som inverkat på den iakttagna utvecklingen, följer sedan (kap. 4 och 5). De slutsatser och iakttagelser som framkommer i dessa kapitel utnyttjas för att ange det tänkbara förloppet i strukturförskjutningen fram till 1970 (kap. 6—8). Innan dessa olika spørsmål tas upp till behandling skisseras i stora drag — i fortsättningen av detta kapitel —

den allmänna ekonomiska bakgrund, mot vilken de historiska förändringarna i jordbrukets yttre struktur måste ses. Samtidigt anges i de olika avsnitten de antaganden och förutsättningar varpå prognoserna i bokens senare del har grundats. Därvid har syftet varit att i stort dra upp den intäktsram och de alternativvärden som kan antas komma att gälla för jordbruket och som kan förmodas bestämma ianspråktagandet och anpassningen av de olika till jordbruket knutna produktionsresurserna. Den bild av förhållandena som där skisseras har gjorts under den generella förutsättningen om bestående full sysselsättning i samhället.

Det inhemska avsättningsutrymmet sjunker

Tidigare har i förbigående antytts att den svenska jordbruksproduktionen stigit. Uppgången har emellertid inte varit särskilt stor. Jämfört med 1930-talets senare del har volymen sålunda endast stigit med 10 à 15 procent. Då befolkningen ökat i ungefär samma takt måste förklaringen till att det likväl uppkommit överskott på jordbruksprodukter inom landet, ligga i en ännu svagare stegring eller en tillbakagång i den inhemska förbrukningen på detta område.² En sådan utveckling bekräftas emellertid inte direkt av sedvanliga data över förändringarna i livsmedelskonsumtionen (livsmedelsutgiften). Enligt dessa har nämligen detta slags konsumtion stigit med en fjärdedel sedan 1930-talets senare del, vilket i förstone kan synas tyda på att förbrukningen av inhemska jordbruksprodukter borde ha ökat.

Livsmedelskonsumtionen ger emellertid inte något direkt mått på förbrukningen av inhemska jordbruksprodukter. Studerar man nämligen närmare vari ökningen av livsmedelskonsumtionen består, finner man bland annat följande. För det första har råvaruförbrukningen förskjutits mot produkter från andra näringar såsom trädgård och fiske samt mot importerade varor.³ Denna förskjutning har skett i två stadier. Fram till

² Enligt *R. Bentzel et al.*: Den privata konsumtionen i Sverige 1931–65, appendix 4 har förbrukningen av inhemska jordbruksprodukter per konsumtionsenhet stigit med 6 procent mellan 1939 och 1953 räknat i 1953 års priser. Medan antalet konsumtionsenheter stigit med 12 procent har förbrukningen per konsumtionsenhet sjunkit med 5 procent.

³ Förbrukningen av inhemska produkter har mellan 1939 och 1953 sjunkit från 78 procent till 73 procent av den totala förbrukningen räknad i 1953 års priser (enligt *R. Bentzel et al.*: a. a.).

ransoneringarnas upphävande och importens frisläppande efter andra världskriget ökade förbrukningen av inhemska trädgårds- och fiskvaror. Därefter har importökningen dominerat. För det andra har beredningen av råvarorna inom livsmedelsindustrin ökat väsentligt och för det tredje har distributionsarbetet stigit, bland annat på grund av den ökade tätortsbefolkningen.⁴ Dessa förskjutningar har pågått under en längre tid och de kan ses dels — i fråga om övergången mot grönsaker samt importerade och färdigberedda produkter — som ett uttryck för en höjd livsmedelsstandard och dels — det ökade distributionsarbetet — som en del av urbaniseringsprocessen. Jämsides med urbaniseringen har ju bland annat skett en överflyttning av vissa hushållsarbeten till olika service- och industrigrenar, bagerier, konservindustrier etc. Vidare har en del förädlings- och distributionsarbeten avlastats jordbruket; lantsmör har ersatts av mejerismör och mjölk- och slaktdjurstransporter har övertagits av från jordbruket fristående enheter. De här anförda förskjutningarna i konsumtionen och i distributions- och förädlingsarbetets fördelning är således orsakerna till nedgången i förbrukningen av inhemska jordbruksprodukter. Även om dessa förändringar hittills varit betydande kan de inte anses på långt när avslutade (jämför t. ex. utvecklingen i Förenta Staterna). Man har därför anledning att vänta en fortsatt svag utveckling för förbrukningen av de inhemska jordbruksprodukterna.

Då man vill undersöka avsättningsutrymmet för den svenska jordbruksproduktionen kan det vara lämpligt att söka precisera hur efterfrågan utvecklats med hänsyn dels till dess storlek med avseende på energi eller kaloriinnehåll dels till dess fördelning på vegetabilier och animalier. De inhemska jordbruksprodukterna svarar för nästan hela energiförbrukningen.⁵ Från första världskriget fram till 1950-talet har den individuella energiförbrukningen varit tämligen stabil⁶ och kalori-förbrukningen har stigit i takt med befolkningen. Denna stabilitet torde emellertid ha varit resultatet av två motsatta tendenser, nämligen å ena

⁴ Produktionsvärdet för de inhemska livsmedlen utgjorde 1939 70 procent av konsumtionsvärdet räknat i 1953 års priser och 1953 63 procent, exkl. subventioner 58 procent (enligt *R. Bentzel et al.*: a. a., appendix 4).

⁵ 90 à 95 procent räknat i kalorier.

⁶ *L. Juréen*: Långtidsförändringar i livsmedelskonsumtionen. Jordbruksekonomiska meddelanden 1954: 10 samt Long-term trends in food consumption. A multi-country study, *Econometrica* 1956: 1.

sidan en ökad förbrukning på grund av tidigare eftersatta behov inom undernärda befolkningsskikt och å andra sidan en minskad förbrukning förorsakad av tillväxten av befolkningsskikt med ringa kroppsarbete. Under 1950-talet har emellertid den individuella energiförbrukningen börjat minska med cirka en procent per år.⁷ Detta torde bero på att den förra tendensen upphört eller väsentligt försvagats och den senare förstärkts genom mekanisering, motorisering etc. Mycket talar för att denna tillbakagång i energiförbrukningen kommer att bestå på lång sikt och eventuellt även kan öka i styrka.

Ur ekonomisk synpunkt är emellertid inte det energimässiga avsättningsutrymmet avgörande. Med en minskad energiförbrukning behöver inte följa en intäktssänkning. En förskjutning från vegetabilier till animalier kan ju samtidigt ha inträtt. Per kalori räknat är nämligen animalierna 2,5 å 3 gånger dyrare än vegetabilerna. Med växande inkomster brukar animaliekonsumtionen öka. Denna ökning hejdades under 1940-talet på grund av avspärrningssituationen men har åter kommit till synes under senare år. Då inkomsterna torde stiga på lång sikt, är en fortsatt förskjutning mot animalier att vänta.

För avsättningsutrymmet har också utvecklingen av priserna på jordbruksprodukterna i förhållande till andra priser betydelse. Då jordbrukspriserna stigit mer än prisnivån i genomsnitt borde detta ha medfört en krympning av avsättningsutrymmet. Emellertid har intet stöd för en sådan slutsats erhållits i gjorda beräkningar, utan den totala inhemska efterfrågan på jordbruksprodukter räknade i kalorier syns vara okänslig för prisförskjutningar.^{7a}

Det framtida avsättningsutrymmet för inhemska jordbruksprodukter kan således sägas bestämmas av förändringarna dels i energibehovet, dels i relationen mellan vegetabilier och animalier, dels i folkmängden. För att belysa betydelsen av skilda förändringar i dessa olika faktorer kan anföras att vid en procents årlig minskning i energibehovet, en procents årlig ökning av animaliedelen och 0,4 procents årlig ökning av folkmängden minskar det värdemässiga avsättningsutrymmet med 0,1

⁷ Antal kalorier per person och dag var 1950 3 342, 1955 3 159, en nedgång med 1,1 procent per år, motsvarande per konsumtionsenhet 0,8 procent per år (Jordbruks-ekonomiska meddelanden).

^{7a} Enligt *L. Juréen*: a. a.

å 0,2 procent per år.⁸ I detta räkneexempel ansluter sig de numeriska värdena nära till den hittillsvarande utvecklingen och till de sannolika framtida befolkningsförskjutningarna. Av exemplet framgår att det måste inträda en väsentlig förändring i de tidigare tendenserna om en stagnation eller t. o. m. en viss tillbakagång av det framtida avsättningsutrymmet för jordbruksprodukter inom landet inte skall inträda. En sådan förändring ter sig emellertid inte särskilt trolig. En ytterligare begränsning i avsättningsutrymmet kan ske t. ex. om importen även av energirika livsmedel ökar, exempelvis av fettråvaror i margarin i samband med införandet av det nya prissystemet från hösten 1956.

Avsättningen i utlandet är en prisfråga

Ett minskat avsättningsutrymme inom landet leder vid oförändrad eller ökad produktion till ett ökat överskott av jordbruksprodukter. Vilka är då förutsättningarna på längre sikt för att i utlandet avsätta ett sådant överskott?

I världen som helhet har jordbruksproduktionen under senare år stigit väl i takt med befolkningen. Likväl finns stora områden, särskilt i Asien, där befolkningen lider av undernäring och där behovet av ökad konsumtion är stort.⁹ Då befolkningen stiger snabbt har många befarat att produktionen på längre sikt i ändå mindre utsträckning kommer att räcka till för att täcka behovet. Med hänsyn härtill borde således avsättningsmöjligheterna på längre sikt öka. Verkan av denna utveckling överkuggas emellertid fullständigt av att fördelningen mellan olika områden är mycket ojämn. Samtidigt som behovet syns vara stort i länder med undernärd befolkning, t. ex. i Asien, har det förelegat avsevärda överskott i länder med hög konsumtionsnivå, t. ex. i Nordamerika. Om-

⁸ Förutsättningar: Animaliedelens ökning baserad på en inkomststegring av 3 procent per år och elasticiteten 0,35, folkmängdens ökning i konsumtionsenheter per år enligt beräkningar inom IUI för perioden 1955-65, prisrelationen per kalori mellan animalier och vegetabilier 2,5 à 3 samt animaliedelen i utgångsläget 50 procent.

⁹ Enligt t. ex. uttalanden i *The State of Food and Agriculture 1955* från FAO. Jämför dock kritiken i *M. V. Burnett: The world's food. A study of interrelations of world population, national diets and food potentialities*, New York 1953. Där hävdas att FAO:s statistik överdriver undernäringen därför att näringsbehovet är lägre än beräknat, bland annat på grund av det varma klimatet och den lägre kroppsvikten.

fattande ansträngningar har gjorts att söka utjämna dessa skillnader men än så länge utan framgång. Avsättningsmöjligheterna på länder med låg konsumtionsnivå är därför redan nu ytterst små och torde om inte mycket omfattande ändringar i de världsekonomiska förhållandena uppkommer fortfarande att vara små.

Väsentliga är däremot exportmöjligheterna i Västeuropa. Denna marknad bildar ur jordbruksekonomisk synpunkt totalt sett ett underskottsområde.¹ Vid bedömningen får beaktas vilka exportprodukter det kan vara fråga om samt det tänkbara prisläget för dessa. De naturliga förutsättningarna gör svenskt jordbruk mest lämpat för animalieproduktion. Men avsättningsmöjligheterna för denna krymper därför att produktionsökningen i Västeuropa är störst för animalier. Det torde inom en relativt kort tid uppstå överskottsproblem i Västeuropa med nuvarande utvecklingstakt i fråga om animalier.² Särskilt krymper marknaden för smör, som numera viker för margarin i flertalet länder. Möjligheterna för avsättning av det svenska överskottet ökas därför på längre sikt genom en omläggning av produktionen dels från mjölk till andra animalier, dels från animalier till vegetabilier. En sådan omläggning pågår också sedan slutet av andra världskriget vid de större jordbruken. Men för de små jordbruken är omläggningen svår genomförbar av skäl som senare skall utvecklas.

Genom en sådan omläggning kan det lägre pris på animalier som torde bli följderna av ett västeuropeiskt överskott undvikas. Emellertid är prisläget även för vegetabilier lågt. På grund av de pris- och handelsregleringar, som praktiskt taget alla länder använder till skydd för de inhemska jordbrukspriserna, har prisbildningen för världshandeln med jordbruksvaror inte längre en direkt anknytning till de inhemska prisnivåerna. Genom subventionering av exporten kan även mycket stora exportörer på världsmarknaden hålla priser, som underskrider deras produktionskostnader (t. ex. vete från Förenta Staterna). Även om radikala begränsningar skulle vidtas i exportländernas produktion, torde priserna

¹ Jordbruksproduktionens värde uppgick 1952 i de 15 största västeuropeiska länderna till cirka 130 miljarder kronor och nettoimporten av motsvarande produkter till cirka 20 miljarder kronor. Den interna handeln uppgick till cirka 15 miljarder kronor. Den svenska exporten utgjorde 2 procent därav. (Beräknat från *Output and expenses of agriculture (FAO/AGR/45)*, och *Economic Bulletin for Europe*, vol. 6 nr 1.)

² Se framställning i *European Agriculture (FAO/E/ECE/175)* och *L. Juréen*: op. cit.

i världshandeln förbli låga under en längre tid på grund av att lagren är stora. Man har därför anledning att vänta att priserna för svensk jordbruksexport, oavsett val av exportprodukt, kommer att ligga lägre än de inhemska. Det nya prissättningssystemet från hösten 1956 har ju också uppbyggts på ett sådant antagande.³

Medan det inhemska avsättningsutrymmet har stagnerat och börjat krympa, har exporten underlättats genom ett lugnare politiskt klimat. Emellertid innebär en ökad export sänkta priser för produktionen. Delvis kan detta motverkas genom ett ökat gränsskydd och exportsubventionering. Men inom ramen för rimliga antaganden om den framtida jordbrukspolitiken torde denna verkan bli begränsad. Det torde därför också för framtiden komma att finnas en av prisläget betingad press till sänkt produktion och omflyttning av produktionsresurserna.

Alternativvärdet av produktionsfaktorerna i jordbruket är högt

Som inledningsvis framhölls kan man allmänt säga att hur stor insatsen av olika produktionsfaktorer skall vara i jordbruket bestäms av deras avkastning vid en annan användning, det s. k. alternativvärdet. Så länge avkastningen är större på ett annat område skall det dit ske en överflyttning av produktionsfaktorer från jordbruket. Vid ett motsatt värdeförhållande bör givetvis strömmen av produktionsresurser gå i omvänd riktning. En motsvarande regel gäller även förhållandet mellan de olika produktionsfaktorer som tas i anspråk inom en näringsgren eller ett företag. Om man sålunda för en viss tillverkning utnyttjar vissa produktionsfaktorer — säg mänskligt arbete och maskiner — skall dessa kombineras så att den sist insatta kronan arbete och den sista kronan maskininsats skall ge samma utbyte. Skulle inte detta vara fallet utan den ena produktionsfaktorn, t. ex. mänskligt arbete, ställa sig dyrare i användning bör ett utbyte, en substitution, av arbetskraft mot maskiner komma till stånd.

Denna regel skall inte nu närmare utvecklas — då den har sin tillämpning på strukturförändringarna inom jordbruket skall den tas upp när dessa problem diskuteras i följande avsnitt — men den har en kon-

³ Arsskiftet 1955/56 beräknades gränsskyddet vara 30 procent, enligt det nya prissättningssystemet från hösten 1956 32 procent (Kungl. Maj:ts prop. nr 165/1956, s. 100).

sekvens som bör omnämnas innan förutsättningarna för en alternativ-användning av produktionsfaktorerna i jordbruket behandlas. Under de senaste årtiondena har ju skett en synnerligen omfattande avflyttning av arbetskraft från jordbruket. Av denna utveckling skulle man eventuellt kunna dra den slutsatsen att produktion av jordbruksvaror skulle vara avsevärt mindre lönande än andra tillverkningar. Så behöver emellertid ingalunda vara fallet. Samtidigt som avflyttningen från jordbruket ägt rum har det gått en ökad ström av andra produktionsfaktorer — maskiner, redskap, handelsgödsel etc. — till jordbruket från andra näringar. Man kan därför betrakta en stor del av avflyttningen som ett utslag av ett utbyte av arbete mot andra produktionsresurser vilket framkallats av ändrade pris- och kostnadsrelationer. I den mån detta gällt är det inte produktion av jordbruksvaror i och för sig som haft låg lönsamhet utan det är jordbruksproduktion i de äldre driftsformerna som erhållit en sänkt räntabilitet.

Det uppkommer sålunda svårigheter att bedöma alternativvärdet av produktionsresurserna i jordbruket därför att en så stark substitution av detta slag pågår inom jordbruket och att man inte utan vidare kan fixera utbytesvärdena. Även om resursernas marginalvärden i jordbruket skulle kunna bestämmas föreligger dessutom betydande svårigheter att finna deras motsvarande marginalvärden i andra näringar, exempelvis i industrin, då också där förekommer omskiktningar. Men den omständigheten att det finns en av prisläget betingad press till produktionsbegränsning och resursomflyttning innebär ju att alternativvärdena är höga. En fullständig genomgång av alternativvärdesförhållandena är därför inte nödvändig utan det är tillräckligt att kunna ange de viktigaste hållpunkterna för en uppskattning av de troliga lägena och tendenserna.

Vad först beträffar arbetsersättningen, vilken utgör den största kostnadsposten i jordbruket (40 à 50 procent), pekar skilda utredningar på att inkomstlikställighet mellan jordbrukarna vid de s. k. basjordbruken (10—20 ha åker) och jämförbara grupper av industriarbetare i huvudsak uppnåtts.⁴ Dessa resultat avser de genomsnittliga förhållandena. Ett material över inkomstfördelningens form som är fullt jämförbart mellan jordbruk och andra näringar saknas däremot. Av uppgifter från inkomststatistiken och av tillgängligt räkenskapsmaterial från jordbruket

⁴ SOU 1954: 39. Prissättningen på jordbruksprodukter, s. 35—62.

att döma förefaller det troligt att arbetsersättningarna vid de marginella, dvs. de minst lönsamma företagen, ligger lägre i jordbruket än i andra näringar. Åtminstone finns det i jordbruket ett mycket större antal företag som ger en låg arbetsersättning än det finns i andra näringar.⁵

I fråga om kapitalet (30 å 40 procent av kostnaderna) finns räntabilitetsberäkningar på räkenskapsmaterial som tyder på mycket låg förräntning vid de marginella företagen. Visserligen kan detta förhållande inte med säkerhet fastställas, därför att man inte har ett självständigt bestämt pris på familjens arbetsinsats, men om man vid jämförelse med de genomsnittliga företagen sätter in motsvarande priser i kalkylen, pekar tendensen mycket starkt nedåt.⁶ Svårare är det att avgöra hur de olika kapitaldelarna bidrar till den låga räntabiliteten. En del kända förhållanden ger dock vissa hållpunkter.

Vad först beträffar byggnaderna kan det hävdas att de saknar alternativvärde, eftersom de mestadels inte kan flyttas eller sättas in i annan produktion. I synnerhet skulle detta gälla ekonomibygnaderna, medan bostäderna åtminstone i vissa trakter skulle ha ett visst, kanske högt alternativvärde, t. ex. i närhet av städer och på platser som är attraktiva för turister och sommargäster. Men sett i ett längre perspektiv är hela byggnadskapitalet rörligt. Underhållet eftersätts och om- och nybyggnader kommer ej till stånd, om räntabiliteten därav är låg, dvs. om alternativvärdet av de erforderliga investeringarna är högre i annan produktion. Att så förhåller sig vid de marginella företagen i jordbruket framgår av den höga ålder, den ringa nybyggnad och det eftersatta skick som

⁵ Enligt inkomststatistiken 1953 är antalet jordbrukare med mindre inkomst än 5 000 kronor per år dubbelt så stort som antalet företagare i andra näringar med denna inkomst. I inkomstklasserna över 5 000 kronor per år är antalet jordbruksföretagare respektive andra företagare ungefär lika stort. Enligt Räkenskapsresultat från svenska jordbruk 1952/53 var arbetsersättningen för familjen i storleksgruppen 2-5 ha vid 2 400 arbetstimmar per år 4 400 kronor, inkomster från jord, skog och körslor inräknade (skuldfri inkomst av lantbruk minus ränteanspråk dividerat med antal årsverk å 2 400 timmar). Av enbart jordbruk var motsvarande arbetsersättning 3 100 kronor. Enligt befolkningsstatistiken 1950 tillhörde en fjärdedel av företagarna denna storleksgrupp. Det bör tilläggas att räkenskapsjordbruken i regel har bättre inkomster än övriga, i varje fall från själva jordbruksdriften.

⁶ Enligt Räkenskapsresultat från svenska jordbruk 1952/53 var förräntningen vid insättning av lantarbetarlön i arbetskraftskalkylen - 632 kr/ha i storleksgruppen 2-5 ha och - 134 kr/ha i storleksgruppen 10-20 ha och i förhållande till tillgångarna - 13,5 procent respektive - 3,5 procent.

enligt utredningar kännetecknar byggnadskapitalet vid det mindre jordbruket.⁷

Då maskinkapitalet under efterkrigstiden ökat i en så stark takt, som tidigare antytts, skulle man kunna förmoda att dess räntabilitet varit hög. Om så varit fallet, kunde denna förändring ha kompenserat den låga avkastningen av de andra produktionsfaktorerna så att jordbruket även på marginalen vore lönsamt. Emellertid behöver inte maskinkapitalets lönsamhet i och för sig vara hög för att ett utbyte gentemot arbetskraft skall komma till stånd, utan det är tillräckligt att den är högre än det mänskliga arbetets avkastning. Att det är utbytesförhållanden som bör ha varit avgörande för arbetskraftens ersättning med maskinkapital och att maskinernas lönsamhet i de marginella företagen samtidigt måste ha varit låg, är det flera omständigheter som tyder på. Hit hör exempelvis den låga årliga användningen av traktorerna⁸, den stora del av maskinparken som inköps i begagnat skick och den höga ålder hos redskapsbeståndet som kan observeras vid de mindre jordbruken.

Vad vidare angår jordkapitalet kan det konstateras att de marginella delarna ofta har ett högt alternativvärde. I regel befinner sig dessa i skogsbygderna där lönsamheten av skogsmarken särskilt under senare år på grund av rotprisernas stegring blivit så hög att en överföring av åkerjord till skogsmark kan te sig lockande.⁹ Även den bästa åkerjorden kan under vissa förhållanden ha ett högt alternativvärde, exempelvis i form av tomtmark, trädgård, vägar och flygplatser.

Lönsamheten av råvaruförbrukningen och diverse andra förbrukningsartiklar torde direkt återspeglas i deras pris, då det här inte är fråga om tidskrävande överflyttningar, som kan försena utjämnningen av alternativvärdena. Det är därför inte aktuellt att här diskutera dessa förhållanden.

Sammanfattningsvis torde således produktionsfaktorerna i jordbruket ha höga alternativvärden. Detta bör stimulera till överflyttning av produktionsresurser till andra näringar. Att sådan överflyttning också skett framgår av att produktionsutvecklingen i jordbruket har gått väsentligt

⁷ Meddelanden från statens forskningsanstalt för lantmannabyggnader, särskilt nr 36.

⁸ Se härom Traktordriften 1951, Jordbruksekonomiska meddelanden 1953: 3, s. 153.

⁹ L. Hjelm: Undersökning rörande jord- och skogsbrukets relativa lönsamhet, Meddelande från Jordbrukets Utredningsinstitut 2—56.

långsammare än i andra näringar. Medan jordbrukets bidrag till nationalprodukten, räknat i konstanta priser, under 1950-talet varit i det närmaste detsamma som under senare delen av 1930-talet har nationalprodukten ökat med cirka 3 procent per år. Eftersom överflyttningarna uppenbarligen haft en betydande omfattning och verkan, uppstår frågan om därigenom alternativvärdena utjämnats och i vilken utsträckning de blir bestående på längre sikt.

Om man först studerar utvecklingen av de genomsnittliga pris- och kostnadsrelationerna under de två sista decennierna kan man observera dels tendenser till utjämning av skillnader mellan produktionsfaktorernas ersättningar men dels också en skärpning av desamma. Till de mest uppmärksammade tendenserna av förra slaget hör uppnåendet av inkomstlikställighet. Detta har varit resultatet av samfälliga politiska och fackliga strävanden, som dock troligen underlättats av produktivitetens utvecklingen. De jordbrukspolitiska åtgärderna har ju i synnerhet inriktats på så stora prishöjningar för jordbruksprodukterna att en inkomstomfördelning till jordbruksbefolkningens favör därigenom skulle kunna åstadkommas. Samtidigt har lantarbetarna genom sina lönekrav sökt tillförsäkra sig så stor andel som möjligt av pris- och produktivitetshöjningarna. Emellertid torde dessa strävanden ha fått en mera begränsad effekt om de inte understötts av produktivitetens utvecklingen, eftersom denna i och för sig ökar utrymmet för löne- och inkomststegringar. Å andra sidan är det också troligt att de lönehöjningar som åstadkommits genom den intensiva politiska och fackliga verksamheten har stimulerat produktivitetens utvecklingen, därför att de ökat mekaniseringens lönsamhet.

Produktivitetstegringen har nämligen varit betydande, mätt per arbetstimme 2 å 3 procent per år. Huruvida den varit större i jordbruk än i andra näringar, t. ex. i industri, låter sig inte avgöra, då jämförelser på grund av mättekniska svårigheter knappast kan utföras.¹ Det är här

¹ Några exempel på jämförelser av detta slag: Arbetsproduktiviteten i jordbruket uttrycks ofta som produktionsvolym per arbetstimme. Den steg med 3,2 procent per år 1938—53 (exempelvis enligt *O. Zetterberg* och *L. Juréen: Arbets- och produktionsvolymen i jordbruket. Jordbruksekonomiska meddelanden 1956: 1*). För industrin var stegringen i produktionsvolymen per arbetstimme 2,3 procent per år under samma period. (Produktion och antal arbetstimmar enligt *Industri. Beräkningssätt se t. ex. K. E. Forsström: Industriproduktionen per arbetstimme åren 1949—52. Kommersiella meddelanden 1955: 1*.) Dessa siffror är inte jämförbara av bland annat följande skäl.

tillräckligt att konstatera att produktivitetstegringen i jordbruket bidragit till arbetsersättningsens stegring och att detta ändrat prisrelationerna mellan arbete och andra produktionsfaktorer.

Att så skulle vara fallet även för ~~den~~ arbetsersättningen i de marginella företagen är ingalunda säkert. Om exempelvis produktivitetstegringen vid de marginella jordbruken varit långsam kan deras arbetsersättning ha sackat efter i den stegring som betingats av prisutvecklingen för jordbruksprodukterna. Den mindre omfattande mekaniseringen vid de mindre jordbruken och beräkningarna på räkningsmaterial över arbetsersättningsens utveckling (diagram 1, s. 32) gör en sådan eftersläpning sannolik.

Lönsamhetsutvecklingen för byggnader och maskiner är mycket svår att bedöma. Möjligen talar en del förhållanden för att lönsamheten att reinvestera i de marginella företagen ökats en aning. Under senare tid har framkommit byggnadsmaterial och maskiner som är mera anpassade till mindre driftsenheter och den gemensamma maskinanvändningen har sänkt enhetskostnaderna. Det är därför tänkbart att alternativvärdet sjunkit något och i varje fall sannolikt att det inte stigit i någon större omfattning.

En mycket väsentlig ändring har inträtt för lönsamheten av jorden vid de marginella företagen. Alternativvärdet för jorden i form av skogsmark kan nämligen bedömas ha stigit väsentligt. Enbart under efterkrigstiden har priserna för skog på rot femdubblats, medan jordbrukspriserna endast stigit med två tredjedelar. Hur denna prisutveckling återverket på värdena för marginell jord vid användning till åker respektive skogsmark, är svårt att exakt ange. Men av exempelvis anvisningarna till 1956 års fastighetstaxering framgår att även en försiktig värdering bör ge till resultat en mycket omfattande stegring i alternativvärdet.²

Jordbrukets produktionsvolym avser framställningsvärde medan industrins avser förädlingsvärde. I fråga om arbetsvolym har i industrin inte inräknats tjänstemännen; jordbrukssiffran gäller däremot totala arbetsinsatsen. Ett försök att korrigera härför ger en arbetsproduktivitetstegring i jordbruket av 2,6 procent och i industrin 1,9 procent. Vidare har kapitalinsatsen i jordbruket ökat i jämförelse med arbetsinsatsen (exempelvis mätt i maskinvolum per arbetstimme med 7,8 procent per år) medan dess förändringar i industrin är mindre väl kända. Även om man kände dessa skulle jämförelsen bli mycket svår att genomföra, därför att dess resultat skulle bero på det pris som väljs för arbetskrafts- och kapitalinsatserna.

² Rotpriser vid Domänverket 1945 7,67 kr/m²sk, 1954 39,18 kr/m²sk. Jordbruks-

Sammanfattningsvis har således utvecklingen lett till en icke obetydlig utjämning av alternativvärdet för arbetskraften, möjligen någon liten utjämning i fråga om byggnads- och maskinkapital men däremot en väsentlig höjning av alternativvärdet för jord. Fråga är då om utjämningen kommer att fortsätta framdeles eller om det finns faktorer som verkar höjande på alternativvärdena även på längre sikt.

Det är uppenbart att den takt i vilken anpassningen genom omflyttningar sker är avgörande för en framtida utjämning. Hinder och trögheter av olika slag bromsar denna anpassning och på vad sätt dessa kan tänkas övervinnas står i centrum för intresset i detta arbete. En bedömning av utjämningen måste därför anstå till efter prognosen över omflyttningarna.

Storleksstruktur och storleksrationalisering

De förhållanden som betingar utvecklingen av produktionen och produktionsresurserna i jordbruket kan sammanfattas på följande sätt. Den intäktsram inom vilken det svenska jordbruket har att utveckla sin produktion är begränsad och kan bedömas förbli det även i framtiden. Det inhemska avsättningsutrymmet kan t. o. m. tänkas sjunka och prisnivån vid export kan väntas förbli låg. Eftersom det för närvarande råder en överskottssituation är förutsättningarna att bibehålla de nuvarande produktionsresurserna i jordbruket små och kan i belysning av utvecklingsutsikterna väntas bli ännu mindre. De försök som gjorts att bedöma alternativvärdet av produktionsfaktorerna i jordbruket tyder också på starka drivkrafter till en begränsning av resursernas storlek. Dessa förhållanden medverkar till att pressa fram en nedläggning av driften vid vissa företag och därigenom ändra företagsstrukturen.

Förändringarna i prisrelationerna mellan de produktionsfaktorer som används i jordbruket har ökat lönsamheten av att ersätta vissa produktionsfaktorer med andra. Sålunda har arbetskraft ersatts med maskiner i en utomordentligt stor omfattning under efterkrigstiden och arbets-

priser enligt Lantbruksförbundets generalindex (1935/37 = 100) 1945/46 = 188, 1950/51 = 239, producentprisindex enligt statens jordbruksnämnd 1950/51 = 82,4, 1954/55 = 100,0. — Protokoll under fastighetstaxeringsmötet i Stockholm den 31 maj och 1 juni 1956, s. 3.

kraften har även minskat i förhållande till jord (mätt i utnyttjad areal). Vid en fortsatt produktivetsförbättring kan det väntas att prisrelationerna mellan arbetskraft och maskiner ytterligare förskjuts. Det är också möjligt att priset på jord ändras i förhållande till andra faktorspriser. Dyliga förskjutningar driver fram ett utbyte mellan produktionsfaktorerna inom jordbruket. Detta yttrar sig direkt i jordbrukets strukturförhållanden.

Innan dessa verkningar närmare berörs är det i detta sammanhang anledning att ange vilket slag av struktur som här främst har intresse. Med jordbrukets struktur avses då hur näringen är uppbyggd av större och mindre företag. Med strukturändringar menas förskjutningar i antalet företag och i storleksfördelningen. Att strukturbegreppet kan ha en vidare innebörd, t. ex. sammansättningen av produktionsgrenar eller av produktionsfaktorer, är väl känt. Men dessa strukturfrågor lämnas här i huvudsak åsido, trots att ett nära samband ofta råder mellan dessa och storleksfrågan.³

Då det gäller att ange jordbruksföretagens antal och storlek liksom ändringar i dessa förhållanden har man behov av

- a) en avgränsning av jordbruksföretagen mot enheter med annan verksamhet och annat syfte,
- b) skiljelinjer mellan företagsenheter inom jordbruket,
- c) lämpliga mått på storleken.

Här åsyftas främst uttryck för den företagsekonomiska enheten, dvs. den enhet som leds av en enhetlig vilja och inom vilken framställningen av jordbruksprodukter är den väsentliga verksamheten. Då företagen i jordbruket i stor omfattning bedriver en kombinerad verksamhet, särskilt i fråga om jord och skog, uppstår ofta svårigheter att i det enskilda fallet avgöra om företaget skall räknas som ett jordbruksföretag. Samma problem möter vid stödjordbruken där framställningen av jordbruksprodukter ofta är begränsad till att tillgodose ett hushållsbehov och svårigheter uppstår att hänföra dem till hushålls- eller företagsenheter. Någon generell lösning av detta problem kan inte ges utan frågan kommer att belysas ur olika aspekter vid analysen av den historiska utvecklingen i kap. 2 och 3. Där kommer också att något beröras de spörsmål om skiljelinjerna mellan företagsenheter som reses genom det i jordbruket vanliga förhållandet att ägare och brukare är olika personer.

³ I appendix 1 har detta samband illustrerats för de s. k. naturliga jordbruksområdena och givit anledning till ett försök att beräkna s. k. strukturpoäng. Detta har i första hand avsett att ge ett underlag till indelning av riket i strukturellt olika områden.

Inte heller kan ett generellt mått ges på företagens storlek. I stället får mängden av en viss produktionsfaktor eller mängden av framställda produkter utgöra måttstock. Inom jordbruket är det regel att ange storleken i areal utnyttjad jord, såsom åker eller — mera sällan — jordbruksjord (åker jämte areal äng reducerad efter en viss skala). Önskvärt vore kanhända att man vid storleksbestämningen kunde ange ett mått för produktmängden samt ett för varje produktionsfaktor, men detta låter sig vanligen inte göra. I jordbruket används stundom vid sidan om åkerarealen även mått på arbetskraften, — t. ex. enfamiljsjordbruk, och på kapitalet, t. ex. taxeringsvärdet (innefattar byggnader och jord). Arbetarantalet är dessutom tillgängligt i exempelvis befolkningsstatistiken. Maskinkapitalet däremot saknas helt som mått. Dessa ofullkomligheter i fråga om storleksangivelser kommer i vissa avseenden att diskuteras närmare vid beskrivningen och analysen av de historiska strukturändringarna. De kommer också att spela roll för frågan om de verkningar som de framtida strukturförändringarna kan väntas få på produktionens storlek.

I detta arbete kommer storleken att kunna anges i areal jord och i antal sysselsatta personer. En konsekvens av att byggnads- och maskinkapitalet inte kan mätas bör här anmärkas. Förändringar och även betydande sådana i den struktur, som kommer till synes i fråga om jord och arbetskraft, behöver inte yttra sig i motsvarande ändringar av produktionen, därför att nämnda kapitaldelar kan ha en annan utveckling.

Eftersom storleksförändringarna är ett uttryck för en anpassning till ändrade lönsamhetsförhållanden, kan förloppet benämnas som en storlekrationalisering. Av de prisförskjutningar som under senare tid fått särskild betydelse för storlekrationaliseringen är arbetslönernas ökning i jämförelse med kapitalkostnaderna.⁴ Denna utveckling bör ju leda till att det för företag med oförändrad areal respektive oförändrat anläggnings- och driftskapital har blivit lönande att minska arbetskraften. Verkningarna kan omvänt uttryckas så att företag med oförändrad arbetsstyrka måste tillföras mera jord och mera kapital i form av byggnader och maskiner för att lönsamheten skall bibehållas. Omtolkat i storleksbegrepp skulle en rationalisering resultera i sänkning av jordbrukens storlek mätt i antal sysselsatta och/eller i en ökning i deras storlek uttryckt i areal.

⁴ Lantarbetarlöner	1938/39 = 117, 1953/54 = 496	(1935/37 = 100)
Maskinpriser	1938/39 = 110, 1953/54 = 231	(1935/37 = 100)
Byggnadspriser	1938 = 116, 1953 = 378	(1935/37 = 100)

Källa: Lantarbetarlön och maskinpriser från Jordbrukets utredningsinstitut, byggnadspriser från Statens forskningsanstalt för lantmannabyggnader.

Trögheter i storleksrationaliseringen

Emellertid finns det en hel del hinder och trögheter av olika slag som motverkar eller fördröjer storleksrationaliseringen. Dit hör för det första den bristande rörligheten och delbarheten i produktionsfaktorerna. Arbetskraftens tröghet i dessa avseenden spelar här en särskilt betydelsefull roll. Vid flertalet jordbruk är nämligen endast en person regelbundet sysselsatt och skall då där en anpassning till de ändrade prisrelationerna komma till stånd kan detta endast ske genom en utökning av areal och kapital. Ökningen av arealen måste vara så stor att den möjliggör ett effektivt samarbete mellan arbetskraft och kapital. En sådan anpassning medför att produktionens storlek vid företaget stiger eftersom faktorsinsatserna sammanlagt ökat.

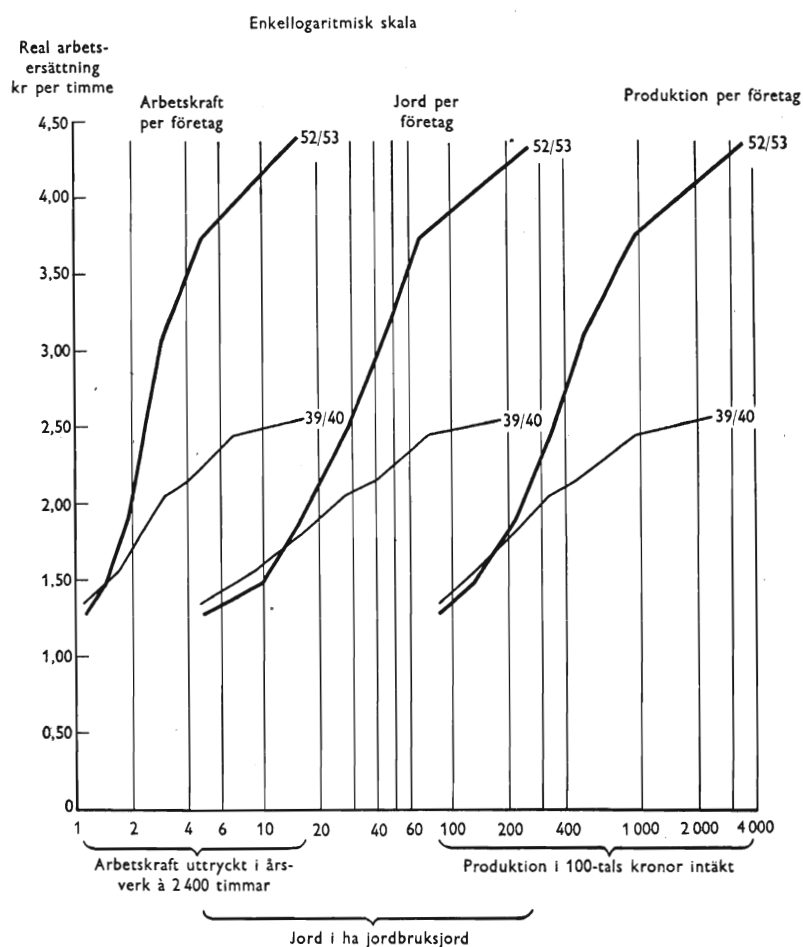
Effekten av prisförskjutningarna kan också uttryckas så att skillnaden i lönsamhet mellan de små och stora företagen ökat. Orsakerna härtill ligger bland annat i de sämre förutsättningarna för en effektiv arbetsorganisation och i en dold undersysselsättning vid småbruken. Jordbruksarbetet präglas av ett stort antal arbetsmoment, varför omställningstiderna blir stora i förhållande till den effektiva arbetstiden, när en eller ett fåtal personer skall utföra samtliga moment. Arbetet i växtodlingen kännetecknas vidare av en stark säsongvariation med höga arbetstoppar inströdda mellan perioder av liten arbetsbelastning. Arbetskraften är däremot tillgänglig i ungefär lika stora portioner varje dag. Vid de större jordbruken kapas arbetstopparna genom insats av maskiner till ett väsentligt lägre pris än vid de små jordbruken där fälten är små och användningstiden för maskiner endast några timmar om året. I stället anpassas vid småbruken arbetskraftens storlek till en högre nivå och mellanperioderna fylls ut med mindre produktiva arbeten. Detta förhållande jämte den svaga delbarheten av arbetskraften i övrigt medför ofta undersysselsättning (som är dold, därför att den redovisas i arbetsrapporter m. m. som arbetstid). När arbetskraftens pris stiger i förhållande till maskinernas ökar småbrukens nackdel av dessa omständigheter.

Dessa resonemang kan belysas med ett exempel från räkenskapsmaterial (diagram 1). I detta jämförs arbetsersättningen under de två räkenskapsåren 1939/40 och 1952/53 vid olika stora jordbruk. Storleken har därvid mätts med tre olika mått, arbetskraft i årsverk, areal i ha jordbruksjord och produktion i kronor intäkt. Därvid finner man att de mindre företagen inte haft någon för-

måga att ge ökad real arbetsersättning medan de större företagens förmåga ökat med upp till 70 procent. Annorlunda uttryckt har skillnaderna i lönsamhet mellan stora och små företag skärpts genom de skedda priskörskjutningarna. Detta gäller oavsett om storleken mäts i arbetskraft, jord eller produktion. Då reallönerna för lantarbetare ungefär fördubblats mellan de båda jämförda tidpunkterna skulle de minsta företagen för att ha fått samma ökning i deras löneförmåga ungefär sjudubblat sin areal (exempelvis från 5 till 35 ha jordbruksjord). Eftersom exemplet grundas på faktiskt material där olikheter i produktivitetens utvecklingen kan ha skärpt skillnaderna och jämförbarheten även i övrigt kan ifrågasättas måste betonas att det endast är en illustration till det tidigare resonemanget.

Emellertid behöver arbetskraften vid de mindre jordbruken inte vara fullständigt odelbar. Ofta utövas ju bredvid jordbruksdriften annan verksamhet, exempelvis skogsbruk, trädgårdsodling, fiske, körslor, hantverks-, industri- eller anläggningsarbete. En del av arbetsinsatsen i jordbruket kan då överföras till sådan verksamhet och ersättas av exempelvis maskinkapital eller maskinstationsservice. Ofta stimuleras en sådan överflyttning dessutom av att ersättningen av arbete i sådan verksamhet är högre än i jordbruk. Att på så sätt bevara storleken av de mindre jordbruken i areal räknat torde dock inte få någon ökad omfattning. En kombinerad verksamhet på längre sikt förutsätter ju att kombinationen ger en högre lönsamhet än en specialisering på endera verksamhetsgrenen. Så torde endast under vissa omständigheter vara fallet (exempelvis för vissa transporter, såsom mjölk och post). Det är sociala värderingar eller dylikt hos yrkesutövarna och trögheter på arbetsmarknaden som kan ha bromsat specialiseringen. Den tekniska utvecklingen har nämligen medfört tendenser till ökad fördelaktighet av heltids- och helårsarbete i de flesta verksamhetsgrenar utanför jordbruket. Detta gäller under senare tid även i fråga om väg- och anläggningsarbete. T. o. m. i skogsbruket syns utvecklingen gå i denna riktning. Dessa tendenser hindrar givetvis inte att åtskilliga personer nått goda inkomster genom en sådan kombinerad verksamhet och att i vissa lägen överflyttningarna av arbetstimmar kan ha ökat. I fråga om utvecklingen under de två sista decennierna kan det t. o. m. göras troligt att denna överflyttning varit stor (se vidare kap. 3). Vad som här emellertid bör betonas är att sett på längre sikt det har blivit svårare för en person att dela sin arbetstid mellan flera sysselsättningar och att denna tendens möjligen kan komma att förstärkas.

Diagram 1. Lönsamhet och företagsstorlek vid räkenskapskontrollerade jordbruk 1939/40 och 1952/53

Källa: Se Appendix 3 tab. 1.

Arbetskraftens delbarhet vid de mindre jordbruken kan således betraktas som begränsad och avtagande. Även i fråga om andra produktionsfaktorer, t. ex. maskiner, kan göras gällande att delbarheten är lägre vid de mindre än vid de större jordbruken. Den bristande delbarheten försvårar en successiv anpassning, och denna kommer att ske stegvis i samband med driftsnedläggningar.

För takten och formen av dessa driftsnedläggningar har produktionsfaktorernas rörlighet stor betydelse. Också här är det arbetskraften som

är avgörande. I regel består den ju av företagaren själv. Det kan då vara sociala skäl såsom hög ålder, socialklassänkning och kontaktsvårigheter, eller tekniska skäl, såsom outvecklade kommunikationer, som kan minska dess rörlighet. Även för jord och byggnader kan man tala om liten rörlighet, åtminstone i fysisk mening, vilket kan fördröja anpassningen eller medverka till att den sker stegvis och i form av driftsnedläggningar. Bland de förhållanden som kan minska produktionsfaktorernas rörlighet må här också nämnas juridiska föreskrifter, stundom tillkomna just i syfte att minska rörligheten. Vissa av dessa, såsom föreskrifterna med fastighetsreglerande och med jordbrukspolitiskt syfte, kommer att bli föremål för närmare behandling (kap. 4 respektive 5).

Hur dylika tröghetsförhållanden kan ha bromsat anpassningen till ändrade priser må belysas med ett resonemang kring ett anpassningsproblem, som under senare år haft särskild aktualitet. Det gäller mjölkproduktionen, där avsättningsfrågan blivit allt mera prekär genom att den viktigaste produkten, smöret, utsatts för en växande konkurrens från margarin. Den press på mjölkpriset som denna har medfört trots jordbrukspolitiska bemödanden att höja margarinpriset genom acciser och olika regleringsavgifter, bör ha stimulerat en begränsning av mjölkproduktionens storlek. Kostnaderna för mjölkproduktionen är emellertid starkt bundna, framför allt vid småbruket och i de nordliga delarna av landet. En anpassning har därför kommit till stånd först vid tillkomsten av en ny produktionsgren, nämligen oljeväxtodlingen, och började vid det större jordbruket i de södra delarna av landet, där lönsamheten av ett utbyte var störst.⁵ På så sätt försköts tyngdpunkten i mjölkproduktionen till jordbruk med högre produktionskostnader.⁶

Orsakerna till mjölkproduktionens bundenhet till småbruket och i de nordliga delarna av landet är två. För det första medför en övergång till oljeväxter eller andra vegetabilier ett sänkt arbetskraftsbehov, vilket på grund av arbetskraftens begränsade delbarhet och rörlighet vid små-

⁵ Oljeväxtodlingen vid jordbruk med mer än 30 ha i södra och mellersta Sveriges slättbygder (omfattande en fjärdedel av hela landets åkerareal) ökade mellan 1944 och 1951 från cirka 36 000 ha till 122 000 ha. Odlingens omfattning vid övriga jordbruk var 1944 cirka 12 000 ha och 1951 57 000 ha. (Jordbruksräkningarna 1944 och 1951.)

⁶ 1937/38 låg 13 procent av mjölkproduktionen i norra Sverige och 40 procent vid jordbruk med mindre än 10 ha åker. 1952 var motsvarande siffror 16 och 43 (Jordbruksekonomiska meddelanden 1953: 9).

bruken innebär anpassningssvårigheter. För det andra tvingar de klimatiska betingelserna i de nordliga delarna av landet till en växtodling av huvudsakligen gräs, vilket nödvändiggör en vidareförädling till animalier, vanligen genom nötkreaturen. Därvid ger mjölkproduktionen i regel det största utbytet. Dessa begränsningar i produktionens rörlighet vid småbruken torde i första hand ligga bakom förskjutningen i mjölkproduktionens tyngdpunkt, och skulle ha uppträtt även utan stimulans av de subventioner som utgått särskilt till småbruken.⁷

En storleksrationalisering skulle kunna befria jordbruket från en del av den bundenhet vid mjölkproduktionen, som kostnadsförhållandena vid de mindre jordbruken framtvingat. Emellertid finns det ett ganska nära samband mellan jordbrukens storlek och belägenhet på så sätt att de flesta småbruken ligger i de nordliga trakterna där de alternativa produktionsgrenarna är få och i skogsbygderna där arealerna är splittade.⁸ I dessa trakter har en storleksrationalisering små möjligheter att frigöra jordbruket från mjölkproduktion, dels på grund av de naturliga betingelserna, dels på grund av svårigheterna att bilda tillräckligt stora brukningsenheter. Anpassningen måste då väsentligen ske i samband med nedläggning.

Detta exempel visar att anpassningen på kort sikt kan ha skett efter andra linjer än som vore önskvärt med hänsyn till de genomsnittliga lönsamhetsförhållandena. Trögheterna kan således medföra att en storleksrationalisering dels går i en långsammare takt dels får ett annat förlopp än som vore att vänta med hänsyn till alternativvärdenas storlek. Kan de trögheter som spelar en strategisk roll för storleksrationaliseringen klarläggas och mätas, blir det möjligt att bygga upp en prognosmodell som kan användas för att göra en bedömning av den framtida storleksrationaliseringen. Detta är nu uppgiften vid studiet av jordbrukets strukturutveckling och på den verkande förhållanden.

⁷ Enligt *Clas-Erik Odhner*: Jordbruket vid full sysselsättning s. 217–223, skulle prispolitiken varit den starkast drivande kraften i utvecklingen. Detta torde vara att tillmäta prispolitiken en för stor betydelse. En förskjutning skulle kommit till stånd av de orsaker som här beskrivits även utan prisdifferentiering och subventionering till småbrukets förmån. Däremot hade den kanske inte blivit lika stor utan dessa. Se mera därom i kap. 5 s. 117 ff.

⁸ Se närmare om sambandet mellan storleksstruktur och produktionsinriktning i appendix 1.

2. FÖRETAGSSTRUKTURENS HISTORIK

En jordbruksfastighet är en juridiskt och fiskaliskt fastställd enhet av mestadels mycket lång historisk hävd. En flyttning av markgränser etc. som ändrar denna fastighetsindelning kräver ett tekniskt och juridiskt förfarande som är ganska tungrott och ofta tar lång tid. Man undviker också att ändra gränserna därför att det ofta är svårt att jämka samman de rättvisekrav som ställs av jordägarna. Eftersom den ekonomiska jordbruksenheten i de flesta fall överensstämmer med och delvis är sammankopplad med den juridiska fastigheten kan fixeringen av markgränserna ha en tendens att konservera den existerande företagsstrukturen, sedd ur ekonomisk synpunkt. Nu kan det emellertid på kort sikt ske en hel del förändringar i den ekonomiska jordbruksenheten, vilka först efter lång tid registreras i den juridiska indelningen. Hämtar man sin kunskap om företagsstrukturen från statistiska material vilka utgår från de juridiska enheterna kan man riskera att intressanta aktuella utvecklingstendenser inte kommer till synes.

I den svenska statistiken representerar jordbruksräkningarna en sådan källa till kunskap om företagsstrukturen, som delvis utgår från de juridisk-fiskaliska förhållandena. Avgränsningen av enheten i dessa räkningar, den s. k. brukningsenheten, sker nämligen med ledning av uppgifter som insamlas i anslutning till fastighetstaxeringen. Men det finns också ett annat statistiskt material som belyser företagsstrukturen — folkräkningarna — och det är inte i samma grad anknutet till de nyssnämnda fastighetsbegreppen. I dessa urskiljs vid yrkesklassificeringen jordbruksföretagare särskilt.

Genom att det således finns två kunskapskällor om företagsstrukturen kan den svenska statistiken sägas vara omfattande på detta område. De två materialen kompletterar varandra på en del punkter och kan tillsammans ge en mera nyanserad bild av strukturutvecklingen. Men jämförelsen mellan de båda materialen uppenbarar samtidigt svagheter som kan föranleda misströstan om användbarheten. Vid en analys kan man komma till olika resultat beroende på vilken källa man utnyttjar.

Konsekvensen av bristerna i materialen är att förändringar i antal brukningsenheter respektive i antal företagare, liksom i fördelningen av dessa på olika storleksgrupper, icke utan vidare kan antas beskriva omvandlingen i jordbrukets företagsstruktur.

Ett folkräkningsmaterial som omfattar hela riket föreligger från omkring 1750. Inventeringar om antalet jordbruk m. m. har sammanställts för hela riket från 1865, från 1927 benämnda jordbruksräkningar. Folkräkningarna har fram t. o. m. 1930-talet en redovisning på kombinationer av yrke och social ställning och först fr. o. m. 1940 års folkräkning föreligger en renodlad yrkes- och yrkesställningsredovisning. Mera detaljerade jämförelser måste därför begränsas till den sista tidsperioden och kommer att behandlas särskilt (kap. 3). I den mera översiktliga framställningen som skall lämnas över utvecklingsförloppet på längre sikt används de statistiska uppgifterna huvudsakligen för att illustrera de större förskjutningarna.

Utvecklingen under 200 år enligt befolkningsstatistiken

Sverige var på 1700-talet och förra delen av 1800-talet ett utpräglat jordbrukssamhälle.⁹ Uppkommande födelseöverskott måste därför beredas försörjning inom jordbruket. Detta kunde ske inom det existerande beståndet av jordbruk eller genom nybildning av jordbruk. Det stigande försörjningsbehovet krävde en intensifierad jordbruksproduktion inom de tidigare arealerna och, då detta inte räckte till, uppodling av nya marker. Om sådana inte fanns att tillgå i anslutning till de befintliga jordbruken, måste helt nya områden tas i bruk. Ett uttryck härför var kolonisationen av Norrland, som har pågått ännu under det senaste decenniet. Fanns det däremot odlingsbara marker i utkanterna av de befintliga jordbruken kunde två vägar följas. Antingen stannade de unga kvar i föräldrahemmen varvid försörjningsbehovet säkerställdes genom nyodling utan att hushåll och jordbruk delades, eller också styckades jordbruken i samband med de ungas familjebildning, varvid nybildningarna åtföljdes av nyodlingar. Att man ofta valde den senare

⁹ Enligt *Eli F. Heckscher*: Sveriges ekonomiska historia, del II, s. 129, tillhörde 1760 72 procent av befolkningen jordbruk med binärningar. Motsvarande tal enligt 1950 års folkräkning var 23 procent.

vägen kan ha orsakats av självständighetsbehov eller ogynnsamma förutsättningar för en förstoring av föräldrahushållen. Under vissa omständigheter kunde således ett födelseöverskott medföra en nybildning av jordbruk.

Men i den mån som arbetsmöjligheterna utanför jordbruket ökade och arbetskraften därvid erbjöds bättre inkomster kunde födelseöverskotten beredas plats på annat håll i samband med emigration eller övergång till andra näringsgrenar. Detta kunde medföra att nybildningen av jordbruk sjönk eller att rentav en nedläggning följde. Dessa verkningar av födelseöverskott och flyttning på beståndet av jordbruk har varit av växlande styrka under olika tider och i olika områden. Till sammans kan dessa växlingar ha bidragit till sådana olikheter i befolknings- och företagsstrukturen som idag existerar inom jordbruket i olika delar av landet.

I den äldre befolkningsstatistiken särskildes de jordbrukande klasserna, till vilka bland annat jordbrukar-, torpar- och backstugusittarklasserna räknades.¹ Varje sådan klass bestod av ett antal familjer, vilkas överhuvuden i statistiken benämndes huvudpersoner. Till varje familj hörde ett jordbruk, som gav den en högre eller lägre grad av självförsörjning. Ett jordbruk med hög självförsörjningsgrad var ett samhälle för sig, där de flesta arbeten utfördes och flera yrken representerades av samma person. Det hade föga likhet med ett modernt jordbruksföretag där produktionen inskränker sig till vissa livsmedel eller till råvaror för framställning av sådana och där huvuddelen av familjens konsumtion består av förnödenheter utifrån. Likväl måste huvudpersonerna i de jordbrukande klasserna sägas vara föregångarna till dem som i dag betecknas som jordbruksföretagare. En sammanställning, som omfattar huvudmännen i äldre tid och de manliga jordbruksföretagarna under senare tid, visar också ett kontinuerligt utvecklingsförlopp (tab. 1 och diagram 2).

Av de jordbrukande klasserna har i regel endast jordbrukarklassen ansetts inneha jordbruk med full självständighet. Under tidigare år-

¹ *Jordbrukare*: ägare eller arrendatorer av hemman.

Torpare: disponerade hus och jord med viss dagsverksskyldighet och -garanti på huvudjordbruk.

Backstugusittare: disponerade hus och mindre land utan sysselsättningsgaranti vid huvudjordbruk.

Tab. 1. Manlig förvärvsarbetsande jordbruksbefolkning 1751-1950, fördelad på huvudpersoner och övriga, 1000-tal

År	Huvudpersoner			Lägenhetsinnehavare	Summa huvudmän	Övriga yrkesutövare*	Summa yrkesutövare
	jordbrukarklassen	torparklassen	backstugusittarklassen				
1751	187	28	9	.	224	160	384
1760	187	30	10	.	227	168	395
1772	190	34	12	.	236	197	433
1780	223	41	15**	.	279	233	512
1790	220	53	20**	.	293	222	515
1800	210	65	25**	.	300	260	560
1810	239	64	25	.	328	218	546
1820	224	77	27	.	328	241	569
1830	219	86	32	.	337	257	594
1840	217	88	37	.	342	354	696
1850	221	97	46	.	364	408	772
1860	231	100	46**	.	377	398	775
1870	242	95	46	.	383	380	763
1880	252	93	40	.	385	381	766
1890	260	82	38	.	380	402	782
1900	265	72	32	.	369	405	774
1910	275	60	23	.	358	383	741
1920	258	34	..	47	339	361	700
1930	272	17	..	44	333	341	674
1940	338	309	647
1950	302	186	488

* Enligt *Eli F. Heckscher*: Sveriges ekonomiska historia, del II, Anmärkningar, s. VII ff, är uppgifterna i denna kolumn t. o. m. 1870 överskattade på grund av felföringar (cirka 20 procent 1760).

** Uppskattade tal.

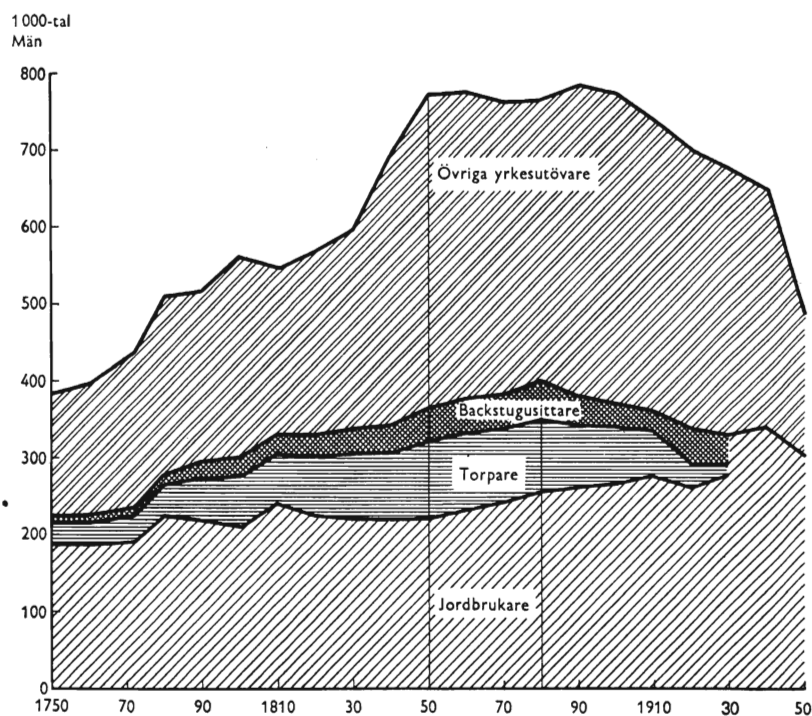
Källa: 1751-1870: Emigrationsutredningen, bil. IX, tab. H.

1880-1930: Landsbygdens avfolkning, SOU 1938: 15, s. 66.

1940-1950: Folkräkningarna 1940: III tab. 10 och 1950: V tab. 1.

hundreden värnades denna självständighet med ytterlig omsorgsfullhet och stöddes därvid av staten, dock mest ur rent fiskaliska synpunkter. Genom arvstraditioner och lagar hindrades en utbredning av klasstillhörigheten och en sänkning av »ståndsnivån» (jfr besuttenhetsprincipen i kap. 4). Att dessa ansträngningar hade effekt kan knappast illustreras

Diagram 2. Manlig förvärvsarbetande befolkning 1751-1950 fördelad på huvudpersoner och övriga

bättre än med det nästan oförändrade antalet huvudmän inom jordbrukarklassen fram till mitten av 1800-talet. Den övervägande delen av nybildningen inom jordbruket kom att ske i form av torp och backstugor. Emellertid kan det diskuteras om det jordbruk som bedrevs vid dessa egentligen var att beteckna som självständigt i organisatorisk mening.

Var torparna egentligen småbrukare?

Formellt har torparna betraktats som anställda. Men deras tjänstgöringsskyldighet hos arbetsgivarna har kunnat variera från sex dagar i veckan ned till några dagar om året och de har t. o. m. kunnat äga torpen. Vid bedömning av utvecklingen uppstår frågan om vilken kategori av torpare som medfört de starkaste förändringarna i torparklassens

Tab. 2. Antal manliga torpare som huvudpersoner, fördelade på landsdelar 1751-1900, 1000-tal

År	Mälardlänerna och Östergötland	Övriga Göta- och Svealand	Norrland	Summa
1751	13	15	0	28
1772	16	17	1	34
1800	20	41	4	65
1820	19	51	7	77
1840	19	62	7	88
1860	18	72	10	100
1880	16	64	13	93
1900	13	43	16	72

Källa: Emigrationsutredningen, bil. IX råtabellerna.

storlek. Svaret ges genom att jämföra utvecklingen i vissa storbruksbygder, där torpinstitutionen väsentligen var en anställningsform, med utvecklingen i andra bygder, där torparna snarast kunde betecknas som småbrukare. För den skull har i tab. 2 det sammanlagda antalet torpare i storbruksbygderna Stockholms, Uppsala, Södermanlands, Östergötlands och Västmanlands län särskilt från antalet torpare i övriga Göta- och Svealand och i Norrland för några tidpunkter under perioden 1751-1900.⁴

Det visar sig då att i storbruksbygderna i Mellansverige förändringen i antalet torpare var ganska liten och att antalet nådde maximum redan vid 1800-talets början. För övriga Göta- och Svealand ökade antalet manliga huvudpersoner inom torparklassen på en hundraårsperiod med nära det femdubbla och nådde sitt största antal vid 1800-talets mitt. I Norrland ökade antalet ännu vid 1900-talets inbrott. Det torde av denna jämförelse vara tydligt att utvecklingen dominerades av torpare med karaktären småbrukare.

Den nu använda beteckningen småbrukare innebär att torparna i småbruksbygderna ofta hade en ganska självständig ställning. Ju mindre

⁴ Till storbruksbygderna räknas vanligen även Malmöhus län och vissa delar av Kristianstads och Hallands län. I dessa var födelseöverskottet större än i de övriga storbruksbygderna. Tillväxten av antalet torpare där var starkare och pågick längre, nämligen fram till 1830-talet. Att det där var fråga om anställda är troligt med hänsyn till att deras tillväxt avlöstes av stark ökning i statarantalet i samband med statarinstitutionens tillkomst. (Se Emigrationsutredningen, bil. IX s. 93-101.)

torpen var, desto mindre brukade nämligen dagsverksskyldigheten vara. Torparna kunde därför ägna sig åt nyodling och på så sätt skapa de ekonomiska förutsättningarna för att antingen omvandla sin dagsverkskyldighet till arrenden eller rent av friköpa torpen.

Väsentligt mer oklart är i vad mån huvudpersonerna inom backstugusittarklassen var att betrakta som självständiga jordbrukare. Det är dock troligt att backstugusittarna genom nyodling ofta genomgick samma standardstegring som torparna. Detta kan ha haft till följd att deras klassbeteckning ändrades. Exempelvis kan de s. k. lägenhetsinnehavarna under senare tid anses vara ett slags motsvarighet. Dessa kan i sin tur antas ingå i företagarantalet från 1940. Av dessa skäl har backstugusittarnas huvudmän hänförs till de självständigt jordbrukande i den översiktliga sammanställningen av jordbruksbefolkningen (diagram 2 och tab. 1).

Under senare delen av 1800-talet upplöstes ståndssamhällets klassindelning och ersattes så småningom med nya indelningsnormer. Ökningen i antalet huvudmän inom jordbrukarklassen under denna tid får till stor del tolkas som en följd härav (diagram 2). Tidigare var klassbestämningen knuten till innehav av hemman, nu blev självständigheten vid brukandet av jord avgörande. Torparna (och eventuellt backstugusittarna) med karaktären småbrukare kom därigenom att räknas till jordbrukarklassen när de odlat upp tillräckligt stora arealer. Att ökningen av jordbrukarklassen skulle berott på en omfattande nybildning av jordbrukarhemman är däremot mindre troligt. Ett skäl som talar därför är att ökningen av det totala antalet huvudmän i alla de jordbrukande klasserna sammanlagda vid denna tidpunkt upphörde och från omkring 1880 vändes i en minskning.

Samband mellan befolkningsutveckling och företagsstruktur

Genom emigrationen avlastades en del av det stora födelseöverskottet. Från mitten av 1800-talet upphörde ökningen av de yrkesverksamma familjemedlemmarna och andra anställda — från vilkas led avtappningen i första hand skedde. Eftersom också huvudmännen rekryterades ur samma led borde denna utveckling efter hand påverka antalet huvudmän. I vilken grad detta skett kan inte avgöras. Med den långsamma

generationsväxlingen för huvudmännen bör resultaten ha kommit till synes med viss eftersläpning. Det må här endast konstateras att ökningen av huvudmännen upphörde först omkring 1880.

Som redan visats var utvecklingen inte enhetlig i olika landsdelar. Orsakerna härtill har man trots sig kunna finna i vissa demografiska olikheter. I tidigare undersökningar⁵ av utvecklingen under 1700- och 1800-talen har man nämligen i demografiskt avseende skilt på tre huvudområden i Sverige. Dessa områden var östra Sverige, dvs. Mälarlän, Östergötland och Gotland, västra Sverige, som omfattade övriga delar av Götaland och Svealand, samt nordliga Sverige. Det östra huvudområdet kännetecknades av låga födelsetal och hög dödlighet jämfört med de båda övriga områdena, varför födelseöverskottet i detta område blev lågt och i de båda andra högt. Detta ledde till att jordbruksbefolkningen kom att öka starkare i områdena med höga födelseöverskott fram till 1800-talets mitt. I nordliga Sverige förstärktes denna utveckling dessutom genom ett visst inflyttningsöverskott från södra Sverige. I första hand var överskottet att finna inom det egendomslösa befolkningsskiktet. Men som redan berörts ökade även vissa befolkningsgrupper med jordinnehav, såsom torpare (och backstugusittare), särskilt starkt i västra och nordliga Sverige. I östra Sverige däremot var tillväxten av dessa befolkningsgrupper svag liksom även av antalet små jordbruk.

När emigrationen på 1850-talet och industrialiseringen något senare började avlasta födelseöverskottet kom detta att märkas främst i västra Sverige. Dels skedde huvuddelen av emigrationen därifrån, dels avstannade nybildningen av jordbruk snart i detta område. I östra Sverige hade det ju aldrig varit något större avlastningsbehov. I Norrland var nyodlingsmöjligheterna däremot gynnsamma.

Men eftersom det var de yngre som emigrerade och detta i snabb takt, kom det att i vissa delar av västra Sverige att leda till stark stegring i medelåldern i vissa grupper av jordbruksbefolkningen, t. ex. bland backstugusittarna. Detta påtalades bland annat av officiella myndigheter. Kronolänsmännen och kommunalnämndsordföranden i Norrland, Värmland, Västergötland och Småland uttalade i slutet av 1800-talet att backstugufolket då endast bestod av gamla, orkeslösa eller föga arbetsföra

⁵ Emigrationsutredningen, bil. V och IX.

personer.⁶ En liknande förekomst av ett stort antal äldre personer skall återfinnas bland småbrukarna under senare tid.

De skillnader mellan olika delar av landet som nu beskrivits för tiden fram till senaste sekelskiftet kom att ändras i samband med att utflyttningsströmmen från jordbruket försköts från utvandring till Amerika mot avflyttning till de inhemska tätorterna. Tätortsnärheten kom att spela en större roll för yrkesväxlingen och därmed på lång sikt även för företagsstrukturen. Under de första decennierna av 1900-talet sög Stockholm och andra industricentra i Mälardalen samt Göteborgs- och Malmöområdena till sig befolkningen i de närmast intill liggande jordbrukskommunerna, medan i andra delar av landet, t. ex. i sydöstra Sverige och Norrland, jordbruksbefolkningen ökade eller visade små förluster.⁷ Effekten av denna närhetssugning under de första decennierna av 1900-talet återspeglas naturligtvis i dagens befolknings- och företagsstruktur.⁸

Utvecklingen enligt jordbruksräkningarna

Framställningen har hittills grundats på enbart befolkningsstatistiken. Som kompletterande material skall här anföras uppgifter ur några av de jordbruksinventeringar som skedde under perioden 1890–1910 efter en inbördes tämligen likartad metodik. Inventeringarna före och efter denna period är däremot inte jämförbara med detta material. I inventeringarna särskildes brukningsdelar fördelade på fyra storleksklasser efter arealen åker samt jordtorp och andra jordlägenheter (tab. 3).

Man brukar numera vid diskussion av jordbruksförhållanden endast räkna antalet brukningsenheter med över två ha åker som egentliga jordbruk. Skulle man använda detta antal som mått på företagsbestån-

⁶ Emigrationsutredningen, bil. XI, s. 76; *O. Nordström: Verteilung der Altersklassen und Geschlechter in den verschiedenen Gesellschaftsgruppen im südöstlichen Schweden von 1800–1900*, har påvisat en förgubbingsprocess för torpare och backstugusittare i sydöstra Sverige 1860–1910.

⁷ *D. S. Thomas: Social and Economic Aspects of Swedish Population Movements 1750–1933*, New York 1941. *Population Movements and Industrialization, Swedish Counties 1895–1930*, Stockholm 1941.

⁸ Se s. 126 ff. och 132 ff.

Tab. 3. Antal brukningsdelar, jordtorp och andra jordlägenheter 1890-1910, 1000-tal

	1890	1900	1905	1910
Brukningssdelar				
2-20 ha åker	211	221	223	229
20-100 » »	32	33	34	33
över 100 » »	3	3	3	3
Summa	246	257	260	265
Brukningssdelar högst 2 ha åker	72	76	89	88
Brukningssdelar utan arealuppgift	13	5	4	4
Jordtorp och andra lägenheter	165	168	159	148
Totalsumma	496	506	513	503

Källa: Statistisk årsbok 1920 tab. 71.

det, skulle det ha blivit större under perioden 1890-1910. Denna utvidgning torde emellertid ha varit följden av den starka tillväxten i åkerarealen under perioden (jämför tab. 4). För tiden fram till 1905 faller också den ökning som kan konstateras för det totala antalet brukningsenheter på storleksgruppen 2-20 ha åker. Omdömet gäller också för tiden efter 1905, då det totala antalet brukningsenheter sjönk medan antalet brukningsenheter med 2-20 ha åker fortsatte att stiga.

Men det kan vara tveksamt om ens det totala antalet brukningsenheter är lämpligt för att illustrera företagsbeståndets utveckling. Detta antal visade ju maximum omkring 1905 medan antalet huvudmän enligt folkräkningarna (tab. 1) nådde ett maximum redan på 1880-talet. Huruvida folkräkningarna eller jordbruksinventeringarna ger den riktigaste upplysningen om när företagsbeståndet var störst är vanskligt att avgöra. Motsägelser dem emellan kan emellertid förklaras av att jordbruksräkningarna är anknutna till ett register, som genom juridisk och fiskalisk bundenhet återspeglar de reella strukturändringarna först med eftersläpning i tiden. Det bör därför vara ett riktigt förhållande att folkräkningarna snabbare återspeglar strukturförändringar än jordbruksräkningarna.

Hur har jordbrukens storlek förändrats?

Jordbrukens styckning behövde inte innebära att delarna blev mindre och mindre. Tvärtom kunde delarna genom nyodling växa så att de var för sig bildade jordbruk som hade större arealer än det ursprungliga jordbruket. Å andra sidan måste delarna ha fått mindre arealer än om nyodlingen kommit till stånd på det ursprungliga jordbruket utan föregående styckning. Men det är inte säkert att nyodlingen då blivit lika stor. Tyvärr föreligger mycket ofullständiga uppgifter såväl om dessa förhållanden som om de totala arealförändringarna. Enligt vissa undersökningar skulle åkerarealen under 1800-talets första decennium överstiga 0,8 miljoner ha och under dess sjätte decennium uppgå till omkring 2,5 miljoner ha.⁹ Under 1900-talets första decennium uppnåddes den åkerareal om 3,7 miljoner ha som sedan dess endast undergått smärre förskjutningar (se tab. 4 och 6).

För att belysa nybildningens roll för nyodling av jord kan de tidigare nämnda tre huvudområdena (tab. 4) jämföras. Det visar sig då att nyodlingen av åker i storbrukslänen i Mälardalen relativt sett varit lika stor som i de övriga delarna av Svea- och Götaland. Detta är över-

Tab. 4. Åkerarealens utveckling i olika landsdelar 1805-1951

Område	1000-tal ha åker				Förändring i procent		
	1805	1870	1905	1951	1805-1870	1870-1905	1905-1951
Mälardalen och Östergötland	212	645	899	866	+204	+39	-4
Övriga Svea- och Götaland	562	1 761	2 379	2 179	+213	+35	-8
Norrland	51	201	356	603	+294	+77	+69
Hela riket	825	2 607	3 634	3 648	+216	+40	± 0

Källa: 1805 och 1905: Emigrationsutredningen, bil. V tab. 71.

1870: *N. Wohlin*: Den svenska jordstyckningspolitiken i de 18:de och 19:de århundradena, s. 646-647, Sthlm 1912.

1951: Jordbruksräkningen 1951 tab. 2.

⁹ Enligt Emigrationsutredningen, bil. V, s. 71 var 1805 arealen odlad jord 825 160 ha och enligt bil. XIII, s. 31 var 1865 arealen odlad jord mellan 2 353 981 ha och 3 260 208 ha (se även uppgift i tab. 4 för 1870).

raskande därför att försörjningsbehovet på grund av den starkare befolkningsökningen måste ha ställt större krav på nyodling i det senare området. Uppgifterna är emellertid som nyss påpekats osäkra, bland annat därför att åkerarealen under 1800-talet var ett ofullständigt mått på jordbrukets storlek (se vidare nedan). Det bör dock observeras att Norrland under hela 1800-talet visade en starkare arealökning än de övriga delarna av Sverige. Medan arealexpansionen i södra Sverige efter hand avstannade fortgick den i Norrland långt in på 1900-talet.

Med ledning av utvecklingen för antalet företagare (huvudmän) och för åkerarealen kan man få en ungefärlig uppfattning om förändringen av den genomsnittliga företagsstorleken. På grund av materialets osäkerhet ges utvecklingsdragen i starkt avrundade siffror i tab. 5.

Tab. 5. Företagsstorlekens utveckling 1805-1950

Förändring i	1805-1870	1870-1905	1905-1950
	<i>procent</i>		
Företagarantal	+ 25	- 5	- 20
Åkerareal	+ 200	+ 40	+ 0
Företagsstorlek	+ 140	+ 50	+ 25
Företagsstorlek per år	+ 1,4	+ 1,2	+ 0,5

Källa: Beräknat på tab. 1 och 4.

Företagarantalet har jämfört med åkerarealen förändrats ganska långsamt. Från 1800-talets början fram till 1880-talet ökade antalet huvudmän med endast cirka 25 procent, medan åkerarealen uppskattningsvis fördubblades. Fördenskull torde nyodlingen i bestående företag ha bidragit mest till ökningen i den genomsnittliga företagsstorleken. Sedan 1880-talet har företagarantalet sjunkit och är nu vid ungefär samma nivå som vid 1800-talets början. Åkerarealen fortsatte att öka ett stycke in på 1900-talet och bidrog därvid till storlekstillväxten. Men under den största delen av 1900-talet var det väsentligen minskningen i företagsantalet som åstadkom ökningen i företagsstorleken. Takten i denna storlekstillväxt var därunder endast en tredjedel så stor som under 1800-talet.

Åkerarealen otillräcklig som strukturmått?

Under 1800-talet var åkern endast en del av den areal som användes för jordbruksändamål. Skillnaden mellan åker och andra ägoslag är ännu i dag oklar inom en del jordbruksområden. Det är då möjligt att, om man vill mäta storleksförändringarna i ytmått under denna tidsperiod, åkerarealen är mindre lämplig.

De ägoslag som räknas till jordbruksjorden är åker och äng. Skillnaden mellan dessa består i att åkern plöjs regelbundet, vilket inte är fallet med ängen. Men åkern kan liksom ängen vara bevuxen med gräs, varvid den benämns vall. Den icke gräsbevuxna delen av åkern brukar benämnas öppen åker. Gränsen mellan öppen åker och gräsbevuxen mark liksom gränsen mellan jordbruksjord och andra ägoslag, såsom skogsmark, är i väl så hög grad växtodlingstekniskt och klimatiskt betingade som gränsen mellan åker och äng. Det framgår också av tab. 6, att ändringarna i åkerarealen varit långt större än i den öppna åkern och i jordbruksjordens areal. Medan åkerarealen under senare delen av 1800-talet och fram till första världskriget ökade med cirka en procent om året, var utvidgningstakten för den öppna åkern endast hälften så stor och för den totala jordbruksjorden helt liten. Under tiden efter första världskriget har åkerarealen praktiskt taget varit oförändrad medan jordbruksjorden och i än högre grad den öppna åkern har gått tillbaka.

Tab. 6. Arealförändringar 1870-1951 för hela riket

	1 000-tal ha			Index: 1870 = 100	
	1870	1905	1951	1905	1951
Öppen åker	1 848	2 329	2 048	126	111
Vall	699	1 264	1 599	180	229
Summa åker	2 547	3 593	3 647	141	143
Äng	1 986	1 394	724	70	36
Summa jordbruksjord	4 533	4 987	4 371	110	96

Källa: 1870 och 1905: Bidrag till Sveriges officiella statistik, N) Jordbruk och boskapskötsel. Hushållningssällskapens berättelser för år 1905 tab. 1

1951: Jordbruksräkningen 1951 tab. 2 och 11.

Utvidgningen av åkerarealen är till största delen ett uttryck för den intensifierade foderproduktion som omläggningen av äng till vall har inneburit. Denna utveckling har fortskridit samtidigt som de disponibla jordbruksarealerna minskat under de senare decennierna genom att tätorternas arealbehov har inkräktat på den öppna åkern och skogen har växt in över ängen. Att förändringarna i arealen öppna åker icke följt förändringarna i arealen åker hänger även samman med en förskjutning av arealerna mot norr, där klimatet begränsar odlingsmöjligheterna och vallodlingen dominerar.

Ur dessa synpunkter ger åkerarealen en överdriven uppfattning om tillväxten av jordbruksföretagens arealmässiga storlek. Men det är möjligt att inte ens de andra nu nämnda måtten ger en riktig bild av strukturförändringarna. I själva verket torde inte något av de använda arealmåtten ge ett fullständigt uttryck för de produktiva arealernas omfattning, åtminstone inte under 1800-talet. Vad som under första delen av 1800-talet betecknades med åker motsvarade närmast den öppna åkern, dvs. mark använd för odling av spannmål och andra vegetabilier. Vallen var en odling, som höll på att introduceras. Kreatursfodret hämtades från naturligt växande ängar, från myrmarker eller t. o. m. från skogen (s. k. lövtäkt). Man sökte ibland höja produktionen från dessa ängar och myrar genom att dämna upp de vattenflöden som genomdrog dem (s. k. svämängar) men andra avkastningsbefrämjande åtgärder var okända eller lämpade sig inte. Skogsmarker och hedar togs regelbundet i anspråk under sommaren för kreatursbete. Denna kreatursdrift framtvingade särskilda arbetsformer som fäbodskötsel och vallning.

Det är uppenbart att förändringar i en animalieproduktion av nu beskrivet slag inte har kunnat återspeglas i vanliga arealmått. Tänkbart är då att den verkliga utvidgningen av de produktiva arealerna under 1800-talets förra del var större än åkerarealens ökning och att det under 1800-talets sista decennier påbörjades en inskränkning av dem. Att en sådan utveckling torde ha skett framgår bland annat av en del undersökningar om fäboddrift och svämängar.¹ Den ytkrävande animalieframställningen ersattes med en mera ytbegränsad produktion genom att

¹ J. Frödin: Skogar och myrar i norra Sverige i deras funktion som betesmark och slätter. Inst. for sammenlignende Kulturforskning, ser. B XLVI. Oslo 1952.

J. Frödin: Uppländska betes- och slättermarker i gamla tider, deras utnyttjande genom landskapens fäbodväsen. Geografica 1954: 29, Uppsala.

foderproduktionen koncentrerades till mindre arealer med en större avkastning per ytenhet. Utvidgningen av åkerarealen var således inte en självständig företeelse utan ett led i denna produktionsförändring.

De krafter, som drev fram denna produktionsförändring var sannolikt av ekonomisk art. Den ytkrävande kreatursskötseln fordrade mycket arbete. När arbetslönerna steg under inflytande av inkomstläget i andra näringar och av utflyttningen från jordbruket steg den relativa lönsamheten för mindre arbetskrävande produktionsformer. Genom att tillvarata möjligheterna till en koncentration av driften till mindre ytor kunde en sänkning av arbetsinsatsen per producerad enhet åstadkommas. Tillkomsten av järnplogar, övergången från oxar till hästar m. m. möjliggjorde en intensivare bearbetning av jorden och foderproduktionens inordnande i växtföljden. Samtidigt sjönk priserna på brödsäd genom den nordamerikanska konkurrensen, varför den relativa lönsamheten av animalieproduktionen steg. Förändringar i arbetslön, teknik och produktpriser drev således fram vallfoderproduktionen.

Dessa förändringar är emellertid inte bundna till 1800-talet. Utnyttjandet av arealer utöver jordbruksjorden till foderproduktion tillhör även nutiden, fastän det är begränsat till vissa landsdelar. Men är det tänkbart att de verkliga produktiva arealerna kan vara större än de registrerade är det också tänkbart att de kan vara mindre, exempelvis genom att de registrerade arealerna inte brukas (se vidare kap. 3). Det är således möjligt att den produktiva arealen för ett visst jordbruksföretag kan vara vid en tidpunkt större och vid en senare tidpunkt mindre än dess uppgivna åkerareal. Därigenom uppstår den möjligheten att jordbruksföretagens antal och storleksfördelning reellt sett kan förändras på ett annat sätt än enligt statistiken.

Förändringar i antalet brukningsenheter sedan första världskriget

De sociala omvälvningarna i samhället framtvang successiva omläggningar i folkräkningarna särskilt under tiden efter första världskriget. Direkt jämförbara uppgifter för en och samma befolkningsgrupp mellan de olika folkräkningarna saknas ofta. Jämförbarhet erhålls först fr. o. m. 1940 års folkräkning, där yrkes- och yrkeställningsklassificeringen mera

konsekvent genomfördes och den gamla klassindelningen lämnades. Omläggningen av jordbruksräkningarna skedde däremot på en gång under första världskriget. För belysning av utvecklingen under mellankrigsperioden är därför jordbruksräkningarna den huvudsakliga källan.

När man försöker tolka utvecklingen av företagsstrukturen med hjälp av jordbruksräkningarna uppträder de tidigare nämnda svårigheterna, som består i att jordbruksräkningarna inte är lika fullständiga från gång till gång och att det bland de allra minsta enheterna kan registreras trädgårds- och villatomter. För brukningsenheter med över två ha åker är dock sådana svårigheter i stort sett eliminerade. Men en antalsförändring för brukningsenheter med över två ha åker behöver — som förut antytts — inte alls betyda en sammanläggning eller styckning. Det finns nämligen ett stort fastighetsbestånd på båda sidor om två ha-gränsen som genom mycket små arealförändringar — verkliga eller redovisningstekniska — kan vandra fram och tillbaka över denna gräns. Det är således osäkert om svårigheterna undgås genom en sådan gränsdragning.

En jämförelse mellan de jordbruksräkningar, som företagits sedan första världskriget (tab. 7), ger vid handen att gruppen 0,26—2 ha åker inte visar någon bestämd tendens. Detta kan sammanhålla med graden av fullständighet i de enskilda räkningarna. Men eftersom det i tre av fem jämförelseperioder förekommer en accelererad nedgång av antalet och denna nedgång är flera gånger större än uppgången i de två övriga, syns den långsiktiga tendensen vara entydig. Den skulle i så fall vara en nedgång som tillfälligt uppbromsats dels av depressionen och dels av avspärrningsårens återgång till naturahushållning. Denna fråga återkommer i kap. 3, där ytterligare material syns verifiera förekomsten av en latent produktionsreserv, som kan mobiliseras i vissa ekonomiska lägen. I storleksgruppen 2—5 ha åker är nedgångstendensen genomgående och förstärks för varje period. Storleksgruppen 5—10 ha åker ökar i antal fram till andra världskriget men företer därefter också den en accelererande nedgång i antalet. Storleksgrupperna över 10 ha åker tillsammans visar så små och oregelbundna antalsförändringar, att några bestämda tendenser icke kan utläsas.

Nedgångstendenserna har blivit fullt uppenbara först under de två sista decennierna vad beträffar riket i dess helhet. Tidigare har nämnts att det högsta totala antalet brukningsenheter skulle ha förekommit

Tab. 7. Förändringar i antal brukningsenheter 1913/20-1951

Område Storleks- grupp	Genomsnittlig förändring per år					Genomsnittlig procentuell förändring per år				
	1913/20 1927	1927- 1932	1932- 1937	1937- 1944	1944- 1951	1913/20 1927	1927- 1932	1932- 1937	1937- 1944	1944- 1951
Södra och Mellersta Sveriges slättbygder över 2 ha			- 484	- 1 065	- 1 011			- 0,4	- 0,9	- 1,0
2-5 ha			- 525	- 433	- 447			- 2,1	- 1,9	- 2,3
5-10 ha			- 106	- 389	- 559			- 0,3	- 1,4	- 2,1
över 10 ha			+ 146	- 244	- 4			+ 0,2	- 0,4	- 0,0
Södra och Mellersta Sveriges skogsbygder över 2 ha			- 145	- 737	- 1 071			- 0,1	- 0,6	- 0,9
2-5 ha			- 395	- 536	- 919			- 0,8	- 1,1	- 2,0
5-10 ha			+ 160	- 77	- 354			+ 0,4	- 0,2	- 0,8
över 10 ha			+ 91	- 124	+ 202			+ 0,3	- 0,4	+ 0,7
Norra Sverige										
över 2 ha		+ 1 425	+ 617	+ 217	+ 76		+ 2,3	+ 0,9	+ 0,3	+ 0,1
2-5 ha		+ 1 151	+ 361	+ 120	- 324		+ 3,5	+ 0,9	+ 0,3	- 0,8
5-10 ha		+ 420	+ 236	+ 115	+ 187		+ 2,0	+ 1,0	+ 0,5	+ 0,7
över 10 ha		- 146	+ 20	- 17	+ 214		- 1,9	+ 0,3	- 0,2	+ 3,1
Hela riket										
0,26-2 ha	- 1 658	+ 296	- 1 983	+ 984	- 3 187	- 1,2	+ 0,2	- 1,6	+ 0,9	- 2,7
2-5 ha	- 70	- 233	- 559	- 849	- 1 690	- 0,1	- 0,2	- 0,5	- 0,7	- 1,6
5-10 ha	+ 35	+ 263	+ 290	- 351	- 727	+ 0,0	+ 0,3	+ 0,3	- 0,4	- 0,8
över 10 ha	- 372	- 34	+ 256	- 385	+ 411	- 0,4	- 0,0	+ 0,3	- 0,4	+ 0,4
» 2 »	- 408	- 3	- 12	- 1 585	- 2 006	- 0,1	- 0,0	- 0,0	- 0,5	- 0,7
» 0,26 »	- 2 065	+ 293	- 1 995	- 600	- 5 192	- 0,5	+ 0,1	- 0,5	- 0,1	- 1,3

Källa: 1913/20: Jordbruk och boskapsskötsel år 1920 tab. 12.

1927: Jordbruksräkningen, tab. 11.

1932: » » 17.

1937: » » 18.

1944: » » 11.

1951: » » 11.

kring sekelskiftet. Genom fortgående sammanläggning har jordbruken vuxit i storlek, vilket yttrar sig bland annat på det sättet att maximiantalet i gruppen 2-5 ha åker uppnåddes på 1910-talet och i gruppen 5-10 ha åker på 1930-talet.

Liksom under 1800-talet har det förelegat regionala skillnader i utvecklingen. I slättbygderna i södra och mellersta Sverige har minskningstakten i t. ex. storleksgruppen 2-5 ha åker varit ganska hög, två procent per år, under de senaste tjugofem åren. I skogsbygderna i samma delar av landet har minskningstakten varit mindre snabb för denna storleksgrupp fram till efterkrigstiden. Dess antalsförändringar överensstämmer närmast med utvecklingen för gruppen 5-10 ha åker i slättbygderna, vilket har inneburit att minskningstakten förstärkts från en procent till två procent per år under en period om tjugo år. I Norrland medförde nybildning av jordbruk en antalsökning med drygt två procent per år ännu under 1920-talet. Kolonisationstakten i Norrland har emellertid snabbt avtagit och vid andra världskrigets slut upphörde ökningen av antalet i de lägsta storleksgrupperna. Under efterkrigstiden har antalet brukningsenheter i t. ex. storleksgruppen 2-5 ha åker t. o. m. minskat med bortåt en procent per år. Med hänvisning till vad som nämnts om osäkerheten i jordbruksräkningarna som underlag för en strukturbeskrivning kan dock det verkliga förloppet ha haft en annan förläggning i tiden, exempelvis skett tidigare, och varit av en annan omfattning, exempelvis större.

Man kan i de nu nämnda regionala skillnaderna urskilja ett utvecklingsförlopp som förefaller parallellt med den industriella utvecklingen och därav betingat arbetskraftsbehov. De större tätorterna är ju väsentligen lokaliserade till slättbygderna. Närhetssugningen bör då ha lett till en tidigare och starkare avtappning av arbetskraft i dessa områden och troligen också en svagare rekrytering vid de mindre brukningsheterna. Parallelliteten kan således vara ett uttryck för ett orsakssammanhang.

Det har upprepade gånger i detta kapitel gjorts sannolikt att strukturförändringarna kan se ut på ett annat sätt än de förlopp, som utläses ur tillgängliga statistiska källor. Detta omdöme har gällt både folk- och jordbruksräkningarna. Vad är då tillämpligt och vad är oanvändbart i det statistiska materialet för beskrivning av strukturförändringarna? Det är problemet i följande kapitel.

3. VAD ÄR SANNING OM STRUKTURFÖR- ÄNDRINGARNA?

Eftersom företagsstrukturen i jordbruket kan beskrivas med två olika material och då den bild som därav erhålls tydligen kan bli olika beroende på vilket material som används, är det av stort intresse att veta vilken beskrivning som är riktigast. Avgörandet i denna fråga beror i sin tur av syftet med beskrivningen. Syftet är här att fastlägga förändringarna i jordbruksföretagens antal och storlek på ett sätt som svarar mot utvecklingen av deras produktionsförmåga. En väg att söka svar på frågan är att jämföra de båda materialen. Man borde ju vänta sig att företagantalet i folkräkningarna skulle något så när överensstämma med antalet brukningsenheter i jordbruksräkningarna. Finns det likvärl skillnader måste det bedömas om de är rent tillfälliga eller om de kan hänföras till bestämda egenskaper i de båda materialen.

De mera detaljerade jämförelser som kan göras måste begränsas till ett fåtal räkningar, då jämförbarheten under längre tidsperioder kan ifrågasättas på grund av omläggningar i bearbetningsprinciperna. Sålunda infördes företagarbegreppet i folkräkningen först 1940 och tillämpades sedan efter i huvudsak samma regler 1945 och 1950. Trots att jordbruksräkningarna redan långt tidigare var enhetliga i avseende på begreppet brukningsenheter¹ blir därför en jämförelse av intresse endast för räkningarna 1937, 1944 och 1951.

Innan direkta sifferjämförelser anföras skall några tekniska och definitionsmässiga skillnader beröras. Det kan vara lämpligt att inleda jämförelsen med definitionerna för företagare och brukningsenhet och där efter diskutera de olikheter som kan föranledas av dem.

En *företagare* i jordbruk och boskapsskötsel är en person som utövar förvärvsverksamhet under större delen av sin dagliga arbetstid såsom ägare eller brukare av jordbruksfastighet.

¹ I jordbruksräkningen 1944 och tidigare benämnd brukningsdelen.

En *brukningsenhet* definieras som »varje jordbruk med mer än 0,25 ha åker, som i avseende på driften utgör ett och samma företag och drivs med en och samma arbetsstyrka».

Det första förhållande som måste observeras är att folkräkningarna endast registrerar fysiska personer. Brukningsenheterna kan däremot ägas och drivas av enskilda och offentliga juridiska personer. Detta sker under ledning av tjänstemän och sådana brukningsenheter kommer således inte att representeras av någon företagare. Endast om dessa brukningsenheter utarrenderas kommer de att företrädas av en person som räknas till företagare i folkräkningarna. För det andra kan brukningsenheten vara så liten att den inte kan ge tillräcklig sysselsättning, och i så fall registreras dess brukare som något annat, t. ex. som skogsarbetare eller hantverkare. För det tredje kan samma företagare driva flera brukningsenheter var för sig och med olika arbetsstyrkor. Dessa tre förhållanden borde medföra att antalet brukningsenheter överstiger antalet företagare.

Å andra sidan är det möjligt att flera företagare driver samma brukningsenhet, t. ex. i kompanjonskap eller i familjebolag. Vidare kan en person äga men en annan, t. ex. en arrendator, sköta brukningsenheten. Det kan då bli två företagare på samma brukningsenhet, därför att även ägaren kan ha sitt huvudsakliga arbete vid samma jordbruk som arrendatorn. Dessa förhållanden borde medföra att antalet brukningsenheter understiger antalet företagare.

Definitionsmässigt är det således inte givet om antalet brukningsenheter eller företagare bör bli störst utan utslagsgivande blir de berörda förhållandenas omfattning. Olikheter av här angett slag borde kunna studeras i de givna materialen men här tillkommer ytterligare svårigheter. Det är inte säkert att man vid registreringen lyckats följa definitionerna fullständigt. I vissa fall kan sådana avvikelser från definitionerna direkt påvisas, men oftast är felen endast indirekt påvisbara. Här skall några av de möjliga felkällorna nämnas.

Eftersom folkräkningarna grundar sig på personliga uppgifter blir yrkestillhörigheten och graden av yrkesverksamhet beroende av uppgiftslämnarnas tolkning av anvisningarna. En jordbruksföretagare anses ofta inom jordbruksbefolkningen ha en högre social status än exempelvis en skogsarbetare. Detta kan medföra att en person som utövar båda yrkena och ägnar sin mesta tid åt skogsarbetet likväl föredrar att ange sig

som jordbruksföretagare. En person är yrkesverksam om han arbetar större delen av en normal arbetsdag. En f. d. jordbrukare överskattar lätt graden av sin yrkesverksamhet på grundval av en sådan definition och uppger sig som yrkesverksam företagare. Dessa förhållanden kan leda till att folkräkningarna registrerar ett större antal företagare än det verkliga.

Jordbruksräkningarna är anknutna till fastighetstaxeringarna och som kontroll fungerar i regel fastighetstaxeringslängderna. De däri förtecknade taxeringsenheterna är uppbyggda efter en annan definition² och är åtskilligt flera än brukningsenheterna. Vid brister i uppgiftslämningen har man i statistiken varit hänvisad till att omstöpa taxeringsenheter till brukningsenheter. Det blir därför lätt flera brukningsenheter i jordbruksräkningarna än det borde bli enligt anvisningarna. Till brukningsenheten är också knutet villkoret innehav av åker. Emellertid är kanske åkern vid registreringsstillfället flygfält, bostadstomt eller helt obrukad. Kontrollen av sådan åkernedläggning, särskilt den sistnämnda, är av olika orsaker svår att genomföra. Motsatsen är fallet med nyodlingarna, som är kända även på annat sätt genom att de i regel har skett med statsbidrag. Den registrerade åkerarealen kan därför vara större än den verkliga åkerarealen och antalet brukningsenheter med en viss minimiareal kan bli för stort.

Både definitionsskillnader och registreringsförfarande medför sålunda olikheter mellan antal företagare och antal brukningsenheter. Vid en siffermässig jämförelse kan olikheternas betydelse i viss mån preciseras genom jämförelser mellan mindre grupper, exempelvis mellan företagare och brukningsenheter med samma areal åker. Vidare kan räkningarna jämföras parvis, dvs. folkräkningen 1940 med jordbruksräkningen 1937, folkräkningen 1945 med jordbruksräkningen 1944 och folkräkningen 1950 med jordbruksräkningen 1951. En nackdel vid en dylik jämförelse är tidsskillnaden mellan räkningarna. Folkräkningarna 1940 och 1945 företogs 39 1/2 respektive 15 1/2 månader senare och folkräkningen 1950 8 1/2 månad tidigare än jordbruksräkningarna. Om det

² Enligt kommunalskattelagen (28 sept. 1928) § 8: »Taxeringsenhet är inom var kommun för sig... å landet varje hemman eller lägenhet eller del därav, som skall i jordregister särskilt redovisas...» Jordregister förs av överlantmätaren enligt KF den 13 juni 1908. Till detta sammanhang hör också en passus i kommunalskattelagen § 7: »Ligger fastighet oanvänd, skall fastigheten taxeras såsom jordbruksfastighet.»

Diagram 3 a. Antal företagare och brukningsenheter 1937-51.

(Utsatta tal anger företagare i förhållande till brukningsenheter, varvid tal över 100 anger »övertalighet» och tal under 100 »undertalighet»)

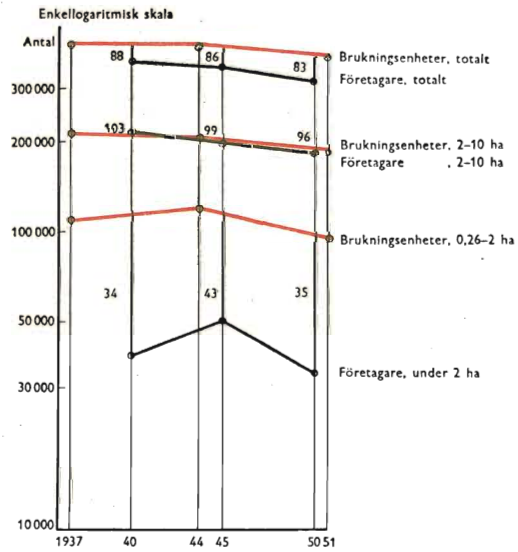
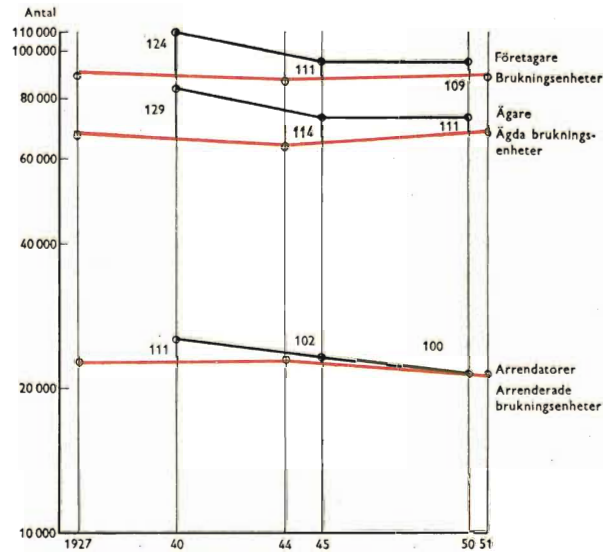

Diagram 3 c. Ägarekategorier, 10-50 ha åker, antal företagare och brukningsenheter 1937-51

Källa: Se appendix 3 tab 2.

Diagram 3 b. Ägarekategorier över 50 ha åker, antal företagare och brukningsenheter 1937-51

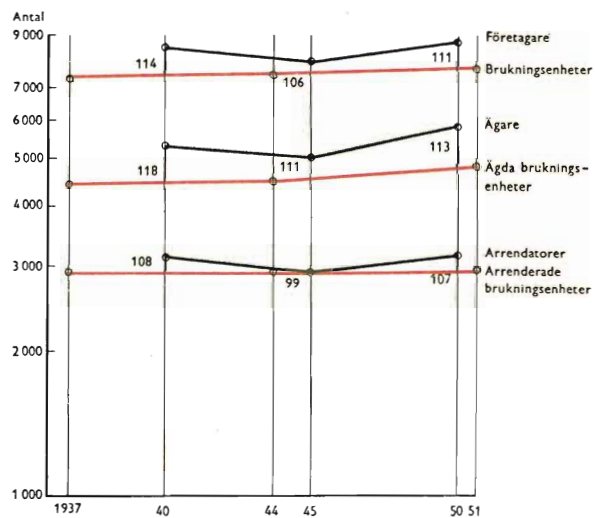
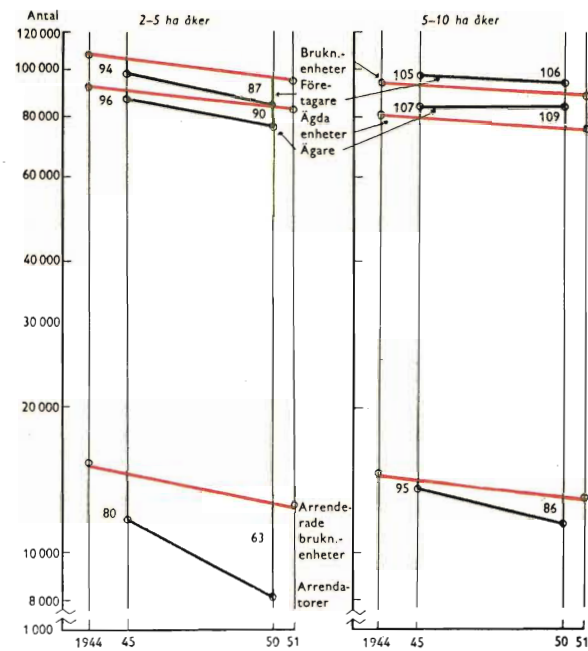

Diagram 3 d. Ägarekategorier, antal företagare och brukningsenheter 1944-51

antas att antalet brukningsenheter har förändrats regelbundet mellan jordbruksräkningarna kan omräkning göras till tidpunkterna för folkräkningarna, varigenom skillnader på grund av datum elimineras. Den justeringen förutsätter att jordbruksräkningarna är sinsemellan jämförbara i fråga om registreringsförfarandet. Den följande analysen bygger på att denna förutsättning i huvudsak är uppfylld och att den även gäller för folkräkningarna.

Det totala antalet företagare i jordbruk och boskapsskötsel har under perioden 1940—50 varit lägre än det totala antalet brukningsenheter. Exempelvis var antalet jordbruksföretagare 334 000 år 1950 och det beräknade antalet brukningsenheter 382 000 vid samma tidpunkt (diagram 3 a). Denna skillnad kan som nämnts antas sammanhånga med en rad olika omständigheter. Först skall sorteras ut några av dem som har mindre vikt eller intresse ur storlekssynpunkt och därefter skall de återstående behandlas med hänsyn till deras förekomst vid olika stora jordbruk.

Bland företagarna i jordbruk och boskapsskötsel finns en hel del som inte innehar någon åkerareal antingen därför att det inte erfordras någon sådan för deras näringsutövning (exempelvis pälstdjursuppfödare eller trädgårdsmästare) eller därför att uppgift om arealen av oredovisad anledning saknas. I fråga om brukningsenheterna har däremot uppställts kravet mer än 0,25 ha åker. Före vidare jämförelse bör därför utslutas företagarna utan åkerareal och totalantalet reduceras då till 318 000 för 1950.³

Då antalet jordbruk som ägs av juridiska personer är stort — enligt 1951 års jordbruksräkning över 25 000^{3a} — är det betydelsefullt att veta om dessa drivs i egen regi eller utarrenderas. I det förra fallet kommer ju brukningsenheten inte att i folkräkningen representeras av någon företagare. Förfrågningar och materialstudium hos statliga, kommunala och ecklesiastiska myndigheter samt hos en del skogsbolag och andra stora jordägare har gett vid handen att jordbruksdrift i egen regi är mindre vanligt. Uppskattningsvis kan det röra sig om ett tusental fall

³ Av de 16 000 uteslutna hänfördes 5 000 till ej särskilt redovisad jordbruksverksamhet (Folkräkningen 1950:VI). Antalet lägenheter med högst 0,25 ha åker eller med husdjur var 67 000 och med enbart trädgård 229 000 år 1951.

^{3a} Totala antalet brukningsenheter vid jordbruksfastighet utgjorde 353 336 enligt tab. 24 i jordbruksräkningen, antalet i enskild ägo utgjorde 327 869 enligt tab. 6.

sammanlagt, varför de inte påverkar jämförelsen mellan företagare och brukningsenheter i nämnvärd grad. Det innebär då också att en stor del – ungefär två femtedelar⁴ – av förekommande arrenden hänför sig till egendomar ägda av juridiska personer.

Vid den jämförelse, som utförs fortsättningsvis, delas materialet upp i tre grupper: storjordbruken (över 50 ha åker), familj jordbruken (10–50 ha åker) och småbruken (under 10 ha åker). Den sistnämnda gruppen delas vid vissa jämförelser upp ytterligare. Vad beträffar de två första grupperna gäller att företagarna är flera än brukningsenheterna. Att företagarna totalt sett är färre till antalet än brukningsenheterna sammanhänger sålunda helt med förhållandena vid småbruken och då särskilt småbruk med mindre än 2 ha åker (diagram 3 a).

Dubblering av företagare vid de större jordbruken

Vad först beträffar förhållandena vid storjordbruken (över 50 ha) överstiger antalet företagare antalet brukningsenheter under hela perioden (diagram 3 b). Ett skäl härför kan vara att antalet arrenden är stort. En del av dem som arrenderar ut sin jord kan nämligen tänkas räknas som företagare i jordbruket. Om så är förhållandet bör det visa sig vid en jämförelse mellan dem som äger en brukningsenhet, dvs. ägare i folkräkningarna, och dem som såväl äger som driver sitt jordbruk. De senares antal bör representeras av antalet ägda brukningsenheter i jordbruksräkningarna. Antalet ägare borde ju med hänsyn till förekomsten av juridiska personer vara färre än antalet ägda brukningsenheter. Om de tvärtom är flera måste det förekomma en dubblering av företagarna, dvs. att både ägare och arrendator är medräknade i folkräkningarna. Så visar sig också vara fallet vid en jämförelse (diagram 3 b). Skillnaden är dock troligen inte så stor som vore matematiskt möjligt om varje arrende i enskilda jordbrukares ägo representerades av en ägare i folkräkningarna. Dubbleringen bör nämligen väntas komma till stånd under

⁴ Detta bestyrks även av uppgifter av *F. Larsson*: Totala antalet arrenden minskar ej trots stats- och bolagsindragningar. RLF-tidningen den 28 dec. 1955. Av diagram därstädes kan beräknas att 37 procent av ägarna är juridiska personer, 5 procent dödsbon, 36 procent enskilda lantbrukare, 16 procent annan enskild person och 6 procent obekant jordägare. Vidare skulle en fjärdedel av arrendena vara släktarrenden.

speciella omständigheter. Det tyder vissa data på. Förutsättningen för en dubbling är att det i folkräkningen förekommer ägare som arrenderar ut och inte driver något annat jordbruk själva. Sådana företagare bör ju i regel sakna anställda. Betraktas åldersfördelningen för företagarna utan anställda i denna storleksgrupp visar det sig att hälften är över 60 år.⁵ Flertalet av dessa är troligen i pensionsåldern. En hel del av dubblingen kan tydligen bero på en överskattning av yrkesverksamheten bland äldre företagare som lämnat ifrån sig sina jordbruk i form av arrende, exempelvis till sina söner. I vissa fall kan det vara fråga om mer än dubbling, exempelvis om arrendena ägs av dödsbon. Dessas medlemmar kan nämligen enligt folkräkningsanvisningarna⁶ betecknas som ägare och sådana jordbruk representeras av ett flertal företagare. Då dödsbon förekommer i begränsad utsträckning torde ökningen av antalet ägare på grund därav vara obetydlig.

Jämförs sedan antalet arrendatorer med antalet arrenden är överensstämmelsen inte fullständig (övertalighet 1940 och 1950, undertalighet 1945), men de skillnader som förekommer torde kunna hänföras till tillfälligheter.

Vad beträffar utvecklingen förändras antalet företagare mera oregelbundet än antalet brukningsenheter, men betraktas perioden som helhet tyder utvecklingen på en svag och i stort sett parallell ökning av såväl antalet företagare som brukningsenheter.

Vid jämförelse avseende familjejordbruken (10–50 ha åker, diagram 3 c) kan en dubbling av företagarna också konstateras. Dubblingen framgår av skillnaden mellan antal ägare och antal ägda brukningsenheter. Men här tillkommer ett moment i fråga om utvecklingstendensen, som icke kunde påvisas för storjordbruken. Antalet företagare har nämligen minskat i förhållande till antalet brukningsenheter under perioden 1940–50. Då även antalet arrendatorer sjunkit i förhållande till antalet arrenderade brukningsenheter kan tendensen inte återföras på eventuella ändringar i ägandeförhållandena. Den torde i stället sammanhånga med förändringar i familjeförhållandena. I jordbruket är det ganska vanligt med familjebolag, exempelvis när syskon driver jordbruk tillsammans. I sådana fall kan bolaget antingen äga eller arrendera jord-

⁵ Enligt specialbearbetningen av 1950 års folkräkning 29 av 59 stickprovsindivider (uppräknat cirka 900 av 1 800 personer).

⁶ Exempelvis folkräkningen 1945: XI s. 273.

bruken. Dessa jordbruk kan i folkräkningarna representeras av flera företagare. Antalet familjemedlemmar vid jordbruken har emellertid minskat i samband med avflyttning och detta kan då också ha gått ut över antalet medlemmar i familjebolagen och över antalet bolag. Nedgången är av en betydande omfattning, cirka 15 procent i förhållande till antalet brukningsenheter, och kan av nämnda anledningar icke betraktas som en förändring i företagsantalet. I slutet av perioden överensstämmer antal arrendatorer och antal arrenden väl, vilket kan tolkas som att denna utveckling i huvudsak är avslutad. Den kvarstående skillnaden mellan ägare och ägda brukningsenheter skulle då bero på en motsvarande dubblering av företagare, som antytts för storjordbrukens del. Antal företag med 10–50 ha åker skulle närmast vara det samma som antalet brukningsenheter och förändringarna under perioden i detta antal obetydliga.

Småbrukens övergång till stödjordbruk

Som tidigare nämnts är företagarna vid småbruken färre än brukningsenheterna. Detta sammanhänger i första rummet med att brukningsenheterna är så små att deras innehavare inte alltid kan ha sitt huvudsakliga arbete vid dem utan i stället till största delen är sysselsatta på annat håll. Men det kan också ha andra förklaringar. För ett närmare studium skall småbruken delas upp i tre storleksgrupper 5–10 ha, 2–5 ha och under 2 ha åker.

Vad först beträffar småbruken med 5–10 ha åker kan konstateras att företagarna är något flera än antalet brukningsenheter (diagram 3 d). Förhållandena vid dem syns sålunda vid första anblicken motsvara de större jordbrukens. Jämförs emellertid antalet arrendatorer med antalet arrenden, visar det sig att arrendatorerna är färre än antalet arrenden och att de dessutom minskat i antal relativt sett under jämförelseperioden. Den närmaste förklaringen härtill är – under förutsättning att antalet arrenden med given omfattning av åkerarealen är riktigt – att ett ökat antal arrendatorer har fått sin huvudsakliga verksamhet förlagd utanför jordbruken. Detta förhållande borde då också gälla de ägare, som själva driver sina jordbruk. Emellertid har ägarna ofta en mera omfattande verksamhet inom jordbruken, då de vanligen sköter skogen

till fastigheterna medan arrenderingarna i regel endast avser jorden. »Undertaligheten» för ägarna kan därför väntas bli mindre än »undertaligheten» för arrendatorerna. Emellertid är antalet ägare t. o. m. flera än de ägda brukningsenheterna. Detta kan återföras på de dubbleringsorsaker som tidigare nämnts, dvs. förekomsten av äldre ägare, som arrenderar ut sina jordbruk samt dödsbodelägare.⁷ I viss utsträckning kan även familjebolag tänkas förekomma, men med hänsyn till den begränsade sysselsättning jordbruk av denna storlek kan ge, torde det vara mindre vanligt och skulle för övrigt återspeglats i jämförelsen mellan antal arrendatorer och antal arrenden.

Vid småbruk med 2–5 ha åker har yrkesverksamheten utanför jordbruket en sådan omfattning att företagarna är färre än antalet brukningsenheter. Detta sammanhänger med att en stor del av brukarna har en så omfattande yrkesverksamhet utanför jordbruket att de hänförs till annat yrke i folkräkningarna. Deras jordbruk har sålunda – enligt den jordbrukspolitiska terminologin – karaktären av stödjordbruk. »Undertaligheten» gäller även ägarna i förhållande till de ägda brukningsenheterna trots de dubbleringar som bör finnas av samma orsaker som tidigare. Det är också fråga om en tydlig ökning av yrkesverksamheten utanför jordbruken såväl bland ägarna som bland arrendatorerna under jämförelseperioden. I detta sammanhang har man emellertid anledning att vara uppmärksam på brukningsenhetsbegreppet. Enligt jordbruksräkningen 1951 skulle ett tusental brukningsenheter vara hänförliga till annan fastighet än jordbruksfastighet, dvs. i regel rena bostadsfastigheter. Vad slags fastighet det har varit fråga om har ofta endast berott på vilket formulär som kommit till användning vid uppgiftslämnandet.⁸ Det kan då också i viss mån betvivlas om det verkligen bedrivs jordbruk vid alla som jordbruksfastigheter betecknade brukningsenheter i denna storleksgrupp. Det kan t. ex. ha skett en nedläggning av driften under perioden utan att detta kommit till synes i antalet brukningsenheter helt enkelt därför att jordbruksräkningarna avser att mäta arealer och inte skördar.

Än mer markerat blir detta förhållande vid de minsta småbruken. Av de 96 000 brukningsenheter som enligt jordbruksräkningen 1951 hade

⁷ Om medelåldern bland småbrukarna se vidare kap. 6.

⁸ Se exempelvis framställningen i Jordbruksräkningen 1951 s. 9.

Tab. 8. Antal jordbruksinnehavare 1950 och antal brukningsenheter i enskild ägo 1951

Storleksgrupp	Innehavare av jordbruk 31.12. 1950				Brukningsenheter i enskild ägo 15.9. 1951	Relation ägare/brukningsenhet
	jordbruksföretagare	annat huvudyrke	övrig befolkning	Summa		
Under 2 ha åker	31 579	26 783	8 113	66 475	66 465	100
2-5 ha åker	75 954	13 729	2 699	92 382	88 132	105
5-10 » »	84 283	3 520	1 066	88 869	85 002	105
10-50 » »	74 692	1 911	1 039	77 642	82 076	95
över 50 »	5 371	318	189	5 878	6 194	95
Totalt	271 879	46 261	13 106	331 246	327 869	101

Källa: Innehavare av jordbruk: Folkräkningen 1950: VI tab. 1 o. 5. Brukningsenheter: Jordbruksräkningen 1951 tab. 6. Brukningsenheter vid annan fastighet ej medräknade.

0,26—2 ha åker tillhörde 24 000 annan fastighet än jordbruksfastighet.⁹ Antalet företagare var endast en dryg tredjedel av antalet brukningsenheter 1950. Några separata jämförelser för ägare och arrendatorer kan här inte göras, då uppgifter om antal arrenden saknas. Emellertid kan en annan jämförelse göras som ger en viss belysning åt dessa småbrukskaraktär. Genom en särskild tilläggsuppgift i 1950 års folkräkning har man erhållit kännedom om antalet ägare av jordbruk oavsett yrkesverksamhet. Detta antal kan jämföras med antal jordbruk i enskild ägo (tab. 8).

Man finner då en överraskande god överensstämmelse mellan antalet jordbruksinnehavare och antalet brukningsenheter i enskild ägo. Orsaken kan vara att de som vid mantalsskrivningen uppgivit sig som ägare av jordbruksfastighet i regel också använt formuläret för jordbruksfastighet vid jordbruksräkningen. Överensstämmelsen kan således ligga i uttrycket jordbruksfastighet. Men den torde vara en ren tillfällighet då jordbruksinnehavarnas uppgift avser fastighet oavsett åkerarealens storlek, medan jordbruksräkningens uppgift avser fastigheter med en lägsta areal om 0,26 ha åker. Antalet jordbruksinnehavare borde således jämföras med ett större antal enheter i jordbruksräkningen.

⁹ Antalet brukningsenheter enligt tab. 11 i Jordbruksräkningen 1951 utgjorde 95 908, antalet vid jordbruksfastighet enligt tab. 24 utgjorde 72 320.

Det är då här anledning att söka uppskatta antalet enheter som har jordbruksdrift av denna storlek (under 2 ha åker). För det första torde man väl bortse från enheter vid annan fastighet. Antalet reduceras då till 72 000. För det andra torde antalet jordbruksinnehavare vara flera än antalet jordbruk i drift även om tillägg görs för de juridiska personernas jordbruksinnehav.¹ Antalet bör således vara lägre än 66 000. Färre än hälften av innehavarna har uppgivit sig som jordbruksföretagare. Dessas medelålder är så hög att åtskilliga av dem knappast kan vara yrkesverksamma.² De icke yrkesverksamma bland innehavarna (i huvudsak = övrig befolkning i tab. 8) kan tänkas ha utarrenderat, men det är väl också troligt att det mera är fråga om ett fastighetsinnehav och en bostad än om ett jordbruk under drift. Samma kan göras gällande beträffande innehavare med annat huvudycke. En ytterligare precisering av antalet jordbruk i drift utöver det sagda är emellertid inte möjlig utan specialundersökningar. Exempelvis kan förekomsten av arrendatorer med annat huvudycke allvarligt rubba den bild av antalet jordbruk som kunnat antydvas med ledning av antalet jordbruksinnehavare enligt folkräkningen. Till frågan om graden av jordbruksdrift vid de små brukningsenheterna skall framställningen återkomma senare i kapitlet.

I anslutning till dessa synpunkter kring tab. 8 för de allra minsta småbruken må göras några anmärkningar avseende jordbruk med större areal om skillnaderna mellan antal jordbruksinnehavare och antal brukningsenheter i enskild ägo. Vid de större jordbruken är komplikationen annan fastighet utesluten. Skillnaderna måste då bero på tillfälligheter i den mån det inte finns flera ägare till samma fastighet eller flera fastigheter i en persons ägo. De skillnader som förekommer (5 procent åt vardera hållet) är inte större än att de kan bero på tillfälliga avvikelser. Men de kan också ha den i och för sig sannolika innebörden att de större enskilda jordägarna ofta har sin egendom uppdelad på flera brukningsenheter, medan de mindre ofta samsas flera stycken om en brukningsenhet.

Jämförelsen mellan antal företagare och brukningsenheter vid småbruken har sålunda i hög grad präglats av småbrukens begränsade för-

¹ Antalet brukningsenheter i juridiska personers ägo utgörs av 5 855 vid jordbruksfastigheter (se tab. 24 och tab. 6 i jordbruksräkningen 1951).

² Beträffande åldersfördelning se kap. 6 s. 125 ff. och appendix 2 tab. 17—19.

måga att ge sina brukare sysselsättning. Utvecklingen har medfört en sänkning av antalet företagare i förhållande till antalet brukningsenheter. Detta kan tolkas som en minskad förmåga hos jordbruket att ge sysselsättning eller alternativt en ökad yrkesverksamhet utanför jordbruket under de tider av året då tidigare full sysselsättning inom jordbruket icke kunde uppnås. Men de konstaterade förändringarna kan också bero på felregistreringar eller på att andra förändringar registreras än som har betydelse ur strukturell synpunkt.

Fel i registreringarna?

Vad beträffar eventuella felregistreringar är det av särskild betydelse om det har skett några större ändringar mellan räkningarna, dvs. om den förutsättning som möjliggjort den hittills utförda analysen skulle vara oriktig. Därom är ytterligt svårt att döma. I fråga om folkräkningarna är det möjligt att 1940 års räkning avviker något från de senare på grund av olikheter i mantalsblanketternas utseende i fråga om upphörd yrkesverksamhet. 1940 skulle detta anges med f. d. framför yrkesbenämningen, i senare blanketter finns en särskild kolumn för förutvarande yrke. Bestämningen f. d. kan ha tappats bort vid ifyllandet varigenom antalet yrkesverksamma företagare blivit för stort. Minskningen i antalet företagare mellan 1940 och 1945 kan därför delvis ha varit redovisningsteknisk. För jordbruksräkningarnas del sammanhänger felrisken särskilt med att intresset för det verkliga antalet brukningsenheter ökade mellan 1944 och 1951 i samband med den då uppkommande frågan om den yttre rationaliseringens storlek. Kontrollen kan ha varit väsentligt mer ingående vid det senare räkningstillfället och därför ändrat jämförbarheten. Särskilt gäller detta antalet sambruk, vilka är vanliga under pågående strukturförändringar. Som senare skall utvecklas ingår ofta i samband med driftsnedläggningar friställda arealer i sambruk under tämligen oreglerade former, som lätt kan undgå registrering. Med en växande takt i strukturförändringarna ökas antalet sambruk och många kan undgå att observeras. Ökas emellertid samtidigt kontrollen blir det omöjligt att avgöra hur den verkliga strukturförändringen skett i förhållande till den observerade. Hur svårt det kan vara att över huvud taget få in uppgifter för de mindre jordbruken illustreras av att man i

1951 års jordbruksräkning avhjälpte ofullständigheter, som konstaterats vid kontroll mot fastighetslängderna genom att utskrivna cirka 22 000 blanketter enbart med ledning av uppgifter i taxeringslängder och kända förhållanden vid likartade jordbruk.³ Man kan sålunda inte bestämt avgöra om den starkare minskningen av företagarna vid småbruken enbart är ett uttryck för en övergång från bestående småbruk till stödjordbruk eller om den är ett uttryck för en eftersläpning i jordbruksräkningarna i registreringen av driftsnedläggningar.

Här tillkommer emellertid den omständigheten att en starkare minskning av antalet företagare än av antalet brukningsenheter kan komma till stånd även om räkningarna är jämförbara och utan att det är fråga om övergång till stödjordbruk. Därvid åsyftas det nämnda förhållandet att jordbruksräkningarna registrerar arealen, vilken inte nödvändigtvis (fast givetvis i regel) behöver vara uttryck för produktionsstorleken. Innan denna fråga närmare berörs skall några data över antalsförändringarna anföras.

Antalet företagare minskar snabbare än antalet brukningsenheter

Enligt folkräkningarna minskade antalet företagare under andra världskriget långt starkare än antalet brukningsenheter enligt jordbruksräkningarna (tab. 9). Vid de större jordbruken torde detta enligt det föregående ha berott på tillbakagången i familjernas storlek. Vid småbruken har olikheten ansetts främst sammanhänga med en ökning av stödjordbruken men beviset härför är som nämnts inte bindande. För detta skäl talar emellertid delvis att – till skillnad från utvecklingen i övriga storleksgrupper – både antalet företagare och antalet brukningsenheter ökade vid jordbruk med mindre än 2 ha åker. Detta kan nämligen förklaras med den återgång till naturahushållning som förekom under avspärrningsårens livsmedelsbrist.⁴ Detta medförde en ökning av före-

³ Jordbruksräkningen 1951 s. 6°.

⁴ Enligt jordbruksräkningen 1944 s. 43* ökade brödsädesodlingen i gruppen 0,26–1 ha åker från 3,6 till 5,9 procent och enligt statistiska centralbyråns svinräkningar ökade antalet små svinbesättningar starkt under avspärrningsåren (antalet svinbesättningar i Göta- och Svealand ändrades från 250 400 den 16.9.1940 till 329 000 den 15.10.1943 och till 282 000 den 15.10.1945. Jordbruk och boskapsskötsel år 1951, s. 31).

Tab. 9. Förändringar i antal jordbruksföretagare och i antal brukningsenheter per år 1937-51

	Antalsförändringar per år i storleksgruppen				
	0,26-2 ha åker	2-5 ha åker	5-10 ha åker	över 10 ha åker	Samtliga grupper över 2 ha åker
Företagare 1940-1945	+ 2 180	- 2 974		- 2 732	- 5 706
Brukningenheter 1937-1944	+ 984	- 849	- 351	- 385	- 1 585
Företagare 1945-1950	- 3 095	- 2 988	- 558	+ 194	- 3 352
Brukningenheter 1944-1951	- 3 187	- 1 690	- 727	+ 411	- 2 006

Källa: Företagare: Folkräkningen 1940: III tab. 10, 1945: IX tab. 7, 1950: VI tab. 1.
Brukningenheter: Jordbruksräkningen 1937 tab. 18, 1944 tab. 11, 1951 tab. 11.

tagarantalet, vilket kan ha haft den innebörden att ett antal stödjordbruk genom intensifierad produktion tillfälligt förvandlades till vanliga småbruk. Detta »gästspel» av småproducenter vittnar då också om hur rörlig strukturen kan vara och att en produktionsreserv uppnåtts genom nedläggningen under tidigare år.

Under den följande perioden, dvs. efterkrigsåren, registrerar de båda räkningarna väsentligt mer likartade antalsförändringar. De större jordbrukens antal har ökat liksom antalet företagare vid dem. Detta har skett i samband med en sammanläggning av mindre jordbruk. Såväl totalantalet företagare som antalet brukningenheter har nämligen minskat. Nedläggning torde också ha förekommit, eftersom den totala åkerarealen enligt jordbruksräkningarna minskat något.⁵

Har förändringarna varit parallella även inom mindre geografiska områden? En jämförelse av utvecklingen enligt folk- och jordbruksräkningarna områdesvis måste på grund av brist på lämplig områdesindelning i tidigare material begränsas till efterkrigsperioden (tab. 10). Det visar sig då att förändringarna i regel har samma riktning. Såväl enligt folk- som jordbruksräkningarna var exempelvis den ovannämnda ökningen vid jordbruk med mer än 10 ha åker huvudsakligen förlagd till skogsbygderna. Båda anger vidare att minskningen i storleksgruppen 5-10 ha åker inträffade i de södra delarna av landet och att den motver-

⁵ Enligt Jordbruksräkningen 1951 s. 15 har åkerjorden minskat från 3,71 miljoner ha 1944 till 3,65 miljoner ha 1951 eller 0,25 procent per år.

Tab. 10. Förändringar i antal jordbruksföretagare och i antal brukningsenheter i vissa riksområden 1945-51

Område och jämförelseled	Antalsförändring per år i storleksgruppen					Årlig förändring för storleksgruppen 2-5 ha åker procent
	under 2 ha åker	2-5 ha åker	5-10 ha åker	över 10 ha åker	samtliga över 2 ha åker	
Södra o. mellersta Sveriges slättbygder						
Företagare 1945-50	- 510	- 440	- 650	- 190	- 1 280	- 2,8
Brukningenheter 1944-51	- 800	- 450	- 560	0	- 1 010	- 2,3
skogs- o. dalbygder						
Företagare 1945-50	- 650	- 810	+ 500	+ 660	+ 350	- 1,9
Brukningenheter 1944-51	- 1 300	- 920	- 250	+ 200	- 970	- 2,0
Norra Sverige						
Företagare 1945-50	- 1 740	- 1 130	+ 180	- 110	- 1 060	- 2,9
Brukningenheter 1944-51	- 1 080	- 330	+ 190	+ 210	+ 70	- 0,8
Hela riket						
Företagare 1945-50	- 2 900	- 2 380	+ 30	+ 360	- 1 990	- 2,4
Brukningenheter 1944-51	- 3 180	- 1 700	- 620	+ 410	- 1 910	- 1,6

Anm.: Beräkningarna har för folkräkningarna baserats på stickprov, vilket förklarar avvikelserna från tab. 9.

kades av en antalsökning i Norrland. Likaså framkommer i de lägsta storleksgrupperna genomgående antalsminskningar.

Däremot har förändringarna i antal företagare respektive brukningsenheter varit olika stora. Särskilt intressant är att den kraftigare minskningen i företagarantalet i storleksgruppen 2-5 ha åker huvudsakligen härrörde från Norrland. Enligt jordbruksräkningarna var ju minskningen i antal brukningsenheter svagast i detta område. Inom de nordligaste delarna av Norrland, t. ex. i Norrbotten, ökade t. o. m. antalet brukningsenheter.⁶ Denna olikhet är markerad även för den lägsta storleksgruppen (under 2 ha).

⁶ Enligt Jordbruksräkningen 1951 tab. 10 och 1944 tab. 10 ökade antalet brukningsenheter i Norrbottens län i storleksgruppen 2-5 ha åker med 2,7 procent mellan 1944 och 1951.

Vad kan orsaken till denna olikhet vara? Vilken av räkningarna kommer så att säga närmast sanningen? Frågan är av avgörande betydelse för bedömning av den hittillsvarande utvecklingen och i samband därmed tolkningen av den förda jordbrukspolitikens verkningar. Vidare är den väsentlig för prognosberäkningarnas uppläggning. I detta sammanhang har vissa drag i produktionsutvecklingen vid småbruket särskilt intresse. Här åsyftas i första hand utbredningen av kreaturslösheten. Det är känt att denna utveckling vid de större jordbruken skett i samband med en produktionsomläggning, först till oljeväxtodling (under 1940-talets senare hälft) och senare till spannmålsodling. Vid småbruket har denna produktionsomläggning varit av ringa betydelse.⁷ Produktionen av vegetabilier, t. ex. brödsäd, har i hög grad dominerats av husbehovssynpunkter.⁸ En ökning av kreaturslösheten vid småbruket måste då ha en annan innebörd, och torde sannolikt innebära en sänkning av produktionskapaciteten. Det är därför anledning att se närmare på kreaturslöshetens utbredning och då särskilt under extrema växtodlingstekniska betingelser. Därvid har valts att studera det område, där olikheterna mellan folk- och jordbruksräkningar är störst, nämligen Norrland. De synpunkter som i det följande anföras bygger delvis på en specialundersökning som utfördes av författaren under 1955.

Det kreaturslösa småbruket

Det norrländska jordbruket kännetecknas av en mycket ensidig animalieframställning baserad på vallproduktion⁹ vilket främst betingas av klimatet. Vid småbruket är inkomsterna av kreaturskötseln väsentliga (uppskattningsvis $\frac{1}{4}$ – $\frac{1}{3}$ av arbetsinkomsten från jordbruk¹). Ett alternativ för småbrukarna kan vara att sälja kreaturen och i stället producera foder för avsalu. Den omständigheten att antalet kor under senare år gått starkt tillbaka och kreaturslösheten utbrett sig snabbt i

⁷ Endast sex procent av oljeväxtodlingen låg vid jordbruk under 10 ha åker då den var störst 1951, utgörande en procent av deras åkerareal (se även not 5 s. 33).

⁸ Dokumenterat bland annat i en undersökning av Gulbrandsen, Odhner och Petrini rörande jordbrukarnas produktionsplanering.

⁹ Tre fjärdedelar av det norrländska småbrukets åkerareal upptas av vallar.

¹ Beräknat med ledning av uppgifter ur Räkenskapsresultat från svenska jordbruk och uppgifter om arbetsförbrukningen i kreaturskötseln.

Tab. 11. Förändringar i antal kor 1944-55 vid brukningsenheter med över 2 ha åker

Storleksgrupp	1 000-tal kor			Årlig procentuell minskning	
	1944	1951	1955	1944-51	1951-55
Slättbygd	728	653	613	1,5	1,5
därav 2-30 ha	463	414	405	1,5	0,6
över 30 ha	265	239	208	1,4	3,3
Skogsbygd	594	545	545	1,2	0,0
Norra Sverige	299	281	270	0,9	1,0
därav 2-10 ha	246	224	212	1,3	1,4
Hela riket	1 621	1 479	1 428	1,3	0,9
därav 2-10 ha	748	635	622	2,1	0,5
över 10 ha	873	844	806	0,5	1,1

Anm.: Koantalet 1955 är överskattat för de mindre jordbruken på grund av uppräkningsförfarandet vid stickprovet. Antalet kor har nämligen erhållits genom att multiplicera det observerade antalet i stickprovet med kvoten mellan totala åkerarealen 1951 och den observerade arealen 1955. Det innebär att jordbruk som inte lämnat uppgifter, såsom de nedlagda, tilldelats lika många kor per ha som de uppgiftslämnande jordbruken. T. ex. var motsvarande uppgift för 1951 i storleksgruppen 2-10 ha 10 procent högre än i jordbruksräkningen.

Källa: 1944 och 1951: Jordbruksräkningen 1944 tab. 12, 1951 tab. 12.
1955: Kreatursräkningen den 1 juni 1955, statistiska centralbyrån, stencil.

det norrländska småbruket skulle då kunna innebära att småbrukarna i stor utsträckning har gått över till en sådan produktionsform. Emellertid tyder en hel del förhållanden på att denna tolkning av utvecklingen inte är korrekt.

Tillbakagången i antalet kor började under efterkrigstiden i de södra delarna av landet och vid de större jordbruken i samband med oljeväxtodlingens införande (tab. 11). Denna odling har emellertid inte fått någon större omfattning vid småbruken och saknas helt i Norrland. Dess utbredning kan därför inte vara förklaringen till minskningen i antal kor vid småbruken och i Norrland. Någon större produktionsomläggning i övrigt kan heller inte konstateras. Möjligen har arealen för kreatursfoder ökat.²

² Arealen till kreatursfoder (fodersäd, grönfoder, foderrotfrukter, hö och bete från vall) utgjorde i procent av åkerarealen vid jordbruk med 2-5 ha åker. Forts. nästa sida.

Det kan alltså synas som om det förelåg en motsättning mellan det minskade antalet kor och den ökade foderarealen. Det förefaller därför som om ett överskott av kreatursfoder uppkommit. Säljs inte fodret söderut kommer en ökad fodertillgång att stå till förfogande för det lägre antalet kor, vilket skulle öka intensiteten i utfodringen och därmed troligen mjölkproduktionen per ko. Men antag nu att den enda gödslingen av någon betydelse har varit kreatursgödslingen. När denna gödsling minskar eller vid de jordbruk som blivit kreaturslösa upphör, sjunker avkastningen dvs. foderproduktionen per arealenhet. Detta leder till lägre intäkter. Denna tendens förstärks av andra omständigheter. Man kan nämligen tänka sig att en stor del av foderbehovet täckts genom bete på ängs- och skogsmarker, vilkas avkastning inte kan – i varje fall inte med lönsamhet – tillvaratas på annat sätt. Möjligen är även intresset för att vidmakthålla en intensiv vallproduktion litet särskilt bland de kreaturslösa jordbrukens ägare. Alla dessa omständigheter

Tab. 12. Antal brukningsenheter utan mjölkproduktion i storleksgruppen 2-5 ha åker i procent av samtliga brukningsenheter 1949, 1952 och 1955

Område	1949	1952	1955
1. Skåne- o. Hallands slättbygder	11,3	18,2	
2. Sydsvenska mellanbygden samt Öland och Gotland	13,0	16,3	
3. Östgöta- och Vänerslätten	11,6	18,2	
4. Mälars- och Hjälmarsbygden samt Värmlands slättbygd	16,9	25,9	
5. Sydsvenska höglandet	5,3	9,1	
6. Bergslagen	16,2	20,3	
7. Norra Sveriges kustland	14,3	18,8	32,4
8. Norra Sverige i övrigt	12,9	18,3	26,3

Källa: 1949 och 1952: Jordbruksekonomiska meddelanden 1953: 9 tab. 6.

Anm.: 1955 räknad på arealinventeringens primärmaterial endast för område 7 och 8. Uppgifterna för 1952 och 1955 bygger på stickprov.

	Jordbruksräkningen 1944	Arealinventeringen 1955
Norra Sverige	83,8	85,3
Hela riket	83,2	85,2

leder till en sänkt eller vid de kreaturslösa jordbruken en kanske försvinnande foderproduktion. Om kreaturslösheten växer tillräckligt snabbt kan således den starka inriktningen på vallproduktion bli ganska illusorisk genom att foderproduktionens storlek per ha snabbt sjunker. I Norrland var 1944 antalet kreaturslösa jordbruk 14 procent av samtliga i storleksgruppen 2–5 ha åker, men siffran hade ökat till 30 procent år 1955 (tab. 12).³ Kreaturslösheten kan dessutom påverka vegetabilieproduktionen, dvs. spannmål och potatis, genom att inte heller denna får gödsel. Resultatet härav blir en sänkt produktion per ha även av denna och möjligen inskränks dess areal, vilket under de norrländska klimatbetingelserna medför en ökning av vallarna. Under sådana förhållanden får förloppet karaktär av en produktionsnedläggning.

Kreaturslöshetens orsaker

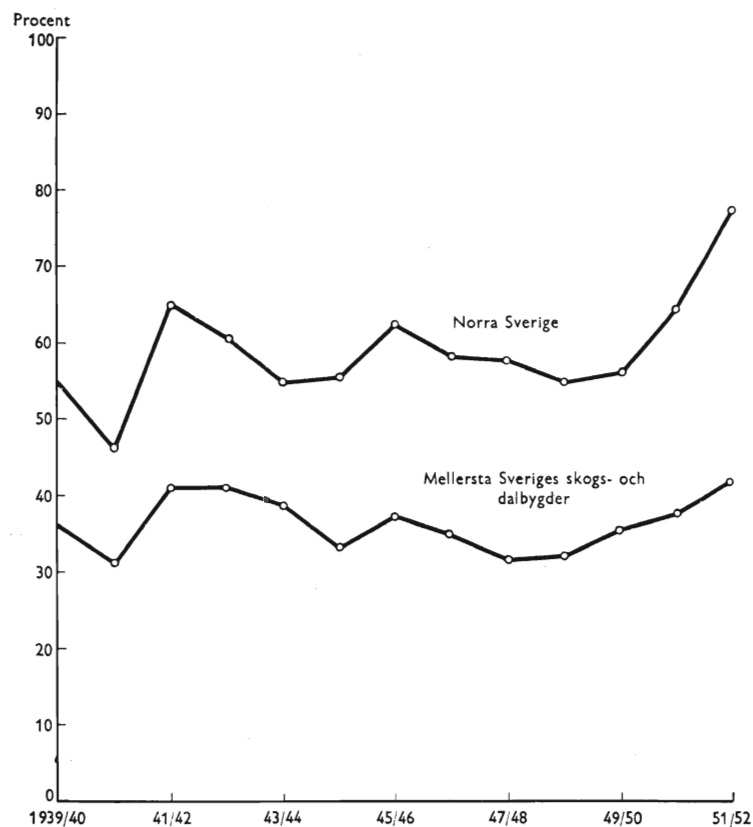
Vad är det då som driver fram kreaturslösheten? Under vilka förhållanden avyttrar småbrukaren sina kreatur utan att sätta någon annan produktion i stället?

Övergång till kreaturslöshet medför i de allra flesta fall lägre inkomster från jordbruket för den norrländske småbrukaren. Att han likväl är så starkt benägen att göra sig av med sina djur, måste då bero på att han har fått ökade inkomster från annat håll. Det visar sig också vid studium av tillgängligt material, att inkomsterna ökat betydligt, såväl av skog som av arbete utanför jordbruket (diagram 4). De ökade skogsinkomsterna har till stor del berott på prisstegringen på skogsprodukter. Men de ökade biinkomsterna har inte endast varit följderna av lönehöjning, utan har även förorsakats av en stigande sysselsättning. Det är uppenbarligen högkonjunkturen inom den norrländska skogs- och anläggningsverksamheten som har haft sådana konsekvenser.

Den stigande sysselsättningen behöver inte enbart ha förorsakats av flera tillfällen till huggning, körning och flottning eller till arbete på vägar och kraftverksbyggen. Genom att den anställda arbetskraften inom jordbruket suggs upp av andra näringar under högkonjunkturen, ökar arbetstillfällena för småbrukaren, t. ex. på de större granngårdarna. En

³ Dvs. enbart i denna grupp cirka 7 000 brukningsenheter och 25 000 ha åker (fem procent av Norrlands hela åkerareal).

Diagram 4. Andel skuldfri inkomst från skog och övriga inkomstkällor vid räkenskapskontrollerade jordbruk i storleksgruppen 2-5 ha åker i mellersta Sveriges skogs- och dalbygder samt i norra Sverige 1939/40-1951/52

Källa: Se appendix 3 tab. 3.

händig småbrukare utnyttjas kanske mer än tidigare till hantverksarbeten i sin hemtrakt, därför att de forna hantverkarna lockats till mera lönande sysselsättningar. Förbättrade kommunikationer och den allmänna motoriseringen kan ha underlättat denna omställningsprocess.

När inkomsterna utifrån på dessa sätt ökas, vinner småbrukarna snart insikt om att kreatursskötseln ger små inkomster i förhållande till arbetsinsatsen. Emellertid är det kanske inte i första hand denna insikt som leder till avyttring av kreaturen. Det är nämligen hustrurna som i det övervägande antalet fall sköter korna. Även vid de större jordbruken i Norrland kan det vara svårt att driva kreatursskötsel utan kvinnlig

medverkan, därför att männen på vintern arbetar i skogen och ofta i avlägsna trakter. Genom att hustrurna nedlägger en stor arbetsinsats, som det är svårt att nyttiggöra på annat sätt, ger kreatursskötseln en extrainkomst för familjen. Ofta fordras korna för att tillgodose det egna hushållets behov av färskmjölk. Men efter hand som kommunikationerna och distributionsväsendet förbättras kan det dagliga behovet av mjölk tillgodoses utifrån. Vidare kan hustrurnas arbetsförmåga ha sjunkit, därför att deras medelålder, liksom makarnas, blivit allt högre, vilket medfört ett stigande antal sjukliga och mindre arbetsföra. De yngre hustrurna kan genom jämförelse med levnadsförhållandena i tätorterna ha fått krav på en mera rimlig arbetsbörda och blivit mindre benägna att låta sig bindas av det tunga arbetet med kreatursskötseln. Ytterligare en omständighet som kan ha minskat kvinnornas intresse för kreatursskötseln är möjligheterna till annan förvärvsverksamhet (se nedan).

En övergång till kreaturslöshet medför att endast den korta vegetationsperioden binder småbrukarfamiljen vid jordbruket (mindre än fem månader i Norrland⁴). I trakter med dåliga vägförbindelser är det kanske enklare att under vintern bo i bygdens centrum, helst i ett samhälle, där barnen kan gå i skola. Jordbruket får då karaktären av sommarställe.

Kreaturslösheten möjliggörs sålunda av att inkomsterna från annan verksamhet ökat mer än från själva jordbruksdriften. Inkomsthöjningen är dels en följd av förbättrad lönsamhet relativt sett genom exempelvis större skogsprisstegringar dels en följd av flera sysselsättningstillfällen. Men då det i regel är hustrurna som sköter kreaturen, medför ett bibehållande av kreatursskötseln ett tillskott till familjens samlade inkomster, låt vara litet i förhållande till arbetsinsatsen. Huruvida kreatursskötseln lämnas beror därför i det enskilda fallet på en rad personliga och praktiska förhållanden i hushållet som kanske skulle kunna kläs i lönsamhetstermer, om värderingarna var kända. Har emellertid småbruket blivit kreaturslöst, frigörs familjen från den dagliga bundenheten vid jordbruket och nya möjligheter, exempelvis till mera inkomstbringande sysselsättningar, kan tillvaratas långt bättre än tidigare.

⁴ Antalet dagar mellan vårbrukets början och höstplöjningens slut är t. ex. i Västerbottens län 143 dagar, jämfört med 200 dagar i Stockholms och Skaraborgs län samt 250 dagar i Malmöhus län (Jordbruk och boskapsskötsel år 1947 s. 38).

Vad händer vid de kreaturslösa småbruken?

Eftersom alternativen för växtodlingen utöver foderproduktionen vid småbruken är få och i Norrland i det närmaste obefintliga, bör driften vid ett kreaturslöst jordbruk i ett stort antal fall komma att läggas ned. Det uppkommer en rad övergångsformer mellan självständig drift och fullständig driftsnedläggning. Hur dessa kan vara beskaffade skall exemplifieras i det följande. Vidare skall anföras några exempel på hur förhållandena kan gestalta sig i enskilda fall av kreaturslösa småbruk i Norrland. En belysning av motsvarande förhållanden för södra Sverige skall ges genom en jämförelse mellan ett urval av kreaturssvaga och kreatursstarka jordbruk.

Även om avkastningen genom minskad gödsling sjunker kommer det att produceras en del kreatursfoder vid de kreaturslösa småbruken. På vilket sätt tillvaratas denna produktion? En del marker hyrs ut till andra jordbrukare som låter sina kreatur beta där. Men huvuddelen av den skörd från vallarna som tillvaratas torde bärgas i form av hö. Det är därvid inte givet att skörden utförs i egen regi utan i stället kan skörden utlämnas på entreprenad. Eftersom kreaturslösheten ökat starkt skulle man haft anledning att vänta ett överskott av hö med åtföljande pris- och avsättningsproblem. Emellertid tycks detta hittills inte ha varit fallet. Detta beror på att försäljningarna oftast sker under hand, t. ex. på så sätt att grannar beställer höet redan vid skördetillfället för successiv leverans under vintern. Beställarna har då möjlighet att planlägga en anpassning av sitt kreatursantal efter ett större foderunderlag. Med hänsyn till den låga lönsamheten av kreatursskötseln blir emellertid priset lågt. Det får genom försäljningsformen karaktär av ett »vänskapspris» som kanske inte ens ger ersättning för bärgningsarbetet. Intresset för bärgningen torde också snart avta när denna ger en så ringa intäkt.

Alternativen blir då att sälja höet »på rot» eller arrendera ut åkern. Auktioner av hö »på rot» lär inte ha slagit väl ut, förmodligen på grund av svårigheterna att bestämma avkastningens storlek och kvalitet. I stället sker även denna försäljning under hand eller till uppköpare, som specialiserar sig på köp av växande gröda. Men utarrendering är otvivelaktigt den minst arbetstungande lösningen av bärgningsproblemet.

Ur produktionssynpunkt är det likgiltigt om den kreaturslösa små-

brukaren bor kvar på platsen eller ej. Huruvida hans jordbruk skall räknas som en självständig brukningsenhet beror på i vad mån han själv ansvarar för produktionen. Om arealen vid det kreaturslösa jordbruket sköts under någon annans ledning och foderavkastningen används till en annans kreatursbesättning är det tveksamt om självständigheten kvarstår. Så är delvis fallet om en försäljning av växande gröda år efter år sker till samme köpare, som anpassar sin besättnings storlek till just denna ökade hömängd. I än högre grad är det fråga om ett gränfall till driftsnedläggning om eventuellt förekommande skötsel är utlämnad på entreprenad till samma person som skördar höet. Vad beträffar kreaturslösa jordbruk vars areal arrenderats ut är driftsnedläggningen tämligen uppenbar. Starka skäl talar således för att betrakta vissa former av kreaturslöshet som stadier i en driftsnedläggning i samband med arealsammanläggning.

Det finns också fall, där den kreaturslöse småbrukaren inte skördar eller ens låter skörda höet, därför att produktionen är för liten, avsättningsmöjligheterna är obefintliga eller produktionen eljest förlustbringande. I regel gäller detta endast en del av arealen, t. ex. de mest avlägsna eller minst produktiva arealerna. Det är då fråga inte endast om en mer eller mindre fullständig driftsnedläggning utan även om en arealnedläggning. Men i uppgifter till myndigheterna kan likväl den icke skördade vallen ofta uppges som åker, därför att uppgiftslämnarna föreställer sig att den endast tillfälligt är ur bruk. På så sätt kan en överskattning av åkerarealen i den officiella statistiken uppkomma.

Att låta en vall ligga år efter år utan att skördas kan innebära ett brott mot vanhävdslagen. Förutsättningen för att lagen skall tillämpas är en anmälan. Strider förfarandet inte allt för mycket mot de närboende jordbrukarnas uppfattning om rimlig hävd, eller är det svårt att upptäcka, t. ex. på grund av att åkerarealen är uppsplittrad, sker ingen anmälan.

Genom att avkastningen och skötseln av de kreaturslösa småbrukens areal övertas av andra jordbruk i de nu skildrade formerna uppstår det s. k. sambruk. Det är då fråga om sammanläggningar, som inte kan bli föremål för lantbruksnämndernas ingrepp, då de ju inte förutsätter försäljning. Att arealerna inte i stället säljs beror ofta på att den kreaturslöse småbrukaren uppfattar sin situation som tillfällig. De goda sysselsättningstillfällena utanför jordbruket väntas kanske ha begränsad var-

aktighet. Småbruket kommer därvid att betraktas som en sysselsättningsreserv. Ibland kan småbruket tänkas fungera som kapitalreserv, vilket behålls på grund av osäkerheten beträffande penningvärdets utveckling. Situationen kan också vara sådan att småbrukaren inte orkar hålla kreatur på grund av ålderssvaghet eller sjukdom, men hoppas på att småbruket i framtiden skall övertas av någon mera arbetsduglig.

I de fall då övergången till kreaturslöshet eller mera fullständig drifts-
nedläggning beror på ökad sysselsättning utanför jordbruket, kan den återspeglas i folkräkningarna genom en ändrad yrkestillhörighet för småbrukarna. I de fall då övergången beror på ålderssvaghet och sjukdom, kan den återspeglas genom att småbrukarna uppgett sig ha lämnat yrkesverksamheten. Men i andra fall, då övergången sammanhänger med skogsinkomsten eller mera partiell yrkesverksamhet kommer yrkestillhörigheten att bestå. Antalet driftsnedläggningar kan således endast till en del mätas genom minskningar i antalet småbrukare. Men de kommer i än mindre grad att mätas genom en minskning i antalet brukningsenheter i jordbruksräkningarna. Småbruk registreras nämligen som en brukningsenhet, vare sig skörden säljs på rot, arealen skördas sporadiskt eller eventuellt även när den är obrukad.

Exempel från Norrland

Vid brukningsenheter, som vid en viss tidpunkt registreras som kreaturslösa, kan kreaturslösheten vara följden av en ofullständighet eller eftersläpning i registreringen av sammanläggningar i den meningen att jorden brukas tillsammans med annan brukningsenhet (se exempel 1—5 nedan). Kreaturslösheten kan också vara av rent tillfällig natur, ett övergångsfenomen i samband med att småbruket byter ägare (exempel 6—9 nedan). Sådana tillfälligt kreaturslösa jordbruk uppträder alltid i en räkning, som avser en viss tidpunkt (jämför t. ex. omsättningsarbetslöshet). Men den tillfälliga kreaturslösheten kan också övergå till att bli varaktig. Bland de varaktigt kreaturslösa kan urskiljas två typer: Dels de som på grund av ålder, ohälsa eller brist på kvinnlig eller yngre arbetshjälp tvingats till kreaturslöshet (exempel 10—15 nedan), dels de som på längre sikt är engagerade i arbeten utanför småbruket, men som föredrar att bo kvar av en eller annan orsak, t. ex. därför att gården länge tillhört släkten, därför att de vill ha en sysselsättningsreserv, där-

för att läget är lämpligt i förhållande till den nya arbetsplatsen eller på grund av brist på annan bostad (exempel 16–20 nedan).

Följande uppgifter belyser vilken variation som ligger bakom begreppet den kreaturslöse småbrukaren.⁵

1. Jordbrukaren hade på 1930-talet inköpt jordbruket, men bodde själv på en halvmils avstånd vid ett annat jordbruk, där kreatur fanns. Likväl registrerades det förstnämnda jordbruket, som nu var utan byggnader, såsom självständig kreaturslös enhet i arealinventeringen. Endast hö hämtades där och jorden var delvis under igenläggning (7,5 ha).
2. F. d. jordbrukare i sterbhus. Hans eget jämte hans svågerns och några andra jordbruk drevs tillsammans av en arrendator (2,3 ha).
3. Småbrukare, som upplåtit sin areal för styckning till tomter i utkanten av en tätort (3 ha).
4. Traktorhållare, som arbetade både åt jordbrukare och skogsbolag. Arrenderade ut åkern (3 ha).
5. Rörmokare, som höll på att utvidga sin verksamhet. Arrenderade ut åkern till två grannar på lång sikt (8 ha).
6. Traktorhållare, som arbetade åt kraftverk och såg. Sålde korna 1952 när hushållerskan dog och säljer höet till bror. Gifte sig i juli 1955, hade rustat upp både mangårdsbyggnad och ladugård och avsåg att skaffa kor igen (4,6 ha).
7. Småbrukare, som bedrivit kvällsstudier i urmakeri i 7 år. Han hade sålt korna för att finansiera egen rörelse och var därför kreaturslös sedan juni 1954. Under påföljande vinter hade urmakeri etablerats i en 15 mil avlägsen tätort och jordbruket sålts. I juli 1955 fanns åter kor på jordbruket (4,5 ha).
8. Småbrukare, vars hustru ej ville sköta djuren. Han var därför utan kreatur i juni 1954. Sedan dess hade gården sålts två gånger; den siste ägaren hade kor i juli 1955 (8 ha).
9. Grävmaskinist, som på grund av sjuklighet sålt jordbruket våren 1955. I juli 1955 hade den nye ägaren kor (4 ha).
10. Jordbruksarbetare, vars hustru var sjuklig. Han var därför utan kreatur sedan 1952 (2,5 ha).
- 11–13. Äldre ungarlar med diversearbeten. Byggnaderna var i dåligt skick (2,5–3,5 ha).

⁵ Uppgifterna grundar sig på en intervjuundersökning i juli 1955, varvid författaren besökte ett slumpmässigt urval — spritt över hela Norrland — av småbruk, som enligt arealinventeringen den 1 juni 1955 skulle vara kreaturslösa. Inventeringen avser ett urval ur det s. k. jordbruksregistret hos Riksförbundet Landsbygdens Folk. Detta är byggt på fastighetstaxeringslängden jämförd med jordbruksräkningen 1951 och hålls à jour med hjälp av cirka 2 300 ombudsmän. Uppenbarligen förekom här ofullständigheter enligt jordbruksräkningens definition av brukningsenhet (ex. 1–5), vilket kan bero på eftersläpningar av olika slag.

14. Kronoskogsarbetare, som på grund av ledgångsreumatism och hustruns sjuklighet hade ett kreaturslöst jordbruk. Höet såldes »på rot» (4,3 ha).
15. Jordbruket tillhörde ett sterbhus och sköttes av medelålders ungar och ogift syster. Den förre skördade höet själv från sin lott och levererade det under vinterns lopp till grannar, den senare arrenderade ut sin lott fr. o. m. 1954. Viktigaste inkomstkällan var kapitalinkomst av skogen. Byggnaderna var i dåligt skick (10 ha).
16. Statstjänsteman, som drivit kreaturslöst jordbruk i 35 år. Familjen uppfödde smådjur maj–oktober; jordbruksarbetet var utlämnat på entreprenad (5 ha).
17. Småbrukare, som jämte sin hustru arbetade i skogen. Hade egen bil. Småbruket blev tillsammans med ett tiotal andra i samma by uppodlat 1945; i juli 1955 hade endast ett av dem korna kvar. De minst produktiva arealerna skördades icke (2,8 ha).
18. Flottningsmästare, som 1954 hade flyttat närmare sin arbetsplats. Han hyrde ut jordbrukets bostadsbyggnad och sålde höet »på rot» på auktion (5 ha).
19. Ogift elektriker, som hyrde ut byggnader till sommargäster och taxistation (4 ha).
20. Kraftverksföreståndare. Han hade planerat nyodling om 1 ha, men hustrun blev sjuk 1953, korna såldes och nu såldes höet »på rot» (2,5 ha).

Exempel från övriga Sverige

De varierande förhållanden, som präglar de kreaturslösa jordbruken i Norrland ha naturligtvis sin motsvarighet i andra delar av Sverige. Men då jordbruksdriften där ofta är mera mångsidig och alternativen mera skiftande är tendenserna till driftsnedläggning svårare att fastställa. En sammanställning ur en mjölkproduktionsundersökning i juli 1956 från tre områden i de sydligare delarna av landet tyder dock på tendenser i samma riktning (tab. 13). Undersökningen avser endast jordbruk som vid intervjutillfället drevs självständigt. Jordbruken har delats upp bland annat i kreaturssvaga och kreatursstarka enheter. Vid ett studium av dessa enheter begränsat till småbruken visar det sig att arbetskraften utöver företagaren var obetydlig och praktiskt taget helt tillfällig för båda dessa grupper, men att de kreaturssvaga dock hade särskilt få manliga familjemedlemmar. Företagarnas medelålder var densamma, men vid de kreaturssvaga jordbruken var spridningen i medelåldern större. De kreaturssvaga småbrukens företagare var i alla åldrar oftare verksamma utanför jordbruket än de kreatursstarka småbrukens. Också verksamhetens art var olika. Medan företagarna vid de kreatursstarka

Tab. 13. Arbetskraften vid några kreaturssvaga och kreatursstarka småbruk 1956

	Kreaturssvaga*	Kreatursstarka**
Antal jordbruk	69	68
Medelareal i ha åker	5,2	4,5
Antal medhjälpande manliga familjemedlemmar över 14 år*** per jordbruk	0,06	0,24
Antal jordbruk med fast anställd arbetskraft, %	6	0
» » » tillfälligt » » , %	35	40
Medelålder för alla företagarna	52	52
» » företagare under 50 år	38	40
» » » över 50 år	60	58
Procentuell fördelning av företagarens verksamhet utanför jordbruket		
Annat jordbruk	6	6
Skogsbruk	1	16
Industri	23	7
Övrigt arbete	31	19
Utan arbete	39	52
Summa	100	100

* Kreaturssvaga är enligt undersökningen de som har 0-1 kor. ** Kreatursstarka är enligt undersökningen den fjärdedel av jordbruken i varje storleksgrupp som har högst mjölkleverans. *** Dessa arbetar regelbundet eller minst en månad om året vid jordbruket.

Källa: Bearbetning av material från mjölkproduktionsundersökningen 1956 vid lantbrukshögskolans institution för driftsekonomi, avseende stickprov bland jordbruk med 2-10 ha åker i Västmanland, Bohuslän och Skåne.

småbruken till stor del hade verksamheten utanför jordbruket förlagd till skogsbruk, var de kreaturssvaga småbrukarna i större utsträckning verksamma i industri. Detta var särskilt markant bland de yngre företagarna med kreaturssvaga småbruk, vilkas verksamhet till 40 procent var förlagd till industrin.⁶ Eftersom skogsarbete på grund av dess säsongkaraktär är lättare att förena med en mera intensiv jordbruksdrift,

⁶ 11 av 28 företagare under 50 år. Det må anmärkas att de anförda olikheterna inte är resultatet av skillnader i geografiska och storleksstrukturella avseenden, vilket dels garanteras av urvalsprinciperna, dels kunnat kontrolleras vid genomgång av varje område och storleksgrupp för sig.

medan industriarbete kräver heltidssysselsättning, är denna skillnad mellan företagen vid de kreatursstarka och kreaturssvaga småbruken naturlig. Men den kan också vara ett uttryck för att de kreaturssvaga småbruken befinner sig i ett övergångsstadium till en fullständig driftsnedläggning, som kommer till stånd så snart efterfrågan på arbetskraft från industrin ökar ytterligare.

Kreaturslöshet vid småbruken tecken på produktionsnedläggning

Förhållanden vid det kreaturslösa småbruket, såsom de exemplifierats i det föregående, ger vid handen att det i åtskilliga fall kan vara tveksamt om självständig jordbruksproduktion bedrivs även om detta skulle synas vara fallet enligt uppgifter till myndigheterna och enligt bosättningsförhållandena. Det kan sålunda krävas ganska ingående undersökningar i det enskilda fallet om jordbruksdriften sker självständigt eller i sambruk och om produktionskapacitet kvarstår eller arealen upphört att brukas. Kreaturslösheten vid småbruken är särskilt under de växtodlingstekniska betingelser som råder i Norrland och i skogsbygderna i övrigt, ett uttryck för så starkt ändrade produktionsförhållanden, att den utgör ett tecken till driftsnedläggning. Medan de ändrade verksamhetsförhållanden för småbrukarna som uppträder i samband med övergång till kreaturslöshet kan komma att registreras i folkräkningarna, torde först de definitiva driftsnedläggningarna påverka antalet brukningsenheter i jordbruksräkningarna.

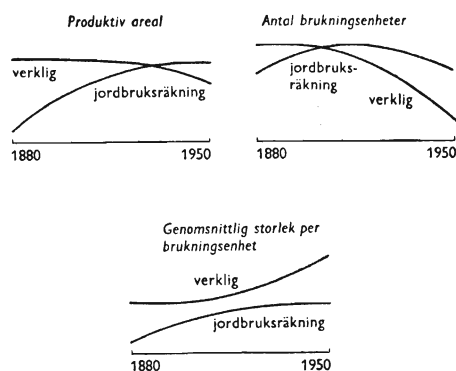
Att antalet småbrukare minskat mera än antalet små brukningsenheter har tillskrivits en ökning av arbetet utanför jordbruket. En sådan utveckling har för småbruket inneburit en övergång till stödjordbruk, vilket som framgått av de norrländska exemplen bland annat kan få till uttryck en ökad kreaturslöshet. Det har då här visats att sådana stödjordbruk inte alltid blir bestående utan kreaturslösheten drar med sig sammanläggning och nedläggning. Det syns föga troligt att dessa utvecklingstendenser skulle vara begränsade till Norrland. Denna förmodan har i viss mån bekräftats av exemplen från en del andra områden. Men att de varit särskilt markerade i Norrland beror på två omständigheter. Den ena är efterkrigstidens starka uppsving i den norr-

ländska skogs- och anläggningsverksamheten, som ökat sysselsättnings-tillfällena utanför jordbruket. Den andra är den begränsade möjlig-heten till produktionsomläggning, som medför att enda alternativet till kreaturshållning praktiskt taget är produktionsnedläggning. Att jord-bruksräkningarna just för Norrland visar en så mycket svagare minsk-ningstakt än folkräkningarna, beror på att huvuddelen av åkerjorden ligger i vall och att skillnaden mellan egen brukning, sammanläggning och nedläggning är liten, ofta endast beroende på förfaranden vid hö-bärgningen. Den starkare nedgången i antalet småbrukare är då inte enbart ett uttryck för en minskad sysselsättning vid småbruken utan är också uttryck för en nedläggning som är större än minskningen i an-talet brukningsenheter.

Strukturförändringarnas sannolika förlopp

Det kan nu vara skäl att söka sammanfatta de erfarenheter, som vunnits rörande strukturförändringarna genom den historiska analysen (kap. 2) och jämförelserna mellan olika material (kap. 3).

Jordbruksräkningarna: Redan på förhand kunde det väntas att jord-bruksräkningarna skulle belysa strukturförändringarna med viss efter-släpning, eftersom de är anknutna till inte alltid aktuella register. Det har emellertid visat sig finnas också en annan inskränkning i deras an-vändbarhet härför. Åkerarealen, som utgjort bestämningsgrunden för brukningsenheternas storlek, har nämligen inte varit liktydig med den produktiva arealen. Den totala produktiva arealen var under 1800-talet väsentligt större än åkerarealen. Ökningen under 1800-talets senare del var i huvudsak endast ett uttryck för att vissa arealer lades under plog, medan den totala produktiva arealen torde ha minskat. Det är enligt det närmast föregående också sannolikt, att den redovisade åker-arealen i dag är större än den totala produktiva arealen. Kreaturslös-heten medför sålunda ett ofullständigare utnyttjande av den åkerareal som producerar kreatursfoder. På de brukningsenheter, där skörden endast bärgas sporadiskt blir ju den produktiva arealen i realiteten myc-ket liten. Sådana förhållanden kan dock inte registreras i jordbruks-räkningarna. I kreaturslöshetens spår följer även en ökning av sam-bruken i former som inte alltid kommer att anges vid uppgiftslämnandet

och inte heller kan kontrolleras mot annat material. Det verkliga antalet brukningsenheter syns således minska snabbare än enligt jordbruksräkningarna. Skillnaden mellan den verkliga utvecklingen och utvecklingen enligt jordbruksräkningarna kan illustreras på följande schematiska sätt.

Folkräkningarna: De svagheter som folkräkningarna uppvisar vid bestämningen av antalet jordbruksföretagare sammanhänger med den nödvändigtvis grova avgränsningen mellan yrkesverksamhet av olika slag och omfattning. Sålunda förekommer dubbleringar av företagare på grund av sammanblandning av ägande och arbetsuppgift, exempelvis på så sätt att ägare i pensionsåldern, dödsbodelägare eller flera medlemmar vid familj jordbruk rubriceras som företagare. Vidare är en hel del jordbruk för små för att utgöra sina brukares huvudsakliga sysselsättning, varför brukarna uppger andra huvudyrken och dessa jordbruk blir utan företagare i folkräkningarnas mening. Emellertid är denna svaghet också folkräkningarnas styrka ur den speciella aspekt som här anläggs, nämligen utvecklingstendenserna beträffande storleksstrukturen. Genom sysselsättningskravet utskiljs i regel de, vilkas småbruk är under samman- och nedläggning. Ett minskat antal företagare i jordbruket innebär då – bortsett från förändringar i dubbleringarna – en minskning av antalet jordbruk som kan fylla sysselsättningskravet. Eftersom kravet är ställt så högt som huvudsaklig sysselsättning, måste minskningen vara ett indicium på takten i driftsnedläggningarna. Om så inte vore fallet måste antalet stödjordbruk öka och detta är med hänvisning till den ökade kreaturslösheten och tendenserna till minskad självhushållning i övrigt högst osannolikt.

Man borde t. ex. vänta sig att när ungdomen började lämna jordbruket i större skala skulle en del jordbruk läggas ned i samband med de äldres avgång. Avflyttningen började omkring 1850 och antalet huvudpersoner (företagare) i jordbruket började minska omkring 1880. Trots detta redovisade jordbruksräkningarna ökning i antalet brukningsenheter in på 1900-talet. Vidgad kreaturslöshet vid det norrländska småbruket under efterkrigstiden borde i realiteten innebära början till samman- och nedläggning. Folkräkningarna registrerade en markant nedgång i antalet företagare, men jordbruksräkningarna registrerade endast en liten nedgång i antalet brukningsenheter och åkerarealen ökade t. o. m. något.

Folkräkningarna kan sålunda anses ge snabbare utslag än jordbruksräkningarna i fråga om pågående strukturförändringar i jordbruket. De kan dessutom ge ett användbart prognosinstrument genom åldersgrupperingen. Både de äldre företagarnas avgång och tillgången på yngre efterträdare kan därigenom beräknas för en längre tidsrymd.

4. JORDBRUKSPOLITIKEN OCH FÖRETAGS- STRUKTUREN

Åtgärder från samhällets sida i syfte att påverka jordbrukens storlek och utformning är inte någon nyhet från 1947 års riksdagsbeslut. Tvärtom har de vidtagits i sekler med skiftande motiv och med växlande medel. Dessa åtgärder har, när de fått konkret form, inneburit flyttning av markgränser. Antingen har gränserna flyttats i samband med ett byte av jord mellan jordbruken, t. ex. skiftesverket, eller i samband med omfördelning av jord, t. ex. hemmansklyvningen, egnahemsverksamheten och rationaliseringsverksamheten. I båda fallen är det fråga om långtgående förändringar i ägandeförhållandena. En historisk översikt av jordbrukspolitiken är nödvändig för förståelse av den nuvarande utformningen.

En sådan översikt kan göras mer eller mindre omfattande beroende på vilka jordbrukspolitiska åtgärder som tillmäts betydelse för jordbrukens storlek. Det kan exempelvis göras gällande att skiftesverket och den inre rationaliseringen haft ett stort inflytande på jordbrukens ändamålsenlighet och produktionsförmåga. Detta kan i sin tur ha påverkat de villkor, under vilka förändringar i storleksstrukturen kommer till stånd. Uppfattas behovet av en beskrivning i så vid bemärkelse, kommer emellertid också utvecklingen av prispolitik, lönepolitik m. m. på jordbrukets område in i bilden, vilket ligger utanför detta arbetes ram. Översikten begränsas därför till en beskrivning av åtgärder som mera direkt syftar till att påverka jordbrukens antal och storlek.

Jordstyckningsfrågor

I äldre tider styckades ofta ett jordbruk i samband med arvsskifte. Detta försvårade skatteindrivning och skattekontroll för den tidens primitiva offentliga administration. Varje bonde skulle nämligen betala samma skatt. Blev hans hemman för litet kunde han inte fullgöra sina skyl-

digheter. Samhället sökte därför hindra styckning genom påbud och förordningar. Redan så tidigt som 1459 utfärdades ett påbud, nämligen Kristian I:s plakat om skattegodsens vidmakthållande.¹ Gustav Vasa såg i en långtgående styckning inte endast en fara för skatteväsendet utan även för jordbruksbefolkningens försörjning, vilket framgår av namnet: »Plakat av den 19 april år 1555 till alla landsändar om allmogens fattigdom, item om hemmansklyvning». Men i regel var det rent skattetekniska synpunkter som motiverade påbuden, t. ex. under Karl XI:s regeringstid: »Kungl. Maj:ts förnyade plakat och förordning emot skattskyldig jords delning och förminskande av den 21 juli 1677».

Befolkningsökningen under 1700-talet skapade försörjningsproblem. Ett sätt att lösa detta var uppodling av ny jord. Man fann att nyodling kunde stimuleras genom hemmansklyvning och torpbildning.² Sådana synpunkter föranledde att de statliga hindren mot styckning mildrades. Det blev tillåtet att klyva hemmanen, »alltsom hemmanen prövades kunna uppodlas och tåla».³

Den styckning, som skedde i samband med befolkningsökningen, fick stora dimensioner (såsom framgått av kap. 2). I början av 1800-talet befarade man att hela bondeklassen skulle splittras upp och förvandlas till ett proletariat, när jordbruken styckades för starkt och delarna kom att sakna tillräcklig försörjningsförmåga. För att motverka denna utveckling tillkom en förordning 1827⁴, som reglerade ett jordbruks önskvärda minimistorlek. Därvid användes som riktpunkt den sedan gammalt fastlagda s. k. besuttenheten. Besutten kallades den bonde, »som af sitt jordbruks afkastning i vanliga år kunde påräkna bärgning, och jämväl utgöra därpå de med hemmansdelen förenade utskylder». Ett jordbruk som kunde försörja ett hushåll med minst tre arbetsföra personer och som av husdjur kunde hålla en häst eller ett par dragoxar, 2 å 3 kor och 5 å 6 får eller getter, ansågs göra sin brukare besutten.

I mitten av 1800-talet började emellertid befolkningsökningen avlastas genom emigrationen till Amerika och under senare delen av samma århundrade även genom den växande inhemska industrin. I stället för

¹ Uppgiften är liksom de följande hämtad ur *N. Wohlin: Den svenska jordstyckningspolitiken i de 18:de och 19:de århundradena*, Sthlm 1912.

² Exempelvis: (*I. Faggot*): *Svenska landtbrukets hinder och hjälp*, Sthlm 1747.

³ KF den 30 juni 1747.

⁴ KF den 19 dec. 1827.

en långtgående styckning fruktade man nu en för stark avfolkning av jordbruken. För den skull uppluckrades efter hand besuttenhetslagstiftningen och undanröjdes definitivt genom en lag år 1896⁵, som medgav en praktiskt taget oinskränkt styckning av jorden. Man nöjde sig emellertid inte med att bryta sönder besuttenhetslagstiftningen, utan man fann det även önskvärt att stödja en nybildning av småbruk. 1891 tillsattes den s. k. jordbrukslägenhetskommittén med uppgift att finna former för statligt stöd åt nybildning av jordbruk. Dess förslag fick dock liten betydelse. Först genom egnahemslånefondernas inrättande 1904⁶ fick det statliga stödet någon större omfattning. Organisationen för låneförmedlingen utbyggdes efterhand med lokala lånebeviljande myndigheter, s. k. egnahemsnämnder, en i varje län 1919⁷ och en central myndighet, egnahemsstyrelsen, 1928⁸. Sin största omfattning fick egnahemsverksamheten under åren 1933–36 genom tillkomsten av s. k. arbetarsmåbruk.⁹ Under dessa år lämnades nämligen lån till i medeltal 3 000 småbruk per år, därav 1 300 helt nybildade. Den allra största delen av dessa småbruk var belägna eller bildades i Norrland.¹

På 1930-talet ändrades åter uppfattningen om ett jordbruks lämpliga storlek. Den ekonomiska utvecklingen medförde en stark försämring av jordbrukets lönsamhet. Prisnivån sjönk i samband med det växande överskottet på jordbruksprodukter under 1920-talet, och var mycket låg vid världsmarknadens sammanbrott under depressionsåren. Det blev då klart att de jordbruk, som bildades genom styckning och med stöd av den statliga egnahemsverksamheten, oftast var för små för att kunna ge sin brukare en tillfredsställande bärning. 1937 infördes åter inskränkning i rätten att stycka jord.² Egnahemsverksamheten omorganiserades 1940 efter nya riktlinjer.³ Den skulle med jordförmedling, lån och bidrag bilda bärkraftiga familj jordbruk. Enligt gjorda överslagsberäk-

⁵ Lagen om hemmansklyvning, ägostyckning och jordavsöndring den 26 juni 1896.

⁶ Betänkande av den 22 juni 1901 av 1899 års egnahemskommitté; Kungl. Maj:ts prop. nr 92/1904 och Riksdagens skrivelse nr 145/1904.

⁷ KK den 27 juni 1919 (nr 483).

⁸ KK den 8 juni 1928 (nr 217).

⁹ KK den 11 juni 1933 (nr 331).

¹ Enligt SOU 1938: 34. Den statliga egnahemsverksamheten. Av 1936 års egnahemskommitté.

² Lag den 30 april 1937 (nr 164).

³ KK den 7 juni 1940 (nr 589).

ningar behövde dessa vara av storleksordningen 15 ha jordbruksjord om det inte fanns tillgång till stadigvarande biförtjänster.

Yttre rationalisering .

De låga priserna på världsmarknaden under 1930-talets depression framvingade ett effektivt gränsskydd i form av ett invecklat prisreglerings-system. Med detta var det möjligt att variera gränsskyddets höjd och därmed uppstod en diskussion om vilka jordbruk som skulle skyddas så att de erhöll en tillräcklig lönsamhet. Statsmakterna uppdrog åt den s. k. 1942 års jordbrukskommitté att utforma riktlinjerna för den framtida jordbrukspolitiken.⁴ Den definitiva utformningen kom att innefattas i 1947 års riksdagsbeslut.⁵

Man fann att ett jordbruk för att vara fullt effektivt borde ha minst 20 ha åker. Jordbruk med 20–30 ha åker kunde ge sysselsättning åt två familjer, vilket var fördelaktigt särskilt ur arbetsorganisatorisk synpunkt. Denna storlekstyp döptes till normjordbruk. Emellertid var det övervägande antalet jordbruk mindre⁶, varför man ansåg det nödvändigt att skänka fullt stöd även åt jordbruk av enfamiljstyp. Sådana jordbruk av storleken 10–20 ha åker benämndes basjordbruk. Gränsskyddet skulle sättas så högt att detta basjordbruk gav sin brukare en med jämförbara yrkesutövare likvärdig inkomst.

Det ansågs emellertid inte tillräckligt att låta den lägre lönsamheten vid de mindre jordbruken och frånvaron av prispolitiskt stöd driva fram en sammanläggning och nedläggning. Samhället borde dessutom aktivt medverka till en sådan utveckling genom rationaliseringsåtgärder. Vid bestämningen av vilka jordbruk som skulle bli föremål för åtgärder skilde man mellan *fullständiga* och *ofullständiga* jordbruk. De fullständiga jordbruken var sådana som gav sina brukare en tillfredsställande bärgning enbart av inkomst från jordbruket och, i förekommande fall, från jordbruket tillhörande skog.

⁴ SOU 1946: 42 och 46, del I och II. Riktlinjer för den framtida jordbrukspolitiken. Av 1942 års jordbrukskommitté.

⁵ Kungl. Maj:ts prop. nr 75/1947. Särskilda utskottets utlåtande nr 2/1947 (II saml.) och Riksdagens skrivelse nr 424/1947.

⁶ Endast 35 000 jordbruk hade mer än 20 ha åker medan 260 000 hade 2–20 ha åker enligt 1944 års jordbruksräkning.

De ofullständiga jordbruken kunde däremot inte ensamma ge sina brukare tillfredsställande bärgning utan därutöver fordrades inkomstillskott från sysselsättning utanför jordbruket. Var tillskotten tillräckligt stora eller förutsättningarna goda för att skaffa sådana, så att tillfredsställande bärgning kunde erhållas, kallades de ofullständiga jordbruken för *bestående småbruk*. Var dessa inkomstillskott större än inkomsten från jordbruket talade man om *stödjordbruk*. Var däremot sysselsättningsmöjligheterna utanför jordbruket inte tillräckligt goda för att kunna ge de erforderliga inkomstillskotten blev de ofullständiga jordbruken *övergångsjordbruk*. Endast dessa sistnämnda borde bli föremål för s. k. yttre rationalisering. De lokala förutsättningarna för bisysselsättningar skulle således bli i hög grad bestämmande för i vilka fall statliga åtgärder skulle sättas in.

De statliga åtgärder som här åsyftas erhöll den gemensamma benämningen yttre rationalisering, därför att åtgärderna avsåg ändringar i jordbrukens storlek och i sammansättningen av ägoslag — jord, skog etc. — vid jordbruken. Denna verksamhet skulle — vid sidan av en rad andra uppgifter, vilka ej här närmare berörs — bedrivas av den s. k. lantbruksorganisationen. Denna skulle bestå av lantbruksnämnder, vilka bland annat skulle överta och avsluta de tidigare angivna egnahemsnämndernas verksamhet. Den centrala verksamheten skulle förläggas till lantbruksstyrelsen och egnahemsstyrelsen indras. Organisationen började sin verksamhet 1 juli 1948.

För den yttre rationaliseringen ställdes till lantbruksorganisationens förfogande en rad medel:

- a) Låne- och bidragsverksamhet
- b) Aktiv inköspolitik
- c) Förköpsrätt (från 1955 ersatt av förvävsprövning med inlösningskyldighet)
- d) Expropriationsrätt
- e) Råd- och upplysningsverksamhet.

Lån och bidrag används för att underlätta förvärv av fastigheter och fastighetsdelar i rationaliseringssyfte och för att underlätta sammanläggning, t. ex. för att ersätta värdeförluster på byggnader som blivit överflödiga genom rationaliseringen. Aktiv inköspolitik innebär att en lantbruksnämnd köper in fastigheter och använder dem till att skapa

nya bärkraftiga fastigheter. Men benämningen avser även en förmedling av förvärv mellan enskilda personer som leder till en yttre rationalisering. De nu nämnda två formerna för den statliga verksamheten förutsätter frivilliga överenskommelser.

Genom förköpsrätt tillförsäkrades före 1955 dessutom lantbruksorganisationen ett tvångsmedel. Förköpsrätten kunde enligt sitt namn endast tillgripas, när jordbruksfastigheten utbjöds till försäljning. Förköpsrätten innebar att lantbruksnämnden fick förvärva en salubjuden jordbruksfastighet i stället för köparen på samma villkor som köpare och säljare överenskommit. Om köparen var nära släkt med säljaren eller arrenderade fastigheten utan att samtidigt bruka annat bärkraftigt jordbruk, kunde förköpsrätten inte utövas. Sedan 1955 har förköpsfrågan infogats i jordförvärvslagen. Lantbruksnämnden har numera möjlighet att hindra en försäljning till andra köpare än de nyssnämnda, men tar då på sig en skyldighet att inlösa fastigheten om säljaren begär det.

Expropriationsrätten är ett annat tvångsmedel. Enligt principuttalandena skall expropriation endast få användas för att utöka ofullständiga jordbruk med smärre jord- eller skogsarealer under förutsättning att den som då drabbas av expropriationen inte tvingas lämna sin fastighet eller får väsentligt försämrade försörjningsmöjligheter. Endast i speciella undantagsfall skall en hel jordbruksfastighet få exproprieras.

Förvärvsinskränkning

Samhället har emellertid inte endast intresserat sig för frågan om ett jordbruks lämpliga omfattning utan också för frågan om dess lämplige innehavare. I äldre tider var ofta gränsdragningen skarp mellan olika samhällsklasser, vilka omsorgsfullt bevakade sina speciella rättigheter. För jordbrukarklassen var innehav av jord ett väsentligt kännemärke, vilket förklarar en del av de nämnda ansträngningarna att hindra en långtgående jordstyckning.

Under 1800-talets omdaningsprocess tillkom nya innehavarproblem. Genom aktiebolagsformen möjliggjordes kapitalkoncentrationer, som kunde användas till exempelvis förvärv i stor skala av jordbruk. Särskilt blev sådana förvärv aktuella i Norrland, där skogsbolagen under 1800-talets senare del sökte ersättning för de minskade råvarutillgångarna

i Mellansverige. Bolagen förvärvade både befintliga jordbruk, särskilt skogen, och stora områden, som på den tiden ansågs lämpade för jordbrukskolonisation. För att skydda det norrländska jordbruket häremot tillkom den s. k. bolagsförbudslagen 1906.⁷ Den avsåg till att börja med endast vissa delar av Norrland, men utvidgades successivt till att omfatta hela landet. Förbudet erhöll en permanent och landsomfattande utformning genom lagen 1925.⁸

Emellertid ansåg man att det inte var tillräckligt att hindra bolag att förvärva jord, utan att det även kunde vara angeläget att hindra vissa enskilda personer från denna förvärvsrätt. Reaktionen mot »den för landets produktionsförmåga vådliga, osunda spekulationen i jord- och skogsegendom»⁹ under första världskriget blev så stark att man 1918 utfärdade en provisorisk lag om inskränkning för viss tid i rätten att överta fast egendom.¹ Denna lag blev inte ens två år gammal. Men frågan fick förnyad aktualitet under det andra världskriget. 1945 antog riksdagen den s. k. jordförvärvslagen.² Denna lag innebar att tillstånd till inköp eller byte av jordbruksfastighet måste begäras. Om det kunde förväntas att sökanden inte ämnade själv ägna sig åt jordbruket eller att fastigheten skulle bli vanskött av den sökande eller förvärvas i spekulations syfte, så att det kunde bli till skada för jordbruksfastigheten, skulle tillstånd inte lämnas. Inte heller skulle en jordbrukare som redan innehade ett jordbruk få förvärva ett annat, om de båda jordbruken kunde bestå var för sig. Också denna lag gjordes provisorisk men den har visat sig ha större livslängd än sin föregångare.³

Under senaste tid har man delvis kopplat samman frågan om jordbrukets lämplige innehavare med frågan om dess lämpliga storlek. Enligt den nya jordförvärvslagen 1955⁴ skall nämligen inte endast prö-

⁷ Lag den 4 maj 1906 (nr 21) angående förbud i vissa fall för bolag och förening att förvärva fast egendom.

⁸ Lag den 18 juni 1925 (nr 219) angående förbud i vissa fall för bolag, förening och stiftelse att förvärva fast egendom.

⁹ Citat ur Kungl. Maj:ts prop. nr 441/1918 s. 11.

¹ Lag den 28 juni 1918 (nr 520) om inskränkning för viss tid i rätten att överlåta fast egendom.

² Lag den 21 dec. 1945 (nr 805) om inskränkning i rätten att förvärva jordbruksfastighet.

³ Förnyad genom lag den 17 juni 1948 (nr 329) och den 3 juni 1955 (nr 272).

⁴ Lag den 3 juni 1955 (nr 272) om inskränkning i rätten att förvärva jordbruksfastighet samt KK den 17 juni 1955 (nr 414) rörande tillämpning av jordförvärvslagen.

vas om köparen är lämplig utan också kunna övervägas om fastigheten bör bli föremål för yttre rationalisering. Om anledning till ingripande saknas utfärdas ett förvärvstillstånd. Sammankopplingen är huvudsakligen av teknisk natur, förorsakad av att lantbruksnämnderna handlägger båda frågorna. Lagen innehåller en nyhet ur struktursynpunkt. Man har nämligen frångått den ursprungliga målsättningen för den yttre rationaliseringen som var att bilda bärkraftiga familjejordbruk och i stället definierat rationaliseringsmålet som »bildandet av till storlek och ägoanordning ändamålsenliga brukningsenheter».

Vanhävd

Eftersom ett stort antal jordbruksförvärv med annat syfte än att bedriva jordbruk kommit till stånd innan de förvärvsinskränkande bestämmelserna infördes, befarade man vanskötsel av dessa jordbruk. Förbuden mot vanhävd har också i stort sett en parallell historia med förvärvsförbuden. Sålunda infördes 1909 övervakning av jordbruk tillhörande bolag, ekonomiska föreningar och enskilda skogsspekulanter i Norrland och Dalarna.⁵ Den utvidgades till hela landet 1927⁶ (jämför bolagsförbudslagarnas årtal 1906 och 1925). Genom en provisorisk lag 1942⁷ kom praktiskt taget samtliga jordbruk att omfattas av övervakningen. Den erhöll permanent karaktär genom uppsiktslagen 1947⁸ (jämför jordförvärvslagens årtal 1945). Enligt denna lag skall lantbruksnämnderna utöva uppsikt över att jordbruk med mer än 2 ha åker inte vanhävdas. Vanhävd uppkommer genom att själva jordbruket vansköts eller genom att för jordbruket erforderliga byggnader bortförs eller lämnas utan underhåll. Nedläggning av jordbruk på plats, där det måste anses olämpligt att driva varaktigt jordbruk, är däremot inte vanhävd.

Lantbruksnämndernas verksamhet

De nu nämnda medlen, yttre rationaliseringsåtgärder, förvärvskontroll och vanhävdsövervakning förefaller tillsammans bilda ett ganska full-

⁵ Lag den 25 juni 1909 (nr 57) angående uppsikt å vissa jordbruk i Norrland och Dalarna.

⁶ Lag den 27 juni 1927 (nr 287) angående uppsikt å vissa jordbruk.

⁷ Lag den 30 juni 1942 (nr 515) om åtgärder mot vanhävd av jordbruk.

⁸ Lag den 30 juni 1947 (nr 288) om uppsikt å jordbruk.

ständig register för statligt inflytande på jordbrukets storleksstruktur. Det handhas som framgått ovan sedan juli 1948 av lantbruksnämnderna och av lantbruksstyrelsen. Två frågor är här av intresse: För det första hur många och vilka ärenden har lantbruksnämnderna handlagt och för det andra vilken inverkan har deras verksamhet haft på storleksrationaliseringen? Den första frågan skall belysas nedan med några sifferuppgifter från lantbruksstyrelsens statistik. Den andra frågan skall analyseras i kap. 5.

På grund av att ett stort antal arbetsuppgifter pålagts lantbruksnämnderna har tjänstemännens arbetstid splittrats upp på en rad frågor. Enligt beräkning skulle endast cirka 15 procent av deras tid ägnas åt yttre rationalisering.⁹ Orsaken härtill är delvis att lantbruksnämnderna från början tillfördes avdelningar från annat håll som tidigare utbyggts för speciella ändamål, t. ex. från torrläggingsnämnder, hus hållningssällskapens täckdikningsavdelningar, jordbrukskommissioner och egnahemsnämnder. De nya tjänsterna som skulle avse den yttre rationaliseringen blev i förhållande till dessa personalgrupper få. Å andra sidan har det i regel varit de mera kvalificerade tjänstemännen som lagt ned mest tid på dessa frågor. Enligt den nyssnämnda undersökningen har nämligen lantbruksdirektörerna använt cirka hälften av sin tid på frågor om yttre rationalisering.

Som ett av måtten på den yttre rationaliseringens omfattning kan användas det antal hela brukningsenheter, som genom lantbruksnämnderna blivit föremål för sammanläggning. I tab. 14 har återgetts detta antal för 1950—54 fördelat på storleksgrupper. Tabellen innehåller även antalet delar av brukningsenheter som använts för att komplettera ofullständiga jordbruk.

⁹ Arbetsuppgifternas fördelning för tjänstemännen inom lantbruksorganisationen 1952 (357 st.).

	<i>Procent</i>
Yttre rationalisering	15
Torrläggning*	41
Inre rationalisering i övrigt	33
Övriga ärenden	11
	<i>Summa 100</i>

* Avser även projekteringen av diknings-, vattenavlednings- och invallningsföretagen.

Källa: Lantbruksstyrelsen, kanslibyrån: Uppgift angående arbetsuppgifternas fördelning för tjänstemän, stencil.

Tab. 14. Antal brukningsenheter som blivit föremål för sammanläggning 1950-54*

År	Antal hela brukningsenheter					Summa	Delar av brukningsenheter
	rena skogsfastigheter	ha åker					
		under 2	2-5	5-10	över 10		
1950	69	364	502	277	85	1 297	1 195
1951	107	374	494	264	112	1 351	1 194
1952	95	330	397	264	77	1 163	986
1953	95	296	456	305	105	1 257	1 051
1954	106	375	512	338	135	1 466	1 019

* Redovisningen upphör fr. o. m. 1955 i denna form.

Källa: Lantbruksstyrelsen, statistiska sektionen: Lantbruksnämndernas verksamhet, stencil.

Tabellen anger inte direkt hur stor årlig minskning i antalet jordbruk som blivit resultatet av lantbruksnämndernas rationaliseringsåtgärder. Endast under förutsättning att de angivna brukningsenheterna sammanlagts med andra blir minskningen cirka 1 300 per år. Enligt uppgift skulle detta vara vanligast, då förvärvade brukningsenheter i regel delats upp på andra för att förstärka dessa. Det är dock sannolikt att en del av de angivna brukningsenheterna sammanlagts med varandra varför antalsminskningen bör bli mindre. Närmare uppgifter härom saknas.¹ Sammanläggningen är inte, som man skulle kunna vänta sig, begränsad till övergångsjordbruken, utan den kan även avse ganska stora, bärkraftiga brukningsenheter. Syftet är då att förstärka två eller flera ofullständiga jordbruk, så att dessa blir bärkraftiga.

Sammanläggningen åstadkoms dels genom förmedlingsverksamhet, dels genom nämndernas förvärv. Vid förmedling underlättar lantbruksnämnden genom lån, bidrag och fastighetstekniska tjänster en enskild jordbrukares förvärv i sammanläggningssyfte, 1955 t. ex. lämnades här för lånegarantier om 7,7 miljoner kronor och direkta bidrag om 0,7 miljoner kronor. Större delen av sammanläggningen har skett genom för-

¹ Under senare år har specialundersökningar tillkommit för vissa län t. ex.: Den yttre rationaliseringsverksamheten i Jönköpings län från början av lantbruksnämndernas verksamhet 1948 t. o. m. 1:a halvåret 1954 (Lantbruksstyrelsens statistiska sektion, stencil).

Tab. 15. Lantbruksnämndernas fastighetsinnehav 1949-55

År	Antal under året förvärvade brukningsenheter		Vid årets utgång ägda brukningsenheter	
	totalt	därav direkta inköp	hela antalet	ha åker
1949	139	5	200	1 332
1950	204	66	304	1 806
1951	306	114	461	2 739
1952	376	130	660	3 717
1953	486	211	861	5 264
1954	443	193	1 020	5 897
1955	421	236	1 180	6 646

Källa: Lantbruksstyrelsen, statistiska sektionen: Lantbruksnämndernas verksamhet, stencil.

medlingsverksamheten. Men det har förelegat en tendens till en övergång från förmedling till förvärv. Medan den totala omfattningen av den yttre rationaliseringen varit ungefär oförändrad har nämligen antalet förvärv ökat. Det har medfört att lantbruksnämnderna blivit snabbt växande innehavare av jordbruk även om innehavet av den enskilda fastigheten varit kortvarigt. Detta framgår av uppgifter om lantbruksnämndernas fastighetsinnehav (tab. 15). Förvärven ökade t. o. m. 1953. Under 1954 och 1955 har antalet förvärv sjunkit, men likväl har fastighetsinnehavet fortsatt att stiga. Detta kan tyda på svårigheter att fullfölja avsedda rationaliseringsmål.

Förvärven har skett dels i form av köp i öppna marknaden, dels i form av förköp eller inlösen. Köpen i öppna marknaden som utgör det andra ledet i den aktiva inköspolitikens tillsammans med förmedlingsverksamheten, har stigit kraftigt och har de senaste åren uppgått till omkring 400. De fördelar sig ungefär lika på köp efter initiativ från nämnderna (direkta inköp i tab. 15) och efter hembud från jordbrukare i den ordning förköpslagen föreskrivit (antagna hembud i tab. 16).

I endast några tiotal fall årligen har förvärv skett tvångsvis eller under hot om tvång. Samtliga har förvärvats enligt förköpslagen. Antalet förköp har under senare år sjunkit. De förköpsfall, som blivit föremål för domstolsförfarande, var t. ex. 1952 55 st. men 1955 16 st. och de förköpsfall, där s. k. frivillig uppgörelse träffats, hade minskat från 32 till 3 under samma tid. Nedgången under 1955 kan ha påverkats av

Tab. 16. Antal förköpsfall av jordbruk 1949-55

År	Möjliga förköpsfall	Antagna hembud	Frivillig uppgörelse	Tvångsvisa förköp
1949	6 699	83	24	27
1950	7 909	80	33	25
1951	6 943	106	31	55
1952	5 994	159	32	55
1953	5 562	217	21	37
1954	5 714	198	22	30
1955	5 514	166	3	16

Källa: Lantbruksstyrelsen, statistiska sektionen: Lantbruksnämndernas verksamhet, stencil.

övergången till inlösensskyldighet. Förköpens omfattning framgår av tab. 16, där även det »möjliga» antalet förköpsfall angetts. Detta antal har erhållits genom att minska antalet förvärv, vilka beviljats lagfart av inskrivningsdomarna, med nära anhörigas förvärv. Uppgifterna är missvisande på så sätt att det endast i ett mindre antal fall kan ha funnits anledning till rationaliseringsåtgärder, men de ger dock en uppfattning om storleksordningen av antalet överväganden.

Expropriationsrätten har hittills utnyttjats i ett par fall. Framställning om expropriation har dessutom skett i ytterligare några fall, men målen har icke fullföljts.

Den yttre rationaliseringen har således i det övervägande antalet fall skett under frivilliga former, vilket har varit i överensstämmelse med principuttalandet i 1947 års riksdagsbeslut. Omfattningen har däremot inte varit så stor som många tänkte sig vid planeringen av den statliga rationaliseringsverksamheten.

Bland de ärenden som handläggs av lantbruksnämnderna och som här har intresse är jordförvärvs- och vanhävsärendena. Omfattningen av dessa belyses av tab. 17.

I stort sett har som syns av tio ansökningar om jordförvärv ungefär åtta bifallits utan att besvär anförts. Därav avser tre förvärv hela jordbruk och fem förvärv tillskottsjord. En svag tendens till skärpning av förvärvsinskränkningen är skönjbar samtidigt som antalet ansökningar har ökat. Det bör framhållas att i dessa siffror inte ingår sådana fall där landsfiskalsintyg utfärdats. Landsfiskalsintyg har lämnats i enkla fall medan svårare fall gått till lantbruksnämndernas prövning. Jord-

Tab. 17. Jordförvärvs- och vanhävsärenden 1949-55

År	Jordförvävsärenden			Vanhävsärenden	
	Antal ansökningar		procent förvärvsin- skränkningar	antal behandlade ärenden	därav med åtgärd
	totalt	därav för- värvsin- skränkningar*			
1949	3 989	658	16	488	292
1950	4 662	840	18	482	254
1951	4 851	985	20	608	342
1952	4 262	833	20	601	333
1953	4 667	980	21	559	358
1954	5 392	1 037	19	491	325
1955	5 546	1 213**	22	690	502

* Ansökningar som bifallits med föreläggande, som avslagits eller återkallats.

** Därav 685 enligt 1948 års lag och 528 enligt 1955 års lag.

Källa: Lantbruksstyrelsen, statistiska sektionen: Lantbruksnämndernas verksamhet, stencil.

förvärvsärendena har under senare år i allt större utsträckning överflyttats till lantbruksnämnderna. Detta framgår av att ansökningarna hos lantbruksnämnderna om jordförvärv ökat (tab. 17) medan antalet lagfarter sjunkit (möjliga förköpsfall i tab. 16).

Vad beträffar vanhävsärenden har åtgärder vidtagits i cirka 300 fall om året. Det stora antalet åtgärder under 1955 beror på en särskilt kraftig avverkning av ärenden som inte hunnit behandlas under tidigare år.

Sammanfattning

De statliga försöken att påverka strukturen inom jordbruket har pågått under en lång tidsrymd. Deras syften har växlat mellan bevarande av strukturen, nybildning och sammanläggning. Den svenska jordbrukspolitiken under 1500- och 1600-talen samt första hälften av 1800-talet kan sägas ha varit strukturbevarande. Under 1700-talet, 1800-talets senare hälft och de första decennierna under 1900-talet tolererades eller främjades en nybildning. Under de senaste två årtiondena har jordbrukspolitiken omlagts mot storleksrationalisering. Med tiden har de

medel som ställts till myndigheternas förfogande blivit fler och mer varierande. För att handha och samordna dessa medel har tillskapats den s. k. lantbruksorganisationen. En sådan samordning har kunnat vara förenad med vissa problem, då medlen i sina verkningar kanske inte alltid är helt förenliga. Ett annat problem torde ha varit att få en likformig tillämpning i handlandet. Flera av medlen har förutsatt aktiva insatser från organisationens sida, vilket kan ha medfört att tillämpningen varierat med de lokala instansernas handlingskraft.

En väsentlig fråga i detta sammanhang är vilken inverkan den statliga verksamheten haft på strukturförändringarna. Ovan har med hjälp av lantbruksstyrelsens statistik endast verksamhetsart och omfattning beskrivits. Den yttre rationaliseringen har enligt statistiken uppgått till 1 000 à 1 300 brukningsenheter per år. Någon större utvidgning av verksamheten har icke kunnat observeras. Om den yttre rationaliseringen medfört strukturförändringar, som inte kommit till stånd på annat sätt är dock osäkert. Detta problem skall behandlas i kap. 5. Där skall också belysas huruvida förvärvs- och vanhävsförbuden hindrat strukturförändringar som eljest skulle kommit till stånd.

5. STATLIG STRUKTURRATIONALISERING ELLER FRI STRUKTUROMVANDLING?

Enligt framställningen i kap. 1 får strukturförändringarna inom jordbruket betraktas som en anpassning av jordbruksdriftens omfattning och utformning till de allmänna pris- och marknadsförhållanden som är rådande i samhället. De styrande faktorer som därvid ansetts vara av betydelse har varit avsättningsutrymmet för jordbruksprodukter inom och utom landet, förhållandet mellan ersättningen till olika produktionsfaktorer i jordbruket och i andra näringar samt prisförskjutningar mellan olika produktionsfaktorer inom jordbruket. Hur de därav betingade strukturförändringarna gestaltat sig historiskt sett har varit föremål för behandling i kap. 2 och 3. Emellertid har i samband med genomgången av jordbrukspolitiken beträffande företagsstrukturen i kap. 4 rests frågan om inte den statliga jordbrukspolitiken vid sidan av dessa allmänna ekonomiska faktorer kan ha varit en självständigt drivande faktor i utvecklingen.

Om man emellertid betraktar syftet med de skilda jordbrukspolitiska åtgärderna finner man att syftet genomgående varit begränsat till att modifiera verkningarna av de marknadsreglerande krafterna. Åtgärderna har sålunda ofta varit avsedda att lindra de i någon mening ogynnsamma följderna av en viss utveckling eller i andra fall att påverka en som man ansett för snabb eller för långsam utvecklingstakt. För övrigt har de politiska åtgärder, som på ett eller annat sätt kan tänkas ha påverkat jordbrukets struktur, inte alltid främst varit inriktade och avpassade för att bidra till en lösning av strukturfrågorna. Vid sidan av statliga beslut, som direkt tagit sikte på dessa frågor, har andra åtgärder tillkommit som tjänat flera olika syften bland vilka strukturproblemet visserligen ingått men inte givits någon förgrundsställning. I andra fall har myndigheterna i sitt beslut kanske inte primärt åsyftat någon struktureffekt men en sådan återverkan kan genom medlens utformning ha visat sig omöjlig att undvika.

Det är sålunda knappast befogat att betrakta de statliga ingreppen — bland annat genom begränsningen i deras syften och till följd av att de inte alltid varit inordnade i en enhetlig målsättning — som en självständigt drivande faktor i jordbrukets strukturförändringar. Men det hindrar givetvis inte att de kunnat påverka den takt och den form, i vilken utvecklingen skett. Inte minst med hänsyn till de prognoser över utvecklingen, som skall göras i senare delen av detta arbete, är det nödvändigt att söka nå fram till en uppfattning i vilken riktning den statliga politikens inverkan härvidlag går och hur pass omfattande den kan tänkas vara. Ett studium av de statliga åtgärderna på detta område kan göras mer eller mindre djupgående. Det bör dock betonas att det i detta fall inte kan bli fråga om någon mer ingående analys av dessa problem. Då syftet med den följande genomgången endast är att finna om de statliga åtgärderna på något avgörande sätt kan förmodas ändra den bild av utvecklingstendenserna, som framgår ur olika statistiska material, kommer dessa problem att betraktas ur en mycket snäv synvinkel. Sålunda kommer den statliga verksamheten på ett visst område endast att sättas i relation till dess inverkan på strukturförändringarna oavsett om den tillkommit för att tillgodose även andra syften. Lantbruksorganisationens befattning med frågor rörande den inre rationaliseringen etc. kommer t. ex. att föga uppmärksammas. De skilda rättvisesynpunkter och socialpolitiska synpunkter som kan läggas på den statliga prispolitiken kommer att helt förbigås.

De jordbrukspolitiska åtgärderna i strukturfrågan kan sägas vara av två slag. Det ena är direkta ingripanden, som har verkan i enskilda, angivna fall. Dit hör den yttre rationaliseringen, jordförvärvs- och vanhävdsprövningen samt tidigare egnahemsrörelsen. Det andra är åtgärder som förändrar förutsättningarna för utvecklingen. De kan ha som mål att påverka strukturen, t. ex. förbuden mot hemmansklyvning och besuttenhetslagstiftningen. Men det kan också vara fråga om åtgärder med annat primärt syfte, t. ex. prisreglerande, som har biverkningar på företagsstrukturen.

Beträffande jordbrukspolitikens effekt kan vidare skiljas mellan dess verkan på takten i strukturförändringarna och dess verkan på formerna för förändringarna. Dessa verkningar kan vara sinsemellan beroende. Den statliga politiken kan t. ex. leda till att en mindre andel av jordbruken drivs under former som präglas av långsiktig planering. Tillväxten

av torp under äldre tid och av samarrenden under nyare tid har som senare behandlas till stor del varit följden av den statliga politiken. Denna utveckling kan i sin tur ha påverkat takten.

Resultat av ägostyckningshinder och egnahemstöd

Som skildrats i kap. 2 påverkades jordbrukets strukturförhållanden från 1700-talet fram till 1880-talet av en omfattande nyodling och ägostyckning. Detta medförde en ökning av såväl jordbrukens antal som av deras genomsnittliga storlek. Enligt den jordbrukspolitiska historiken i kap. 4 var styckningen ur skatteteknisk synpunkt olämplig. Under 1700-talet accepterades emellertid en måttlig nyodling och ägostyckning, då det ansågs att folkförsörjningen därigenom befrämjades. Utvecklingen kan under denna tidsperiod sägas i stort sett ha gått parallellt med det politiska målet.

På 1820-talet framkallade emellertid den starkt stigande folkmängden större försörjningsbehov. Andra utkomstmöjligheter än jordbruk var ännu få. De ekonomiska och tekniska förutsättningarna för utvandring till andra länder samt för stordrift inom jordbruket var små. Försörjningen tillgodosågs då genom uppodling i samband med ägostyckning. Genom besuttenhetslagstiftningen sökte man stävja en fortsatt ägostyckning. Jordbrukspolitikens främsta effekt blev emellertid närmast att en ökning förhindrades av en viss kategori av jordbruk, nämligen av dem, vilkas brukare tillhörde jordbrukarklassen. I stället expanderade andra befolkningsklassers jordinnehav så mycket mera, t. ex. torparklassen, varför en stor del av lagstiftningens verkan upphävdes.

Under andra hälften av 1800-talet avlastades en del av befolkningstrycket från jordbruket, då det ständigt stigande befolkningstillskottet fann andra försörjningsvägar genom emigration och i inhemsk industri. Takten i ägostyckning och nybildning av jordbruk mattades och efter hand vändes utvecklingen i sammanläggning. Man skulle i det läget kunna ha hävdats att utvecklingen äntligen anpassats till besuttenhetslagstiftningens syfte, men den var då inte längre aktuell. När avflyttningen mot slutet av 1800-talet började medföra inte endast ett stillastående i jordbruksbefolkningens numerär utan även en nedgång, yppades vissa farhågor för en avfolkning inom jordbruket och för en otill-

räcklig livsmedelsförsörjning i landet. Lösningen av detta problem sågs i egnahemsbildning med statligt stöd. Jordbrukspolitiken avsåg sålunda att bromsa strukturomvandlingen eller förändra dess riktning.

Egnahemsverksamheten var mycket omfattande, men den kunde likväl icke hindra en nedgång i antalet jordbruk. Under en trettioårsperiod beviljades drygt 50 000 egnahemslån, men antalet jordbrukare minskade med 30 000 à 40 000.¹ Ungefär en tredjedel av lånen lämnades till egnahem i Norrland. Under denna period pågick där en kolonisation som möjligen skulle ha skett även utan statligt stöd. Även om egnahemsverksamheten i detta område verkat stimulerande på kolonisationen torde dock denna verkan inte ha varit särskilt stor. Ett exempel som talar för att den statliga låneverksamheten endast tillfälligtvis och i begränsad omfattning kunnat skapa efterfrågan på jordbruk är utnyttjandet av lån för arbetarsmåbruk under depressionsåren på 1930-talet. Dessa utnyttjades nästan uteslutande i Norrland, då de var avsedda för skogsarbetare och likställda. Efterfrågan på arbetarsmåbruk uppträdde endast under några år av arbetslöshet, men så snart sysselsättningsmöjligheterna ökade, försvann efterfrågan.

Under 1940-talet ingick jordbrukspolitiken — i vad den avser strukturförhållandena — i ett nytt skede. Dess mål har därunder varit en rationalisering av företagsbeståndet. Den direkt till målet anknutna verksamheten, den yttre rationaliseringen, har emellertid inte ensam påverkat utvecklingen, utan även jordförvärvs- och vanhävdslagar samt prisreglerande åtgärder kan antas ha påverkat förloppet. Dessa verkningar skall analyseras var för sig.

Den yttre rationaliseringens resultat

Under den period som den statliga rationaliseringsverksamheten pågått har antalet jordbruksföretagare minskat med cirka 6 000 årligen och antalet jordbruk med cirka 5 000 årligen.² Som visats tidigare torde den verkliga företagsminskningen vara närmare den förra än den senare siffran. Den av myndigheterna bedrivna yttre rationaliseringen har be-

¹ Enligt SOU 1938: 34, Den statliga egnahemsverksamheten, beviljades 1905—36 50 534 egnahemslån för jordbrukslägenheter och 1933—36 därtill 4 270 lån för arbetarsmåbruk. Beträffande antal jordbrukare se tab. 1 s. 38.

² Tab. 9 s. 67.

stått av sammanläggning, vars storlek inte kan anges exakt, men som enligt framställningen i kap. 4 sannolikt ligger mellan 1 000 och 1 300 jordbruk per år.³ Den statliga yttre rationaliseringen skulle således svara för $\frac{1}{6}$ till $\frac{1}{5}$ av den totala företagsminskningen. Kan det vara riktigt att så mäta den yttre rationaliseringens effekt?

Villkoret för att en företagsminskning faktiskt uppkommit genom den statliga verksamheten är att den åstadkommit rationaliseringar som eljest icke skulle kommit till stånd. Emellertid har verksamheten inte avsett att rent allmänt minska jordbrukens antal genom sammanläggning, utan syftet har ursprungligen varit att rationalisera ett visst slag av jordbruk, de s. k. övergångsjordbruken (jämför kap. 4 s. 89). Det är därför anledning att i första hand söka bedöma hur verkningarna där har utfallit. Att bestämma övergångsjordbruken till storlek och antal är förenat med vissa svårigheter. Den sedvanliga storleksfördelningen av jordbruken ger därvid ingen ledning, därför att övergångsjordbruket genom sin definition enbart är knutet till brukarens inkomstförhållanden och kan ha högst varierande arealstorlek. Eftersom dennes inkomstsituation varierar med konjunkturernas allmänna och lokala utveckling, behöver termen övergångsjordbruk inte heller förbli knuten till samma jordbruk under någon längre tid.⁴

Det är bland annat troligt att nya övergångsjordbruk bildas, då prisrelationerna ändras mellan produkter och produktionsmedel och mellan olika produktionsmedel. Särskilt bör arbetskraftens fördyring höja arealbehovet per arbetare, varför arealmässigt större jordbruk än tidigare blir övergångsjordbruk. Samtidigt kan andra övergångsjordbruk bli stödjordbruk, om inkomsterna av verksamhet utanför jordbruket ökas för deras innehavare. Vid en sådan dynamik erhålls ett ständigt förnyat skikt av övergångsjordbruk. Detta skikt torde vara större ju snabbare utvecklingen är. Dessa övergångsjordbruk är tämligen svåråtkomliga för statlig rationalisering. De blir ju åtkomliga endast i samband med att brukaren frivilligt lämnar sitt jordbruk. Detta sker huvudsakligen i samband med yrkesbyte och avgång, medan omsättningen i övrigt är ringa.⁵

³ Kap. 4 s. 94 och 98.

⁴ Då det här i enlighet med 1947 års program avses den genomsnittliga brukaren kan bortses från den variation som härrör från den enskilde företagarens förmåga att förvärva inkomst.

⁵ Se därom mera i följande kapitel (kap. 6).

Förutsättningen för att en rationalisering skall komma till stånd i samband med att brukaren övergår till annat yrke torde vara större för stödjordbruken än övergångsjordbruken. Yrkesbytet sker nämligen lättare om innehavaren redan är starkt engagerad i andra näringar, vilket är innebörden av inkomstförhållandena vid stödjordbruk. I övergångsjordbrukens definition ligger däremot bland annat att bisysslor saknas eller är otillräckliga för att ge jordbrukarna tillfredsställande inkomster. Möjligheten till yrkesbyte är då liten. Ofta är företagarnas yrkesbyte föregånget av en successiv ökning i bisysslorna, vilket innebär att övergångsjordbruken blir stödjordbruk, innan de lämnas.

I samband med företagarens avgång borde möjligheterna för övergångsjordbruken vara större. De otillfredsställande inkomsterna borde inte locka efterträdare och myndigheterna skulle då kunna tänkas bli i tillfälle att genomföra en rationalisering. Emellertid är de otillräckliga möjligheterna till bisysselsättning ofta ett tecken på ett svagt differentierat näringsliv i de områden där övergångsjordbruken ligger. Även den yngre arbetskraften har då svårigheter att få annan sysselsättning och rekryteringen till övergångsjordbruken kan bli relativt stor. Det är därför inte säkert att rationaliseringen av övergångsjordbruken kan bli särskilt omfattande ens i samband med avgång.

Mot dessa synpunkter kan det invändas att beviset för att det är fråga om övergångsjordbruk just är att de blir lediga. Om tillfredsställande inkomster kunnat nås skulle de inte blivit lediga. Emellertid kan det här finnas en skillnad mellan en enskild persons och det allmännas bedömning av förhållandena. Inkomstförhållandena vid de jordbruk som lämnas kan vara bättre än vid dem, som inte lämnas, exempelvis därför att tillfälle och lust att övergå till annat yrke är större bland dem som prövat ett nytt arbete och som därför redan har högre inkomster. Ur allmän jordbrukspolitisk synpunkt har då sådana jordbruk som lämnas ansetts vara önskvärda stödjordbruk, medan de andra har betraktats som övergångsjordbruk. Detta skulle tala för att den statliga verksamheten icke kunnat inriktas på övergångsjordbruken. En aktiv insats i samband med dessas omvandling har bromsats av den målsättning enligt vilken stödjordbruken är önskvärda. Att denna problematik icke uppmärksammas vid uppdragandet av riktlinjerna för jordbrukspolitiken, kan bland annat ha berott på att man föreställde sig att företagsstrukturen var statisk. Man hade visserligen observerat att antalet jordbrukare

minskat, men detta ansågs till övervägande del kunna förklaras med torparnas tillbakagång och torpens indragande under huvudgårdarna.⁶ Företeelsen betraktades som fristående och utan sammanhang med en långsiktigare utveckling, vilket enligt framställningen i kap. 2 och 3 ger en ofullständig bild av utvecklingen. Har verksamheten följt de uppdragna riktlinjerna, kan det enligt det nu förda resonemanget icke ha funnits många tillfällen till en yttre rationalisering.

Att den statliga verksamheten blivit begränsad kan emellertid också ha förorsakats av utformningen av medlen. Staten kan t. ex. inte pröva och hindra försäljningar till nära anhöriga. Det kan beräknas att större delen av förvärven, ungefär två tredjedelar, är av detta slag.⁷ Möjligheten att välja de lämpligaste rationaliseringsfallen torde härigenom ha inskränkts. Strukturförändringar sker emellertid inte enbart i samband med försäljning utan även och kanske i större utsträckning i samband med arrendering och liknande överlåtelseformer. Orsakerna härtill har närmare berörts i kap. 3. Då den statliga verksamheten inte innefattar åtgärder vid sådana överlåtelser, har tillfälle till ingripande saknats. Det är t. o. m. möjligt att existensen av den statliga verksamheten ökat andra överlåtelseformer på bekostnad av försäljningarna, vilket minskat förutsättningarna för statliga åtgärder. Ytterligare en orsak till den begränsade statliga rationaliseringen är att den koncentrerats på sammanläggningar. Beträffande nedläggning har i målsättningen endast angetts att den ej borde förhindras.⁸

Mot bakgrunden av dessa inskränkningar i den yttre rationaliseringens mål och medel framstår en begränsad statlig verksamhet som naturlig. Den kan likväl ha varit betydelsefull om den åstadkommit rationaliseringar i de fall där strukturändring eljest inte kommit till stånd. Huruvida en nettoeffekt därvid erhålls sammanhänger med vilka jordbruk, som blir föremål för den och med rörligheten på fastighetsmarknaden.

⁶ SOU 1946: 46, Riktlinjer för den framtida jordbrukspolitiken, s. 28 ff.

⁷ Enligt SOU 1954: 16, Förslag till jordrationaliseringsanslag m. m., s. 38 ff. sjönk landsfiskalernas intygsgivning i samband med jordförvärvslagen från 9032 intyg perioden 1.4.1946—31.3.1947 till 3283 intyg kalenderåret 1952. Minskningen torde i första hand få hänföras till ändringen av bestämmelserna från 1 juli 1948, då bland annat nära anhöriga undantogs från intygskravet.

⁸ Kungl. Maj:ts prop. nr 75/1947 angående riktlinjer för den framtida jordbrukspolitiken, s. 203.

Vad först beträffar utövande av förköpsrätten (numera prövning i samband med förvärvsansökan) och den aktiva inköpspolitiken stöter staten bort köpare, som då kan antas rikta sin efterfrågan mot andra jordbruk. Priset på dessa bör därigenom höjas, vilket i sin tur minskar efterfrågan för sammanläggning av dessa jordbruk. Under sådana förhållanden blir antalet sammanläggningar oförändrat och verkan inskränker sig till att en del av den totala strukturomvandlingen registreras som statlig yttre rationalisering. Endast i den mån den statliga verksamheten främst avser jordbruk, där sammanläggning icke eljest skulle skett och de därvid bortstötta köparna icke vänder sin efterfrågan mot andra jordbruk, därför att de av en eller annan anledning saknar intresse eller möjlighet för det, uppstår en nettoeffekt av den yttre rationaliseringen. Det är dock inte så troligt att den yttre rationaliseringen främst skulle avse eljest bestående småbruk eller att fastighetsmarknaden skulle vara mycket trögrörig. Nettoeffekten torde därför ej vara stor. En höjning av nettoeffekten kan eventuellt erhållas genom att köpare till de av myndigheterna rationaliserade fastigheterna kan erhålla ganska betydande lån på förmånliga villkor. En del av den efterfrågan som eljest skulle riktats mot de icke rationaliserade brukningsdelarna kan därigenom tänkas bli tillgodosedd.

Vad sedan beträffar den statliga förmedlingsverksamheten bygger den på att enskilda personer är intresserade av sammanläggning. Genom lån, bidrag och rationaliseringsteknisk hjälp underlättas sammanläggningen. Här kan en nettoeffekt uppnås genom att sammanläggningen sker tidigare än eljest. Men det kan också tänkas att alternativet för dem, som får stödet, är att lämna jordbruket. På så sätt kan strukturändringarna totalt sett bli mindre än eljest.

Ett kvantitativt omdöme om den yttre rationaliseringens bidrag till de totala strukturförändringarna är således inte möjligt, men nettoeffekten av den statliga verksamheten torde av ovan anförda skäl vara mindre än vad som framgår av det antal jordbruk, som blivit föremål för yttre rationalisering. Här bortses då från det omfattande arbete, som nedläggs av myndigheterna för att höja kvaliteten på sammanlagda brukningsenheter, då det inte nämnvärt torde inverka på den takt i vilken jordbrukets storleksstruktur förändras.

Jordförvärvslagens effekt på strukturomvandlingen

Det pris, till vilket ett jordbruk blir efterfrågat, kan tänkas vara påverkat av flera olika faktorer. Den avkastning, som jordbruket beräknas ge i ordinär drift, är väl vanligtvis i första hand avgörande för prisbildningen. Under tider då betydande risker för en penningvärdeförsämring antas föreligga kan jordbruken bli eftersökta objekt för en värdebeständig kapitalplacering. Deras pris kan då drivas upp över vad som är betingat av den löpande avkastningen. Som köpare kan då även mer än eljest uppträda personer med en annan sysselsättning än jordbruksarbete. En brukningsenhet, eller i varje fall en eller flera av de delar jord, byggnader, skog, varav den är uppbyggd kan emellertid ibland vara eftertraktad för en annan användning än jordbruksdrift. Summan av alternativvärdena för de olika delarna kan överstiga det värde enheten har i jordbruksdrift. I ett sådant fall kan föreligga skäl till en nedläggning av jordbruksdriften eller till en överföring av de mindre efterfrågade delarna till en annan brukningsenhet.

På den svenska marknaden för jordbruksfastigheter har emellertid alla de här nämnda faktorerna inte kunnat utöva inflytande på prisbildningen. Genom jordförvärvslagstiftningen som kan anses främst ha varit avsedd att skära bort den tillkommande efterfrågan på jordbruk som betingas av dessas värdebeständighet, har förmodligen en eljest uppkommen (ytterligare) prisstegring på fastigheter uteblivit. Hur en sådan tänkbar nedpressning av priserna kan ha inverkat på takten i strukturförändringarna är svårt att bedöma. Tänkbart är att utbudet av jordbruk, som kunnat bli föremål för sammanläggning — t. ex. brukningsenheter, som ägs av äldre jordbrukare och som utgör dessas pensionskapital — därigenom försvagats. En annan kanske större återhållande effekt på strukturförändringarna har blivit följderna av att lagstiftningen i stor utsträckning eliminerat möjligheterna att förvärva jordbruksfastighet i syfte att utnyttja den för annat än jordbruksproduktion. Med tanke på det inte ringa intresse som funnits för förvärv av skogsarealer som tillhör mindre brukningsdelar kan den hämmande verkan på ned- och sammanläggningstendenserna ha varit ganska betydande. Detta gäller speciellt om hänsyn även tas till förbudet för bolag att förvärva jordbruksfastigheter.

Någon närmare kvantitativ precisering av de här anförda verkning-

arna torde inte vara möjlig. De sifferuppgifter rörande till lantbruksnämnderna inkomna ansökningar om rätt till förvärv och rörande av dessa meddelade tillstånd och avslag är föga upplysande i detta sammanhang. Vetskapen om lagens (eller lagarnas) tillvaro har ju medfört ett bortfall av ansökningar i helt okänd omfattning.

En viktig begränsning av jordförvärvslagens återverkningar utgör det förhållandet att ungefär två tredjedelar av förvärven inte berörs av lagbestämmelserna. Dessa undantag består främst av förvärv genom arv och av försäljningar till släktingar. Den tendens till nedpressning av fastighetspriserna, varom nyss talats, torde dock föga ha motverkats av dessa överlåtelser, då förvärv av detta slag inte i någon större grad torde påverka marknadsprusbildningen. Om ett sådant förmodande är riktigt skulle hos icke jordbrukare, som genom släktskapsförhållanden kommit i besittning av ett jordbruk, rimligen finnas en benägenhet att behålla egendomen så länge ett eventuellt försäljningspris inte återspeglar ett tänkbart alternativvärde eller farhågor föreligger för en penningvärdeförsämring. Detta torde emellertid inte utgöra något avgörande hinder för en strukturförändring, då i dessa fall en eljest möjlig fastighetsreglerad sammanläggning mestadels torde ersättas av en utarrendering som får formen av något slags sambruk.

En ytterligare begränsning kan ha förorsakats av att antalet oskiftade dödsbon ökat. Denna ökning har huvudsakligen skattetekniska orsaker men kan också ha förorsakats av en benägenhet att behålla egendomen i väntan på bättre priser. På grund härav kan ett antal förvärvsmöjligheter ha undandragits fastighetsmarknaden. Icke heller denna omständighet kan — av samma skäl som beträffande arv och släktingförvärv — ha utgjort hinder för en strukturförändring.

Den hämmande verkan som jordförvärvslagen får anses ha på nedläggning och sammanläggning torde sålunda gälla en relativt liten del av det totala antalet eljest möjliga överlåtelser. Av denna anledning blir dess nettoeffekt på strukturuomvandlingstakten begränsad. Däremot torde formerna för strukturuomvandlingen ha väsentligt ändrats genom ett omfattande arrendesambruk i väntan på ökad lönsamhet av fastighetsreglerad sammanläggning.

Vanhävdslagens effekt på strukturomvandlingen

Uppsikten över vanhävd syftar till att förhindra att jordbruken brukas för annat än sitt ändamål. Skall jordbruket nedläggas skall detta ske fullständigt, t. ex. genom att åkern planteras med skog. De mellanformer som uppträder kan sålunda bli föremål för ingripanden. Eftersom det typiska i strukturomvandlingen just är de successiva förändringarna, verkar vanhävdslagen återhållande. Den väsentligaste effekten är att arealnedläggningen blir mindre än eljest. Särskilt märkbart är detta i områden med sammanhängande åkerareal, t. ex. i slättbygderna och de norrländska älvdalarna. Vanhävd tilldrar sig i sådana områden uppmärksamhet och blir på så sätt föremål för en effektivare övervakning. I områden med splittrade åkerarealer, t. ex. i skogsbygderna och baklanden till de norrländska älvdalarna, blir däremot vanhävderna svårare att upptäcka.

Effekten av vanhävdslagen kan svårligen bestämmas kvantitativt. Antalet förelägganden, som har varit några hundra om året, torde mäta endast en mindre del av den totala effekten. Avgörande är den avhållande verkan, som uppsiktshotet har. Hur stor denna verkan är, sammanhänger med den lokala uppfattningen om vad som är vanhävd. Denna uppfattning är flytande. I områden där t. ex. kreaturslösheten utbreder sig snabbt, betraktas förfallande ekonomibyggnader mera sällan som vanhävd. Där mångåriga vallar är vanliga, blir gränsen mellan hävd och vanhävd suddig (t. ex. i Norrland). Om det blir tillräckligt många som sköter sina jordbruk dåligt, blir vanhävdsärendena få. På så sätt kan strukturomvandlingen fortskrida utan att antalet vanhävdsfall ökar. Dessa omständigheter talar för att effekten av uppsiktshotet är tämligen begränsad i den mån det pågår en mera omfattande strukturomvandling.

De prisreglerande åtgärdernas effekt på strukturomvandlingen

Vid en behandling av den av statsmakterna förda prispolitiken på jordbrukets område torde med hänsyn till denna politikens inriktning och verkningar lämpligen kunna särskiljas två olika problem. Dels skall uppmärksamhet ägnas åt de strukturverkningar som kan förmodas vara betingade av de förändringar i jordbrukarnas allmänna inkomstnivå

som framkallats av jordbrukspolitiken. Dels skall söka belysas hur prisdifferentieringen, som ökat den relativa lönsamheten för vissa jordbruk och speciellt då småbruken, kan ha påverkat takten i strukturförändringarna.

Denna uppdelning av problemet sammanhänger delvis med en alldeles speciell svårighet som är förbunden med behandlingen av dessa frågor. Det problem som här skall söka besvaras är ju om prispolitiken i större eller mindre utsträckning modifierat de tendenser till en strukturomvandling som förmedlas av de allmänna pris- och kostnadsförhållandena i samhället. Men en sådan frågeställning är meningsfull endast i det fall att prispolitiken kunnat skapa underlag för en annan inkomstutveckling (eller pris på arbetskraften) än i en situation som präglas av fri konkurrens. Skulle prispolitiken inte ha haft någon självständig inverkan på inkomsterna förfaller ju den resta frågan om återverkan på strukturen. Nu är det sannolikt att de statliga åtgärderna på detta område haft en viss effekt och då borde rätteligen göras ett försök att här precisera räckvidden av denna inverkan. Men då ett sådant försök helt skulle spränga ramen för detta arbete har ett annat tillvägagångssätt måst prövas. Därvid har problemet delats upp i två steg, varvid det första utgörs av frågan om prispolitikens återverkan på inkomstutvecklingen och det andra av frågan om inkomstutvecklingens återverkan på strukturomvandlingen. Den första frågan lämnas tills vidare öppen. Sedan inkomstutvecklingens återverkan på strukturomvandlingen diskuterats, skall de slutsatser som därvid framkommer sättas i relation till tänkbara verkningar av prispolitiken på inkomstutvecklingen.

Beträffande prisdifferentieringar och stöd till småbruken är det lättare att bedöma prispolitikens verkningar. I detta fall görs även vissa ansträngningar att skapa en allmän uppfattning om dessa förhållanden, som kan bilda grundval för en diskussion av strukturfrågorna.

Inkomstklyftan

Under de senaste tjugo åren har det skett en mycket betydande stegring av inkomsterna i jordbruket. Inom andra näringar har även stora inkomstökningar kommit till stånd, men den procentuella uppgången är där inte lika kraftig. Resultatet av utvecklingen har därför blivit en

utjämning av inkomstklyftan mellan sysselsatta i jordbruk och i andra näringar. Enligt beräkningar skulle därigenom jordbrukare i storleksgruppen 10–20 ha åker i början av 1950-talet uppnått inkomstlikställdhet med industriarbetarna i de lägsta dyrorterna.⁹ Företagare på mindre jordbruk — alltså flertalet jordbrukare — låg dock väsentligt lägre. I detta sammanhang är det inte erforderligt att närmare beröra inkomsternas nivå. För de följande resonemangen är det tillfyllest att konstatera att det under senare årtionden i fråga om det övervägande antalet jordbrukare förelegat en ganska betydlig inkomstklyfta i förhållande till inkomsttagare i andra näringar.

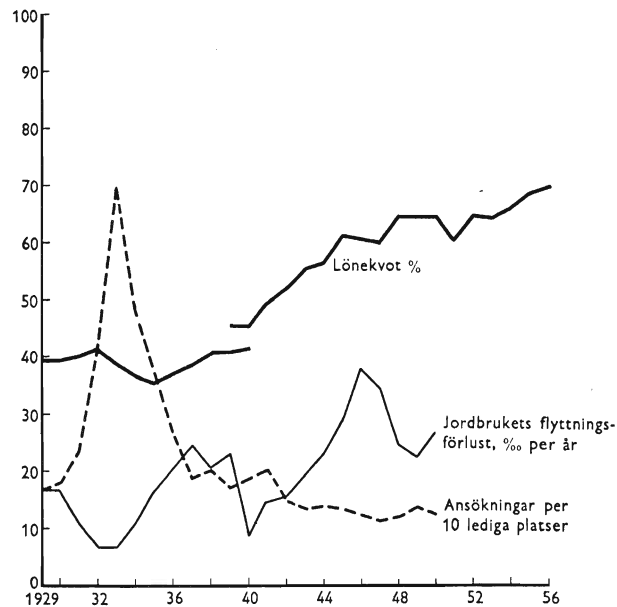
Vad beträffar inkomstutjämningsen kan denna vara ett resultat av att intäkten från en av flera olika inkomstkällor höjts speciellt mycket eller att de olika inkomstslagen ökat likformigt. Till ifrågavarande utjämning har dock arbetslönernas stegring främst bidragit (se diagram 5 beträffande stegringen i lönekvot mellan lant- och industriarbetarlön). Inkomstutjämningsen kan således betraktas som en höjning av arbetskostnaderna i jordbruket. Under sådana förhållanden kan frågan om inkomstutvecklingens inverkan på strukturförändringarna behandlas som ett problem om de strukturåterverkningar som följer av en arbetskostnadsstegring.

Vid en stegring av arbetslönen bör tillgången på arbetskraft bli rikligare. Uppenbart är dock att detta inte gällt för jordbrukets del under senare tid, vilket säkerligen förklaras av den nyssnämnda inkomstklyftan. Om högre lön hela tiden kan erhållas i en annan näring kan man ju förmoda att lönevariationer inom den egna näringen spelar mindre roll. Visst material som kan bestyrka en sådan förmodan kan här anföras. Visserligen avser det inte arbetskraftstillgången i jordbruket utan i stället avflyttningen därifrån, vilket dock här torde vara av mindre betydelse.

I diagram 5 har sammanställts serier över den årliga avflyttningen från jordbruket, över lönekvoten, mätt som förhållandet mellan lantarbetarlön och lön för arbetare inom industri m. fl. näringar, samt över antalet ansökningar i förhållande till lediga platser vid arbetsförmedlingarna. De återgivna siffrorna ger vid handen att under depressionsåren på 1930-talet sysselsättningsmöjligheterna utan tvivel var den för avflyttningen bestämmande faktorn. Trots att lantarbetarlönen sjönk i

⁹ Se s. 22.

Diagram 5. Avflyttningen från jordbruket och därpå verkande faktorer 1929-56

Källa: se appendix 3 tab. 4.

förhållande till industriarbetarlönen, minskade avflyttningen starkt. Sambandet med tillgången på lediga platser var däremot påtagligt. Detta samband har efter hand försvagats, vilket bland annat beror på utvecklingen mot full sysselsättning. När arbetsmöjligheterna inte längre är något problem, bör ett yrkesutbyte i högre grad påverkas av löneskillnader.¹ Den starkaste relativa lönehöjningen skedde under krigsåren, dvs. samtidigt som den fulla sysselsättningens samhälle växte fram, varför dess verkan icke kom till synes. Under efterkrigstiden har löneklyftan varit tämligen oförändrad. Däremot har avflyttningstakten varierat en del. Det var tydligen även under denna period av full sysselsättning andra faktorer än löneklyftan som påverkade avflyttningstakten, möjligen bostadsförhållandena och kanske fortfarande rörligheten på arbetsmarknaden. Den hittillsvarande utvecklingen kan då

¹ Jämför t.ex. analysen i *Howard L. Parsons: The impact of fluctuations in national income on agricultural wages and employment. Howard studies in labor in agriculture No I-HL, Cambridge 1952.*

tolkas så att inkomstklyftan varit så stor för lantarbetarna att variationerna i den inte har haft någon större effekt på avflyttningen.

Det är också tänkbart att löneklyftan mellan lantarbetare och industriarbetare icke svarar mot den inkomstklyfta, som i verkligheten driver avflyttningen. Betraktas inkomstförhållandena för en annan arbetstagargrupp, de medhjälpande familjemedlemmarna, befinns klyftan till industriarbetarlönen vara ännu större, därför att dessa i dominerande grad arbetar vid små jordbruk där lönebetalningsförmågan är svag. Inkomstutjämnningen bör därför ha spelat ännu mindre roll för de medhjälpande familjemedlemmarna än för lantarbetarnas del.

I fråga om företagargruppen torde saken ligga något annorlunda till. Företagarna är av flera olika skäl ganska starkt bundna vid sitt jordbruk. Sänks deras (arbets-)inkomster minskar troligen styrkan i dessa band och om deras inkomster stiger ökar sannolikt benägenheten, trots inkomstklyftan, att stanna vid egendomen. I detta fall, som ur struktur synpunkt är det viktigaste, finns det därför skäl anta att inkomstutjämnningen haft en återhållande verkan på avgången av denna arbetskraft.

Hittills har här inkomstutjämnings verkan på arbetskraftstillgången berörts. Vad sedan beträffar dess inverkan på arbetskraftsefterfrågan, har en speciell jordbrukspolitisk omständighet betydelse. Genom en kalkylteknisk sammankoppling mellan lantarbetarlön och jordbrukspriser accepterades i prissättningen under 1940-talet att stegringar i lantarbetarlönerna fick slå igenom i priserna. Sådana stegringar ansågs önskvärda med hänsyn till löneklyftans storlek. De på detta sätt styrda löne- och prisstegringarna kan på åtminstone två sätt ha utövat inflytande på arbetskraftsefterfrågan.

För det första kan konstateras att lönerna stigit betydligt mer än andra produktionsfaktorers priser. Detta bör ha stimulerat ett utbyte av arbetskraften mot andra produktionsmedel. Till stor del får den omfattande mekanisering av jordbruket som skett under senare tid betraktas som ett utslag av dessa kostnadsförskjutningar. Som tidigare anförts torde en utveckling, där mekaniseringen blir mer lönande, innebära ett påskyndande av strukturomvandlingen, genom att lönsamhetsskillnaderna mellan olika stora jordbruk förskjuts till de mindres nackdel (se kap. 1).

För det andra kan den stegring av jordbrukspriserna som varit direkt sammankopplad med arbetslöneökningarna ha förorsakat en minskad

efterfrågan på jordbruksprodukterna. Dessa varors priskänslighet är visserligen mycket liten, men då prisstegringen i jämförelse med andra varor varit stor, är det inte orimligt att inkomstutjämnings sammankoppling med jordbrukspriserna i någon mån kan ha bidragit till den nuvarande överskottssituationen.² Denna utveckling skulle i så fall ha verkat mer begränsande på arbetskraftsefterfrågan än eljest.

Enligt vad som här anförts har inkomstutjämnings endast obetydligt motverkat den anställda arbetskraftens avflyttning från jordbruket. Där emot är det troligt att företagarna tenderat att stanna kvar i jordbruket på grund av inkomsthöjningen. I detta fall har inkomstutjämnings bromsat strukturomvandlingen. Å andra sidan har inkomstutjämnings verkat sänkande på arbetskraftsefterfrågan, särskilt vid de mindre jordbruken, vilket har påskyndat strukturomvandlingen. Eftersom inkomstutjämnings resulterat i sinsemellan motverkande tendenser, är det inte troligt att nettoeffekten på strukturomvandlingen varit stor. Beträffande riktningen kan man möjligen förmoda att den varit återhållande.

Det återstår nu att avgöra prispolitikens roll i detta sammanhang. Det kan först antas att inkomstutjämnings helt varit betingad av prispolitiken. Eftersom inkomstutjämnings effekt på strukturomvandlingen kan beräknas vara begränsad, blir i så fall även den prispolitiska verkan begränsad. Emellertid har tidigare anförts synpunkter som talar för att även andra faktorer än prispolitiken kunnat bidra till inkomstutjämnings. Man kan då utan att närmare precisera räckvidden av prispolitiken i detta avseende hävda att dess eventuellt återhållande verkan på strukturomvandlingen bör ha varit liten.

Vad gäller frågan om den framtida utvecklingen må erinras om att inkomstlikställighet inte innebär att inkomstlikställighet skall nås av

² Priselasticiteten för efterfrågan på jordbruksprodukter kan approximeras till den av L. Juréen beräknade priselasticiteten för kaloriefterfrågan som är $-0,01$, medelfelet $\pm 0,08$ (*Econometrica* 1956: 1, s. 12). Denna beräkning grundar sig på perioden 1921–39 och är osäker bland annat på grund av svagheter i primärmaterialet. Den relativa prisstegringen är svår att fastlägga, då efterfrågan avser livsmedel, vilka är sammansatta av råvaror samt förädlings- och distributionstjänster. Då dessa tjänster tagits i ökat anspråk, har kalorigriset stigit mera för livsmedlen än för jordbruksprodukterna. Om jordbrukspriserna används som approximativt mått på det från tjänster rensade kalorigriset, skulle den relativa prisstegringen sedan 1930-talet ha utgjort cirka 20 procent. Efterfrågeminskningen skulle då ha varit 0,2 procent, men den kan med hänvisning till osäkerheten i priselasticiteten likaväl ha varit några procentenheter.

alla i den jordbrukande befolkningen. Inkomstklyftan kommer att bestå för de medhjälpande familjemedlemmarna så länge de små jordbruken med deras ojämna arbetsbelastning finns kvar och för den anställda arbetskraften så länge den har att konkurrera med billigare maskiner vid bestående företagsstruktur.

Prisrelationerna

Genom prisregleringar som gynnar priserna på småbrukens produkter och genom subventioner till småbruket ökas småbrukens lönsamhet i jämförelse med de större jordbruken. Detta bör på längre sikt medföra en konservering av småbruket och en uppbromsad strukturomvandling. Småbrukens viktigaste avsaluprodukt är mjölk, medan de större jordbruken är mera inriktade på spannmålsproduktion. Om prisregleringarna har medfört en prishöjning på mjölk i förhållande till spannmål, skulle småbrukens lönsamhet ha gynnats. Genom jämförelse mellan prisutvecklingen på utländskt och inhemskt vete och smör kan erhållas en uppfattning därom (diagram 6).

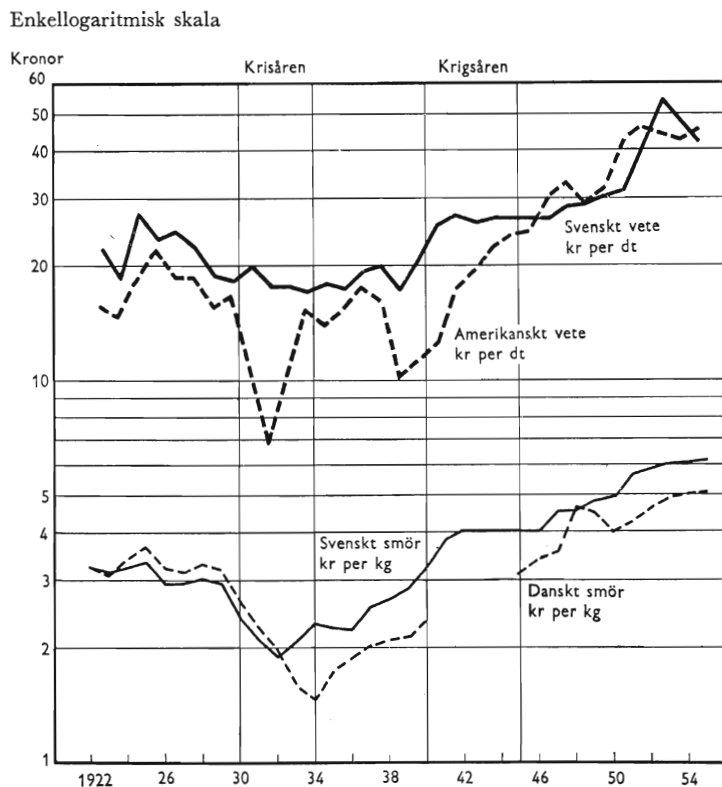
Vad beträffar vetepriserna torde den amerikanska marknaden ha haft det största inflytandet. Om prisrelationen mellan svenskt och amerikanskt vete jämförs under perioder av tämligen stabila ekonomiska förhållanden visar det sig att denna relation successivt sjunkit. Under perioden 1922–28 var relationen omkring 120, åren 1934–37 omkring 110 och under efterkrigstiden omkring 100.³ Prisrelationens sänkning beror icke på fraktkostnadernas utveckling⁴ utan är troligen förorsakad av att Sverige börjat exportera vete. Prisregleringen har i första hand verkat prisstabiliserande så att stora pris-sänkningar eliminerats (t. ex. under depressionsåren och 1938–39). Men genom anknytning till levnadskostnadsindex, som har stigit mindre än råvarupriserna, har det inhemska vetepriset kommit att sjunka jämfört med det amerikanska.⁵ En tendens till stegring av prisrelationen under efterkrigsåren är märkbar (från cirka 90 till cirka 110), vilket sammanhänger med den efterhandsanpassning av de svenska vetepriserna, som skett sedan Koreakrisen 1950.

³ Dessa relationer anger inte de »verkliga» förhållandena utan utgör endast de relationer, som erhållits mellan två prisserier jämförbara under hela perioden. Kvalitetsskillnader, leveransvillkor m. m. har lämnats utan avseende.

⁴ Enligt en oceanfraktserie i USDA bull. 1136 omräknad efter växelkurs var fraktsatserna från amerikanska hamnar till U. K. 1,43 kr/dt 1922–28, 1,40 kr/dt 1934–37, 3,98 kr/dt 1947–53 dvs. 8,1 procent, 9,0 procent, 10,3 procent pålägg på amerikanska vetepriset.

⁵ Vid pridförhandlingarna under 1940-talet fanns endast den inhemska prisutvecklingen i övrigt som reellt jämförelseobjekt. Korrelationen med levnadskostnadsindex var perioden 1942–53 0,993.

Diagram 6. Priser på svenskt smör och vete, amerikanskt vete och danskt smör 1922-55

Källa: Se appendix 3 tab. 5.

De svenska smörpriserna låg obetydligt under de danska på 1920-talet⁶, väsentligen beroende på lägre kvalitet. De följde de danska smörpriserna i priset under de första depressionsåren. Men genom prisregleringens insättande hösten 1932 hejdades det svenska smörprisets fall. Det danska smörpriset fortsatte att falla till 1934 och den prisskillnad som därvid uppkom har med undantag av åren 1948 och 1949 bibehållits (prisrelation cirka 125).

Jämförelsen ger vid handen att de prisreglerande åtgärderna medfört en större prisspanning mellan smör och vete på den svenska marknaden än på världsmarknaden. Huvuddelen av denna ökning i prisspanningen skedde redan vid prisregleringarnas genomförande, men en viss fort-

⁶ Åren 1925-29 cirka 4 procent i engelsk hamn (Medd. från Kungl. Lantbruksstyrelsen nr 307 s. 19), enligt jämförda serier i diagrammet cirka 10 procent.

satt glidning kan också konstateras i samband med ökning av veteexporten.

Medan engångsförskjutningen i mitten av 1930-talet helt var en följd av prispolitiken, kan den fortsatta förskjutningen mera betraktas som ett marknadsfenomen. Frågan är då vilken effekt engångsförskjutningen hade på strukturomvandlingen. Med hänsyn till småbrukets starkare inriktning på mjölkproduktion bör den ha verkat höjande på de mindre jordbrukens lönsamhet jämfört med de större och sålunda via verkningar på arbetskraftsefterfrågan hämmat strukturomvandlingen. Samtidigt bör den ha bromsat de större jordbrukens övergång till den mera ensidiga spannmålsodling som genom de nya amerikanska skördemaskinerna blivit mer fördelaktig. Men med beaktande av den stora inkomstklyfta som enligt det föregående förelåg på 1930-talet torde den återhållande effekten av den ökade arbetskraftsefterfrågan varit liten såväl på arbetskraftstillgången som på strukturomvandlingen. Möjligen kan den med prisregleringens hjälp kvarstående högre prisspänningen på längre sikt verkat mera återhållande på strukturomvandlingen.

Periodvis under prisregleringarnas tid har prisrelationen mellan vete och smör varierat. Under depressionsåren och de första krigsåren verkade prisregleringarna till vetets förmån. Då var strukturomvandlingen begränsad. Under övriga perioder gynnades mjölkpriset, men då var strukturomvandlingen omfattande. Utvecklingen har således på kort sikt varit motsatt de väntade verkningarna av prispolitiken.

Småbruksbidrag

Genom särskilda subventioner har småbrukets lönsamhet ytterligare förbättrats. Sådana subventioner började utgå 1939 och har sedan successivt ökats i storlek och differentierats på en rad olika sätt. De hade sitt ursprung i mjölkregleringen och avsåg till en början att undanta de lägsta mjölkleveranserna från den mjölkavgift, varmed 1930-talets mjölkreglering finansierades.⁷ De första producentbidragen utgjorde maximalt 108 kronor per år. 1952 uppgick producentbidragen till maximalt 480 kronor per år. Fr. o. m. 1953 sänktes de till maximalt 380 kronor per år och i samband därmed fastställdes deras storlek på basis av leveranserna

⁷ 1938 års jordbruksutredning: Utlåtande rörande fortsatta åtgärder i prisreglerande syfte på jordbrukets område under regleringsåret 1939/40. Avg. den 29 dec. 1938.

under en gången 4-årsperiod. Men strax dessförinnan hade införts ett s. k. leveranstillägg om maximalt 300 kronor per år. Enligt bidragskalornas utformning är den sammanlagda maximala subventionssumman 680 kronor per år sedan 1953, vilken utgår vid 10 000 kg årsleverans av mjölk (4 à 5 kor).

Utöver dessa subventioner har utgått s. k. extra mjölkpristillägg till de nordligare delarna av landet, där jordbruken till huvuddelen är småbruk. Dessa mjölkpristillägg var till en början marknadsbetingade. Den norrländska prisnivån hade under 1920-talet legat högre än i övriga Sverige, men kunde komma att sänkas genom den allmänna prisutjämningen vid mjölkregleringens införande. Efter hand har det extra mjölkpristillägget kommit att betraktas som en särskild norrlandssubvention, då det icke längre är motiverat av ett lokalt underskottsläge i fråga om försörjningen med mejeriprodukter. Trots pristillägget har dock en viss prisutjämning skett, såsom framgår av följande exempel.

Period	Mjölkpris, öre per kg		Relation
	Västerbotten	Hela riket	
1923-27	16,2	13,8	117
1950-54	38,0	33,7	113

Källa: 1923-27: SOS Mejerihanteringen, pris för invägd oskummad mjölk.

1950-54: Jordbruksekonomiska meddelanden, avräkningspris inklusive efterlikvid och mjölkpristillägg.

De nu nämnda bidragen och tilläggen ger ganska betydande inkomsttillskott till småbruken. Vid småbruk med mjölkleveranser av vanlig omfattning uppgår de i södra och mellersta Sverige till 500 à 700 kronor per år motsvarande en tiondel av den taxerade inkomsten och i norra Sverige till 700 à 1 500 kronor per år motsvarande en sjättedel av inkomsten (se närmare tab. 18). Eftersom bidragen varit särskilt stora i Norrland genom det extra mjölkpristillägget, kunde deras effekt på strukturuomvandlingen där förväntas ha varit störst. Emellertid visades i ett tidigare kapitel att den starkaste tillväxten av kreaturslöshet vid småbruk förekommit i detta område (kap. 3 s. 71). Enligt folkräkningarna har också minskningen i antalet småbrukare där varit större än i andra områden. Uppenbarligen har andra omvandlingsbefrämjande faktorer haft större effekt.

Vilken betydelse småbruksbidragen har haft kan inte avgöras enbart

Tab. 18. Mjölkbidragen till småbruken i förhållande till taxerad inkomst 1954

Storleksgrupp och område	Taxerad nettointäkt per brukningsenhet 1954 kronor	Producentbidrag, leveranstillslagg, extra mjölkpristillslagg		Bidragens procentuella andel av nettointäkten	
		vid måttlig leverans*	vid hög leverans*	vid måttlig leverans*	vid hög leverans*
<i>2-5 ha åker</i>					
Södra och mellersta Sveriges					
slättbygder	5 284	480	590	9	11
skogs- och dalbygder	5 398	480	590	9	11
Norra Sverige	6 736	728**	1 024**	11	15
<i>5-10 ha åker</i>					
Södra och mellersta Sveriges					
slättbygder	6 758	680	530	10	8
skogs- och dalbygder	7 192	680	530	9	7
Norra Sverige	7 798	1 300**	1 460**	17	19

* Måttlig leverans: 2-5 ha åker: 4 000 kg per år.

5-10 » » 10 000 » » ».

Hög leverans: 2-5 » » 7 000 » » ».

5-10 » » 15 000 » » ».

** Extra mjölkpristillsägget avser Västerbottens län exklusive lappmarken och Jämtlands län exklusive Gäddede mejeriområde.

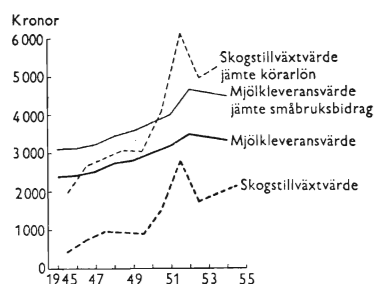
Källa: Kungl. Maj:ts prop. nr 165/1956.

SFS nr 787/1952.

Jordbruksekonomiska meddelanden.

med ledning av deras absoluta storlek. De måste också ställas i relation till andra inkomstkällor och deras utveckling samt till de uppoffringar som erfordrats. För de norrländska småbrukarna har jämförelser mellan mjölkinkomster och skogsinkomster varit särskilt aktuella under efterkrigsperioden. Medan mjölkpriset inklusive småbruksbidrag stigit med cirka 50 procent under perioden 1945-55 har skogsarbetslönerna stigit med cirka 150 procent och avkastningsvärdet av skogen med cirka 400 procent. Det har visats i det föregående att småbrukarnas inkomster av andra arbeten än själva jordbruket ökat (diagram 4 s. 73).

Diagram 7. Mjolk- och skogsinkomster i Västerbotten 1945-55

Källa: Se appendix 3 tab. 6.

Vad enbart prisförskjutningarna betyder för ändringen i inkomtsammansättningen kan illustreras med ett exempel. Detta avser Västerbottens kustland, ett av de mera utpräglade jordbruksområdena i Norrland och med den högsta försörjningsgraden i fråga om mjolkprodukter. Som utgångspunkt tas 10 000 kg årsleverans, där det högsta producentbidraget och leveranstillägget utgår. Detta är en vanlig leverans vid jordbruk om 5 ha åker och 40 ha skog. Det antas att småbrukaren som innehar ett sådant jordbruk säljer sin årliga skogstillväxt om 2 m³ skog per ha på rot — ett allt vanligare förfarande — och själv är körare i skogen under två vintermånader. Utvecklingen av intäkterna från mjolk och från skogen illustreras i diagram 7. Medan mjolkintäkten stigit från cirka 3 000 kronor till cirka 4 500 kronor har skogsintäkten stigit från cirka 2 000 till cirka 5 500 kronor. Av den ökade mjolkintäkten utgör bidragen cirka 400 kronor. Vare sig bidragen medräknas eller ej har intäktutvecklingen varit väsentligt ogynnsammare för mjolkproduktion än för skogsproduktion.

Emellertid är det tänkbart att strukturomvandlingen i Norrland skulle blivit ännu större utan bidragen. För att trygga en viss minimiinkomst kan dessa belopp vara avgörande i åtskilliga fall. I regel är det hustrun som sköter korna och hennes arbetstid (utöver hushållsgöromålen) kan ofta inte utnyttjas på annat sätt. Då innebär bidragen en väsentlig extrainkomst, som det är anledning att behålla även om mannen får större inkomst av skogen eller stimuleras till att ta mera skogsarbete. Att dessa förhållanden inte dämpat övergången till kreaturslöshet än mer får troligen tillskrivas den låga timpenning för obekvämlig och bunden arbetstid som mjolkproduktionen givit trots bidragen. Ett av bidragen, producentbidraget, har dessutom sedan 1953 fortsatt att utgå även om övergång skett till kreaturslöshet och kan därför rentav ha underlättat övergången.

Sammanfattningsvis kan rörande mjölkbidragens verkningar föras följande resonemang. Bidragen borde ha påverkat strukturomvandlingen, därför att de ökar lönsamheten av mjölkproduktion jämfört med annan produktion. Men under efterkrigsperioden har de allmänna lönsamhetsrelationerna ändrats till skogsproduktionens fördel i så hög grad att mjölksubventionernas effekt begränsats. Vidare har inkomsterna även av annan verksamhet ökat starkt och ytterligare minskat bidragens väntade effekt. Det finns sålunda anledning att betvivla att bidragen kommer att få större betydelse i framtiden.⁸

Sammanfattning av jordbrukspolitikens verkningar

På samtliga berörda punkter (ägstyckningshinder, egnahemsstöd och den yttre rationaliseringen, förvärvs- och vanhävdsövervakningen samt prisregleringen) har det visat sig svårt att bedöma om den statliga jordbrukspolitikerna haft någon större effekt på strukturomvandlingen.

Vid behandlingen av de jordbrukspolitiska åtgärderna har frågeställningen i första hand varit i vilken grad takten i strukturomvandlingen kunnat påskyndas eller bromsas. Formerna för omvandlingen har endast ägnats intresse i den mån de kunnat påverka takten. Sålunda har ägstyckningshindren under 1800-talets förra hälft huvudsakligen ansetts ändra formerna för nybildningen, medan takten inte nämnvärt påverkades. Förvärvsövervakningens bromsande effekt har väsentligt reducerats genom att strukturomvandlingen följt andra vägar, t. ex. sambruk i stället för fastighetsreglerad sammanläggning. Omvänt kan en strukturförändring som eljest skulle fått formen av sambruk genom statlig förmedling ha blivit en sammanläggning med definitiv reglering av fastighetsförhållandena. Frågan på vad sätt de nya fastigheterna skall ges en rationell utformning har givetvis varit väsentlig för den statliga verksamheten, men den frågan har ansetts ha mindre intresse för takten i omvandlingen.

När det gällt jordbrukspolitikens inflytande på takten i strukturomvandlingen har det varit anledning att vara försiktig i omdömet. På de

⁸ För att återställa inkomstrelationen i ovannämnda exempel till den som år 1945 rådde mellan mjölk och skog skulle nämligen krävas minst en fyrdubbling av de nuvarande bidragen.

flesta punkter har data tytt på ett tämligen begränsat inflytande, såväl i bromsande som påskyndande riktning. Diskussionen har vidare visat att de jordbrukspolitiska åtgärderna var och en tagen för sig kan tänkas ha haft verkan såväl i den ena som i den andra riktningen. Struktur- omvandlingen kan t. ex. ha påskyndats genom att staten erbjudit gynnsamma tillträdesvillkor till rationaliserade fastigheter. Prispolitiken kan via inkomstutjämnningen ha höjt arbetskostnaden, vilket vid småbruket på grund av bristande delbarhet av arbetskraften framkallat driftsnedläggningar i stället för ett successivt utbyte mot maskiner. Å andra sidan kan strukturomvandlingen ha bromsats genom att den statliga verksamheten i samband med den yttre rationaliseringen ändrat fastighetsefterfrågans inriktning och genom att prispolitiken via inkomstutjämnning och prisdifferentiering motverkat sänkningen i arbetskraftstillgången. På grund av de motsatta tendenserna kan nettoeffekten av såväl den yttre rationaliseringen som prispolitiken bedömas vara svag; jordförvärvs- och vanhävdslagarnas nettoeffekter har också framstått som små beroende på begränsningar i tillämpningsmöjligheterna. Om man så söker summera samtliga de här berörda jordbrukspolitiska åtgärdernas effekter, blir nettoresultatet närmast en ganska svag, möjligen bromsande verkan på strukturomvandlingen.

Den framtida utvecklingen blir naturligtvis starkt beroende av den jordbrukspolitik som kommer att föras. Stora ändringar i jordbrukspolitik kan få följden att denna i framtiden blir en betydligt viktigare faktor i strukturomvandlingen än den hittills bedömts vara. Även om jordbrukspolitikens målsättning torde vara sådan att mera revolutionerande förändringar inte är att vänta står fältet givetvis öppet för gissningar.

För att kunna göra en prognos över strukturomvandlingen är det nödvändigt att fastlägga vissa allmänna förutsättningar för den framtida utvecklingen bland annat vad jordbrukspolitikens beträffar. Prognosen skall baseras på den bild som i det föregående skisserats av olika utvecklingsfaktorers betydelse. Detta betyder att författaren till en början bortser från jordbrukspolitikens verkningar. Sålunda betraktas jordbrukets strukturomvandling helt som en följdföreteelse i en samhällsordning, där arbetskraften i jordbruket under inflytande av rådande prisrelationer överflyttas till industri och servicenäringar och i stället ersätts med andra produktionsmedel som kräver större produktionsenheter.

Denna omdaning får genom arbetskraftsomflyttningen ett demografiskt uttryck, som kan beskrivas med befolkningsstatistik. Den takt i vilken strukturomvandlingen sker hänger nära samman med befolkningens rörlighet på arbetsmarknaden, medan denna rörlighet i sin tur varierar med ålder, yrkeställning och andra egenskaper hos befolkningen. Sambanden härvidlag har ansetts så starka att de överskuggar andra faktorer. De verkningar som eventuella ändringar i jordbrukspolitiken kan komma att få kan efter prognosens färdigställande införas som modifierationer av utvecklingen i stort. Det inflytande som jordbrukspolitiken vidare skulle kunna ha på strukturomvandlingens former tillmäts här ett begränsat intresse och eventuella sekundära effekter på takten kommer att helt lämnas därhän. Prognosförfarandet utvecklas närmare i de följande kapitlen.

6. JORDBRUKSFÖRETAGARNAS AVGÅNG

Den tidigare framställningen har visat att de mindre företagen i jordbruket av ekonomiska skäl pressas till en omvandling. Genom arealtillskott kan dessa jordbruk göras mer lönande och genom nedläggning av driften kan deras produktionsresurser frigöras för en mer lönsam användning. Det har också påvisats att en tämligen omfattande struktur-omvandling pågått under en längre tid, men att den ekonomiska pressen likväl kvarstår (kap. 2 och 3). Lönsamhetskillnaderna syns fortfarande vara stora, vilket är ett tecken på att omvandlingen hämmats. Anpassningssvårigheterna måste uppfattas som marknadsbetingade; jordbrukspolitikerna har inte kunnat tillskrivas någon större vikt i sammanhanget (kap. 5).

Trögheten i anpassningen har tagit sig det uttrycket att omsättningen av jordbruksföretagare har varit — och är — långsam i förhållande till förskjutningarna i de pris- och kostnadsrelationer som påverkar jordbrukens lönsamhet. Omsättningstakten belyses av att den genomsnittliga tillträdesåldern för jordbruksföretagarna kan beräknas till 30 år och avgångsåldern till 65 år.¹ Möjligheterna att byta yrke kan visserligen vara stora under de första åren, men torde sjunka relativt snabbt och bli små när företagarna kommer upp i 50-årsåldern. Jordbruksföretagaren är sålunda tämligen bunden vid sitt yrke under en lång tid.

Även omflyttningen av företagare mellan olika jordbruk förefaller vara liten. Det sammanhänger dels med att jordbruken ofta är släktgårdar² dels med att investeringarna inte sällan är av sådan art att det tar lång tid innan de ger vinst. Dessa förhållanden gäller inte endast för jordbruk som drivs av sina ägare, utan i hög grad även för arrende-

¹ Tillträdesåldern beräknad i kap. 7; avgångsåldern ungefärligen bestämd med ledning av avgångstalen i tab. 28 för åldrarna 50—55/65—70.

² Enligt undersökningen av Gulbrandsen, Odhner, Petrini hade två tredjedelar av jordbrukare äldre än 60 år innehaft samma brukningsenhet i minst 20 år. Två tredjedelar av brukningsenheterna i Skånes slättbygd och tre fjärdedelar av gårdarna i Jönköpings län var släktgårdar.

rade jordbruk. Arrendatorerna sköter i inte ringa utsträckning släktgårdar³ och är för övrigt relativt väl skyddade mot uppsägning med kort varsel genom den sociala arrendelagstiftningen.

Det har konstaterats att generationsomsättningen är långsam och omflyttningen begränsad i jordbruket. Antalet årliga byten av företagare blir följaktligen litet i förhållande till det totala antalet företagare. Det måste innebära att den ekonomiska pressen trots allt inte är så stark att den ensam kan driva fram en omvandling.

Det kan då förefalla rimligt att basera prognosen på sådana faktorer som med nödvändighet leder till ett avgörande huruvida ett jordbruk skall bestå eller inte. Orsakerna till avgång kan emellertid vara många och svårbestämbara. Modellen måste därför förenklas därhän att endast avgång i samband med särskilt betydelsefulla och lätt bestämbara orsaker beaktas. Här åsyftas då i första hand avgång i samband med hög ålder och dödsfall. Med ledning av data om dylika avgångsorsaker kan beräkningsgrunder för en prognos över avgången uppställas. Prognosen, som avser tiden fram till 1970, skall redovisas i detta kapitel.

Huruvida de jordbruk som genom avgången blir lediga kommer att återbesättas sammanhänger med de faktorer som bestämmer rekryteringsstorlek. Dessa faktorer skall bilda underlag för den prognos över rekryteringen som följer i kap. 7. Vid en jämförelse mellan den beräknade avgången och rekryteringen erhålls en skillnad som utgör antalet outnyttjade tillfällen till återbesättning. I dessa fall upphör oftast den självständiga jordbruksdriften varvid produktionsresurserna uppdelas på något sätt. Det är tänkbart att vissa förhållanden kan motverka en sådan utveckling. Det blir därför anledning att diskutera dessa förhållandens betydelse. Mot denna bakgrund följer slutligen en prognos över företagarantalet i jordbruket i kap. 8.

Jordbruksföretagarnas ålder och kön

Företagarna lämnar sina jordbruk av skäl och i en omfattning som växlar med deras ålder. Skillnaderna i dessa avseenden är också mycket stora mellan könen. Det är mycket ovanligt att kvinnorna blir jordbruks-

³ Se not 4 s. 59.

företagare och förekommer huvudsakligen i samband med att de vid mannens död får överta jordbruket. Ålders- och könsfördelningen är därför av betydelse som bakgrund till en bedömning av olika avgångsfaktorerets vikt och måste även vara känd för en beräkning av avgångens storlek.

Ett vanligt sätt att illustrera åldersfördelningar är den s. k. ålderspyramiden. I diagram 8 a–d återfinns ålderspyramider för de yrkesverksamma jordbruksföretagarna upprättade på basis av folkräkningarna 1920–50. I dessa fall är det något oegentligt att tala om pyramid, eftersom den breda basen av barn i vanliga befolkningspyramider måste saknas. Framställningssättet är likväl lämpligt för att illustrera hur företagantalet blir större med varje åldersgrupp från 20-årsåldern upp till 40-årsåldern och sedan successivt minskar i högre ålder.⁴ Iögonenfallande är den stora skillnaden mellan de manliga och kvinnliga ålderspyramiderna. De femårsklasser av kvinnliga företagare som är störst till antalet är grupperna över 50 år.

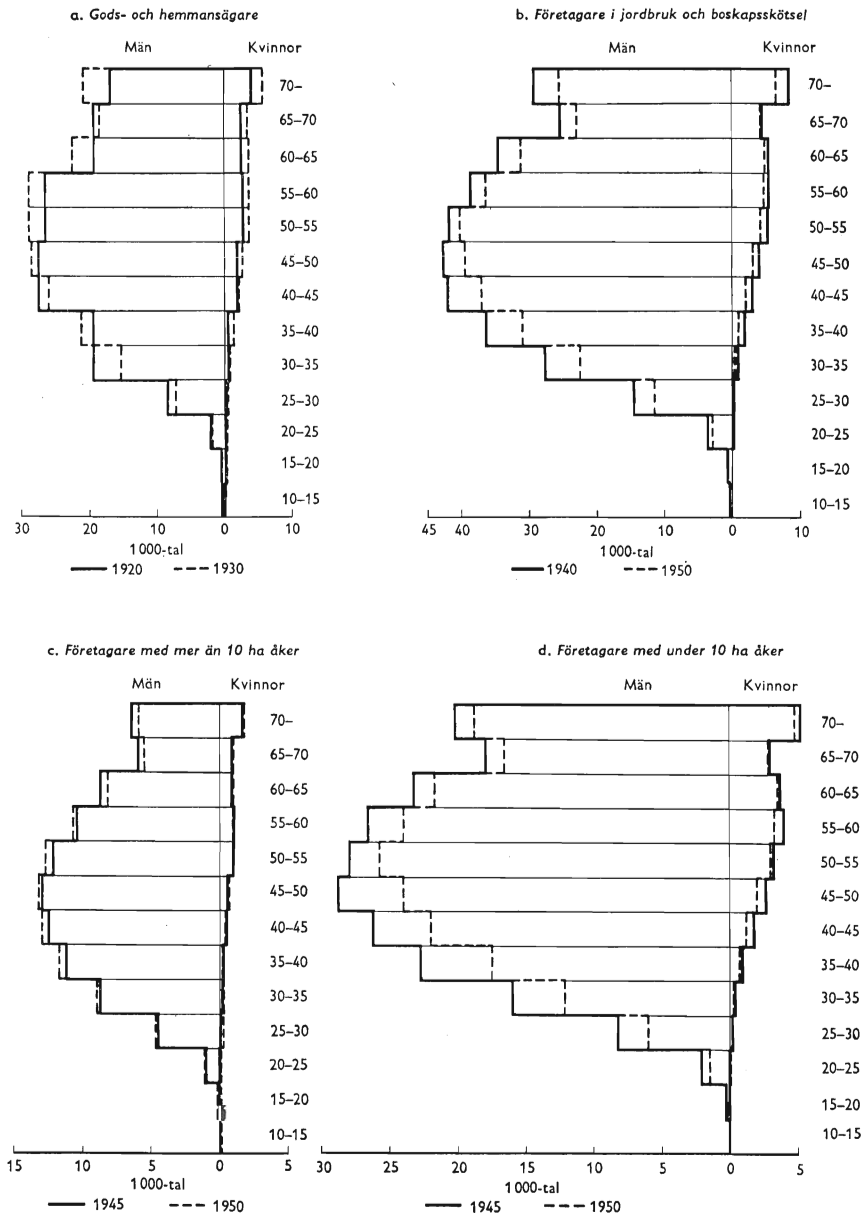
Pyramidernas form har mellan räkningstillfällena ändrats i två avseenden. Dels har de totalt sett smalnats, särskilt under perioden 1940–50, beroende på en allmän minskning av antalet företagare, dels har de yngre åldersklasserna minskat mer än de äldre.⁵ Dessa förändringar är emellertid koncentrerade till de minsta jordbruken (diagram 8 d). Vid de större jordbruken har däremot de yngre åldersklasserna ökat (diagram 8 c).

Vad som mindre tydligt framgår av pyramiderna är den högre medelåldern bland småbrukarna. Företagare äldre än 50 år utgör nämligen 47 procent vid jordbruk med mer än 10 ha åker och 60 procent vid mindre jordbruk. Att företagarnas medelålder är högre vid småbruken är ett genomgående drag i de flesta jordbruksområden i landet (tab. 19). Man skulle då vänta sig att medelåldern i de utpräglade småbruksbygderna skulle vara högre än i storbruksbygderna. En jämförelse mellan exempelvis skogsbygdsområden och slättbygdsområden visar emellertid att så inte överallt är fallet, emedan medelåldern vid en del slätt-

⁴ I diagrammen är femårsgrupperna över 70 år redovisade som en grupp, varför spridningen över dessa åldersgrupper ej framgår.

⁵ Utvecklingen mellan 1920 och 1930 belyses av diagram 8 a, mellan 1940 och 1950 av diagram 8 b, utvecklingen mellan 1930 och 1940 kan däremot inte belysas på detta sätt.

Diagram 8. Ålderspyramider för jordbruksföretagare 1920, 1930, 1940 och 1950

Källa: Gods- och hemmansägare: Folkräkningarna 1920: V tab. 10; 1930: VII: 2 tab. 2.
Företagare: Folkräkningarna 1940: III tab. 24; 1945: råtab. 11; 1950: VI tab. 8.

Tab. 19. Jordbruksföretagare över 50 år i procent av totalantalet

Brukningsdelar	Företagare med anställda	Företagare utan anställda	Samtliga företagare	Område	Samtliga företagare	D:o under 2 ha åker
under 2 ha åker	78	74	74	Sydsvenska slättbygden	50	80
2-5 ha åker	80	58	61	Mellansvenska slättbygden	55	94
5-10 » »	73	45	53	Sydsvenska skogsbygden	56	77
10-20 » »	64	40	49	Bergslagen	64	86
över 20 » »	44	46	45	Norra Sverige	56	65
Samtliga jordbruk	64	52	56			

Källa: Specialbearbetning av 1950 års folkräkning, appendix 2, tab. 18. Beträffande områdesindelning m. m. se appendix 1.

bygdssmåbruk är extremt hög (jämför områdestalen i tab. 19 för storleksgruppen under 2 ha).

Att småbrukarna har en hög medelålder kan bero på en liten nyrekrytering. Emellertid är detta inte nödvändigt. Det kan helt enkelt vara normalt med en hög ålder bland småbrukarna, sammanhängande med sent tillträde och sen avgång. Detta skulle bero på att generationsväxling är det vanligaste vid de större jordbruken, medan det ofta förekommer att jordbruks- och skogsarbetare på äldre dagar skaffar sig småbruk. En hög avgång skulle således motsvaras av en stor rekrytering. Därigenom skulle den höga medelåldern vid småbruken hållas konstant. I vilken utsträckning en sådan rekrytering i högre åldrar kan förekomma totalt sett, kommer att belysas senare (s. 138 i anslutning till tab. 25).

Emellertid är det inte säkert att de äldsta företagarna verkligen är yrkesverksamma. Folkräkningarnas registreringsmetoder i detta avseende är nämligen inte helt tillförlitliga såsom framgått av en tidigare jämförelse mellan folk- och jordbruksräkningarna.⁶ Åldersfördelningen får således tolkas med försiktighet. Det som kan sägas är att om en grupp företagare efter utrensning av registreringsfel har en hög medelålder betyder detta en hög framtida avgång, vilket ställer krav på en stor

⁶ Se kap. 3 s. 59 ff.

Tab. 20. Andel änkor bland kvinnliga jordbruksföretagare

	Procent
Under 2 ha åker	45
2-5 » »	50
5-10 » »	49
över 10 » »	19
Samtliga jordbruk	41

Källa: Beräkning baserad på uppgifter från folkräkningen 1950, råtabell 11, Landsbygden.

rekrytering. Att småbrukarnas ålder tydligt ökats under perioden 1945-50 (diagram 8 d) innebär då att ett stort antal småbruk under åren därefter blir lediga.

Som tidigare nämnts avviker de kvinnliga jordbruksföretagarnas åldersfördelning väsentligt från männens. Förklaringen är den att kvinnligt företagande i jordbruket huvudsakligen uppstår, då jordbruket efter mannens död övertas av hans hustru eller hans systrar. Så är exempelvis hälften av de kvinnliga småbrukarna änkor (tab. 20). Därav följer att i företagargrupper med hög medelålder antalet kvinnliga företagare är stort. Vid de minsta småbruken i slättbygderna kan den kvinnliga delen av företagen utgöra en tredjedel.⁷ Vid småbruken i genomsnitt är den en åttondel, medan den för alla jordbruk sammantagna endast utgör en tiondel.

Avgångsfaktorer

Den omfattning i vilken jordbruksföretagare i viss ålder lämnar sina jordbruk växlar mellan olika tidsperioder. I vilken utsträckning avgången ändrats, beror bland annat på vilka skäl som varit avgörande. Somliga faktorer har medfört en tämligen konstant avgång under en längre tid eller har lett till en regelbunden förändring av avgången i viss riktning. Dit hör i regel avgångsorsaker av fysiologisk art såsom dödlighet, invalidiserande sjukdomar och ålderssvaghet. Andra kan ha växlat från en tidsperiod till en annan, t. ex. pensionering och yrkes-

⁷ Enligt specialbearbetningen av 1950 års folkräkning (se appendix 2 tab. 6 och 7).

växling. Ju större del av avgången som bestäms av faktorer av det förstnämnda slaget, desto säkrare blir grundvalen för en framtidsbedömning.

Innan de olika avgångsorsakerna tas upp till behandling kan det vara skäl att förklara de termer som kommer att användas. En förändring i företagarantalet kan uppkomma på två vägar, dels genom avgång, dels genom rekrytering. Avgången sker på tre sätt:

- 1) avgång genom dödsfall,
- 2) avgång i samband med yrkesverksamhetens upphörande, vilket kan bero på invaliditet eller pensionering, samt
- 3) avgång i samband med yrkesväxling.

Vid yrkesväxling kan företagarna antingen övergå till att vara anställda i jordbruket, dvs. övergå till annan yrkesställning, eller övergå till ett yrke utanför jordbruket. Gränsdragningen mellan dessa olika former för avgång är inte alltid skarp, vilket i korthet kommer att beröras längre fram.

Fysiologiska avgångsfaktorer

Den mest regelbundna och till sin storlek bäst kända avgångsorsaken är dödligheten. Som exempel på omfattningen av avgång på grund av dödlighet må nämnas att den för män är av storleksordningen 0,5 procent i 40-årsåldern, en procent i 50-årsåldern, två procent i 60-årsåldern och fem procent i 70-årsåldern, räknat per år. Den har sedan 1800-talets början ständigt sjunkit; under det sista halvsekle har sänkningen varit 0,1 promille om året i berörda åldrar.⁸

Kännedom om de invalidiserande sjukdomarna har man främst genom statistik över invalidpensionen.⁹ Enligt denna medför sådana sjukdomar cirka en tredjedel så stor avgång som dödligheten i motsvarande åldrar. Även invaliditeten torde ha undergått en successiv sänkning.

Att mäta i vilken utsträckning ålderssvaghet förorsakar avgång från yrkesverksamhet är en vansklig uppgift. En bestämning förutsätter liksom i fråga om invalidiseringen systematiska läkarundersökningar. Dessa har dock haft för liten omfattning för att kunna användas i sta-

⁸ Historisk statistik för Sverige del I, s. 57.

⁹ SOU 1955: 32. Allmän pensionsförsäkring, s. 127.

tistiska sammanhang. Pensionärernas egna uppgifter färgas sannolikt av deras levnadsförhållanden och kommer därför inte att gälla den rent fysiologiska ålderssvagheten. Det blir därför nödvändigt att avstå från en kvantitativ precisering av ålderssvaghetens betydelse. Den därav förorsakade avgången kommer i stället att innefattas i det vidare begreppet pensionering.

Pensionering

Med benämningen »pensionering» avses då här avgång i samband med yrkesverksamhetens upphörande av andra skäl än dödlighet och invaliditet, såsom ålderssvaghet, ekonomiska och sociala skäl. För jordbruksföretagarna liksom för företagare i allmänhet är den ålder i vilken de lämnar yrkesverksamheten högre än för tjänstemän och arbetare. För de anställda gäller i regel en viss pensionsålder, exempelvis 65 år, vilken ofta är fixerad i avtal eller lagar. Företagarna är däremot mera sällan bundna av dylika bestämmelser och deras avgång från yrkesverksamhet blir ofta utsträckt under en längre tid. En förklaring härtill kan vara att de har större möjligheter än de anställda att successivt minska arbetsbördan och flytta över den på yngre krafter. Därigenom kan en anpassning ske till den gradvis sjunkande arbetsförmågan och en senare avgång blir möjlig.

Mellan jordbruksföretagare och andra företagare liksom mellan jordbruksanställda och övriga anställda finns det inga större skillnader i fråga om pensioneringsåldern (tab. 21). Att företagarna överhuvudtaget lämnat yrkesverksamheten senare än de anställda beror dels på de nyssnämnda orsakerna, men dels också på de större risker för registreringsfel i statistiken som uppkommer genom den successiva nedgången i företagarnas arbetsinsats. Trots att det således saknas större skillnader mellan jordbruk och andra näringar i fråga om pensioneringsmönstret är likväl yrkesverksamheten i högre åldrar hos jordbruksbefolkningen betydligt större än hos den övriga befolkningen (tab. 22). Detta är en följd av att det finns få anställda i den äldre jordbruksbefolkningen och att företagarnas sena avgång därför sätter sin prägel på den genomsnittliga graden av yrkesverksamhet, medan förhållandet är omvänt för den övriga befolkningen.

Tab. 21. Pensioneringsmönster för män 1940-45

Åldersår	Upphörd yrkesverksamhet 1945 (procent) bland			
	företagare		anställda	
	jordbruk	övriga	jordbruk	övriga
under 60	3	4	3	3
60-65	22	22	33	38
65-70	33	37	55	55
över 70	43	58	82	71

Källa: Folkräkningen 1945: X: 1 s. 38*, 62*, 68*.

Det förhållandet att företagarna inte i lika hög grad som de anställda är institutionellt bundna av en viss pensionsålder bör medföra att deras pensionering starkare påverkas av förändringar i andra sociala och ekonomiska förhållanden. Jämförbara uppgifter från olika tidpunkter rörande yrkesverksamheten i olika yrkesställningar är tillgängliga endast i begränsad utsträckning. Sålunda kan utvecklingen i detta avseende inte tillförlitligt belysas.

I stället måste man nöja sig med uppgifter om ändringar i yrkesverksamheten inom olika yrken. Av sådana framgår att yrkesverksamheten inom jordbruksbefolkningen sjunkit för åldrarna över 60 år och inom övrig befolkning sjunkit endast för åldrarna över 70 år (tab. 22). Då en mindre del av de anställda är yrkesverksamma än företagarna i dessa åldrar, skulle en förskjutning i proportionen mellan de båda yrkesställningarna kunna ha förorsakat de nämnda förändringarna.¹ Emellertid är förskjutningen mellan anställda och företagare liten vad avser jordbruksbefolkningen och dessutom är andelen anställda i och för sig obetydlig. Förklaringen måste därför sökas på annat håll. Det låga antalet anställda gör det troligt att det väsentligen är ändringar i företagarnas ekonomiska och sociala förhållanden, som medfört den lägre yrkesverksamheten. I den övriga befolkningen är däremot andelen anställda vä-

¹ Proportion anställda: företagare i åldrar över 60 år	1940	1950
Jordbruk med binärningar	0,23: 1	0,27: 1
Övriga näringar	1,99: 1	3,10: 1

Källa: Folkräkningen 1940: III tab. 24 och 1950: VI tab. 8.

Tab. 22. Yrkesverksamhet bland män över 50 år, i procent

Åldersår	Jordbruksbefolkning			Övrig befolkning		
	1940	1945	1950	1940	1945	1950
50-60	95	95	94	92	93	94
60-65	86	86	84	76	76	77
65-70	70	68	66	53	53	53
70-75	} 41	47	} 34		30	} 17
75-80		34		23	16	
80-		21			6	

Källa: 1940, 1945: Sociala Meddelanden 1949: 9 s. 651.
1950: Folkräkningen 1950: II tab. 6.

sentligt högre och dessutom tydligt stigande. Att yrkesverksamheten i 60-70 års ålder likväl bibehållits oförändrad måste då bero på att yrkesverksamheten i båda eller endera av grupperna anställda respektive företagare ökats. Mot denna bakgrund framstår då sänkningen av jordbruksföretagarnas yrkesverksamhet ännu kraftigare. Vidare har yrkesverksamheten för den övriga befolkningen i ännu högre åldrar sjunkit så som kunde väntas av den stigande andelen anställda. Yrkesverksamheten inom de olika yrkesställningarna bör då ha varit oförändrad eller sjunkit endast obetydligt. Eftersom de faktorer som kan ha påverkat den starkare sänkningen av jordbruksföretagarnas yrkesverksamhet är av betydelse för bedömningen av deras avgångstakt, skall de beröras något närmare.

Ekonomiska orsaker till yrkesverksamhetens upphörande

Liksom på andra områden har i jordbruket skett en snabb omvandling av produktionsmetoderna. Användningen av traktorer, maskiner, kemiska preparat m. m. har ökat starkt. Det kan ha blivit svårt för äldre personer att anpassa sig till dessa nya förhållanden. Å andra sidan kan deras arbete ha underlättats genom att de tunga arbetsmomenten mekaniserats. Vilken av dessa två tendenser, som har haft störst betydelse kan inte avgöras. Någon slutsats om de nya produktionsmetodernas inflytande på yrkesverksamheten kan alltså inte dras.

I fråga om andra ekonomiska faktorer som påverkar företagarnas

Tab. 23. Jordbrukarnas skuldsättning 1939 och 1950

Storleksgrupp	Skuld i procent av tillgångarna	
	1.7.1939	30.6.1950
2-5 ha åker	32	13
5-10 » »	28	18
10-15 » »	33	22
15-20 » »	31	27
20-50 » »	44	29
Alla 2-50 ha åker	32	20

Anm.: Tillgångarna beräknade till saluvärde.

Källa: L. Hjelm: Studier i det svenska lantbrukets lönsamhetsutveckling under 1940-talet, s. 93.

yrkesverksamhet, torde mera bestämda påståenden kunna göras. Folkpensionen har tvivelsutan underlättat för många att sluta sitt arbete. För jordbruksföretagarna är kapitalvärdet av jordbruken och deras skuldsättning av stor betydelse. Större delen av jordbrukarnas sparande binds nämligen som investeringar i jordbruksföretaget eller som avbetalningar på lån. Under goda konjunkturer investeras starkt i företaget och lånen avbetalas snabbt. Ätminstone hittills har ett mycket viktigt ekonomiskt mål för jordbrukarna varit att göra sig skuldfria. Vid pensionering realiseras det behållna kapitalvärdet och blir pensioneringsunderlag. Ju större detta är, desto tidigare är pensionering möjlig.

Vid stigande fastighetspriser kan det behållna kapitalvärdet öka snabbare än eljest. Som exempel må nämnas att från 1939 räknat steg fastighetspriserna till det dubbla 1950 och till det tredubbla 1955.² Jordbrukarnas skuldsättning har också minskat: vid t. ex. de räkenskapskontrollerade jordbruken från en tredjedel år 1939 till en femtedel 1950 (tab. 23). Dessa omständigheter bör kunna ha medverkat till en sänkning av pensioneringsåldern då det behållna kapitalvärdet torde ha stigit mer än levnadskostnaderna.³

² Prisindex för jordbruksfastigheter 1939 = 100, 1950 = 203, 1955 = 302. Källa: L. Hjelm: Jordbruksfastigheternas prisutveckling, stencil.

³ Det behållna kapitalvärdets stegring blir med siffror nämnda i texten 2,39 ggr

Jordbrukslagstiftningens roll för pensioneringsåldern

Emellertid kan andra faktorer ha motverkat en sänkning av pensioneringsåldern. Det är t. ex. möjligt att kapitalvärdets stegring varit ännu större om inte efterfrågan på jordbruksfastigheter begränsats. Det är som förut belysts tänkbart att jordförvärvslagen och vanhävdslagen har haft en sådan effekt genom att utestänga vissa tänkbara köpare respektive förhindra en nedläggning. Särskilt kan denna effekt tänkas ha drabbat småbruket och ha lett till att de äldre småbrukarna hållits kvar på jordbruk, som saknar förutsättningar att leva vidare efter deras avgång.

Denna effekt behöver emellertid inte ha varit särskilt stor, bland annat därför att det finns möjligheter att gå vid sidan om lagstiftningen. Jordförvärvslagens tillämpning förutsätter nämligen försäljning av fastigheten. Pensioneringsunderlag kan emellertid erhållas även på andra sätt. En äldre småbrukare kan t. ex. finna det för tungt att hålla på med växtodlingen men vill fortsätta med djuren. Han skaffar då hjälp till växtodlingen, lämnar ut arbetet med den på entreprenad eller arrenderar ut jorden. Eller han orkar inte fortsätta med djuren — oftast är det väl hans hustru avgörandet hänger på — och djuren säljs. Eller han både säljer djuren och arrenderar ut jorden. Pensioneringsunderlaget bildas då av den behållna bostaden, kapitalvärdet av den försålda besättningen (och eventuellt annat lösöre) samt inkomsterna av utarrenderingen. Orsaken till ett sådant handlingssätt behöver inte vara en önskan att undvika statliga ingrepp eller fruktan för ett lågt fastighetspris. I stället kan det härröra ur en föreställning om att åtgärderna endast avser en övergångstid tills en efterträdare återtar jorden under eget bruk och bygger upp djurbesättningen igen. På så sätt kan småbrukaren få fördel av en delad produktionsapparat trots jordförvärvslagen. Även vanhävdslagstiftningen torde ha haft en begränsad effekt bland annat därför att det torde vara svårt att göra en pensionär utan nämnvärda kapitalresurser några större förelägganden beträffande ekonomibyggnadernas vidmakthållande.

Då kreaturslöshet och utarrendering är vanliga företeelser inom småbruket torde jordbrukslagstiftningen inte ha kunnat hindra en sänkning

$\left(\frac{2 \cdot 0,80}{0,67}\right)$ medan levnadskostnadsindex stegring varit 1,55 ggr $\left(\frac{169}{109}\right)$ mellan 1939 och 1950.

av pensioneringsåldern. Otvivelaktigt kan dock en dylik verkan ha förekommit i vissa fall, t. ex. för innehavare av ensamliggande småbruk, där jorden har litet alternativvärde.

Sociala orsaker till yrkesverksamhetens upphörande

De faktorer som påverkar pensioneringsåldern kan också vara av mera social karaktär. Att t. ex. tjänstemännen har pensioneringsåldern 65 år skapar en social norm, som i och för sig kan göra en dylik pensioneringsålder eftersträvansvärd. Jordbruksföretagarna anser då kanske att också de bör ha rätt att sluta vid den åldern och ordnar det så. En annan social norm, som kan ha påverkat pensioneringsåldern är den att varje människa har rätt att njuta sitt otium medan ännu krafter finns i behåll. Den tanken är dock troligen tämligen ny inom jordbruksbefolkningen.

En växande del av de äldre jordbrukarna har barn som flyttat till tätorterna, fått ett välavlönat yrke och bildat familj. Det är naturligt att om den yngre generationen inte vill flytta tillbaka till jordbruket, så flyttar den äldre för att under sina sista år vara i nära kontakt med den yngre. För den skull kan en del äldre jordbrukare komma att lämna sin yrkesverksamhet tidigare än om barnen varit kvar hemma eller i bygden. Denna företeelse kan dock motverkas av de förbättrade kommunikationerna, i synnerhet bilismens expansion.

Den förbättrade socialvården kan också ha bidragit till att sänka pensioneringsåldern. Ålderdomshemmens karaktär av fattigvårdsanstalter försvinner gradvis och i stället växer mera lockande pensionärshem fram.

I motsats till de fysiologiska faktorerna syns således de flesta ekonomiska och sociala faktorerna ha medfört en tidigare avgång. De starkaste av dessa förefaller ha varit av ekonomisk natur, såsom folkpension och ökat eget kapital.

Pensioneringens betydelse för avgången

Av de hittills behandlade avgångsorsakerna har de fysiologiska orsakerna ansetts kunna mätas med de allmänna dödlighets- och invaliditetstalen. Pensioneringens betydelse för avgången kan däremot inte utan vidare bestämmas med hjälp av tillgänglig statistik. Vad som kompli-

Tab. 24. Avgång för manliga företagare i jordbruk och boskapsskötsel, promille per år

Ålder under periodens första år	Total avgång för jordbruksföretagarna		Allmän dödlighet 1941-50	Nyttillkomna invalider bland gifta 1944-47	Pensionering och yrkesväxling	
	1940-45	1945-50			1940-45	1945-50
40-45			4	1		
45-50			5	2		
50-55	17	24	8	3	6	13
55-60	33	39	13	5	15	21
60-65	65	68	19	12	34	37

Anm.: Uppgifterna för avgång har ej kunnat rensas från rekrytering i åldrarna 40-50 år, varför uppgifterna utelämnats. Pensioneringen har beräknats som skillnaden mellan total avgång och dödlighet, samt invaliditet. Uppgifter över avflyttningen har inte medtagits här utan framgår av tab. 35, s. 158.

Källa: Årlig avgång: Folkräkningarna 1940: III tab. 24; 1945: IX tab. 2; 1950: VI tab. 8.
Allmän dödlighet: Historisk statistik för Sverige, del I tab. B 13.
Nyttillkomna invalider: Allmän pensionsförsäkring, SOU 1955: 32, s. 127.

cerar förhållandet är att de totala förändringarna i antalet jordbruksföretagare också påverkas av yrkesväxling och rekrytering. Om emellertid dessa två faktorer kan rensas bort framkommer pensioneringen som en restpost.

Möjligheterna att rensa bort dessa faktorer är dock mycket begränsade. Som bestyrks nedan är rekryteringen i dessa åldrar obetydlig varför man kan bortse från den. Svårigheten består därför i att skilja yrkesväxling och pensionering åt. Storleken av dessa två faktorer tillsammans kan bestämmas. Den är ju lika med den totala förändringen i företagantalet minskad med dödlighet och invaliditet. Den på detta sätt bestämda pensioneringen och yrkesväxlingen förorsakar en avgång om ungefär 2 procent per år i 60-årsåldern och ungefär 4 procent i 65-årsåldern (se tab. 24).

Att pensioneringen och yrkesväxlingen här hopslagits är givetvis en olägenhet men det statistiska materialet tillåter ingen längre gående uppdelning i dessa åldrar. Det bör dock påpekas att det torde vara nästan omöjligt att upprätthålla en bestämd skiljelinje mellan pensionering och yrkesväxling. Det är t. ex. allmänt bekant att många jordbruks-

företagare på äldre dagar flyttar till tätorter etc. Om de samtidigt upphör med yrkesverksamhet är det korrekt att tala om pensionering. Men om de tar något mer eller mindre tillfälligt arbete, kan termen yrkesväxling vara riktigare.

Yrkesväxling

Till en tredje grupp faktorer som bestämmer företagaravgången skulle hänföras dels den flyttning av företagare som sker till andra näringar dels det byte av yrkesställning inom jordbruket, som består i att en företagare lämnar sitt eget jordbruk och tar anställning vid ett annat. I föregående avsnitt har emellertid yrkesväxlingen för vissa åldersgruppers del redan berörts. På grund av olika brister i det statistiska underlaget kunde inte där någon uppdelning göras mellan pensionering och yrkesväxling för åldrarna över 55 år. En behandling av yrkesväxlingen i yngre åldrar möter liknande problem, men där består svårigheten i att skilja t. ex. en stegrad yrkesväxling från en minskad rekrytering. Att så är fallet sammanhänger med att man ur tillgänglig statistik kan erhålla mer preciserade siffror endast för en sådan förändring i företagarantalet, som är ett resultat av olika varandra motverkande flyttningsströmmar. Vad detta närmare innebär kan klargöras med ett exempel.

Man kan t. ex. konstatera att väsentliga förändringar i antalet företagare i olika åldrar ägt rum under en viss period. Men dessa förskjutningar kan förklaras på åtminstone fyra olika sätt — genom något av fyra olika slags byten av yrke och yrkesställning eller genom skilda kombinationer av dessa byten. Att skilja dessa sinsemellan låter sig dock inte göra annat än för åren 1940—45 och då kan dessutom de olika bytenas vikt endast mycket ungefärligt beräknas. Någon noggrannare bestämning av avgången på grund av yrkesväxling kan därför inte grundas på detta material. Då här en tabell över dessa byten av yrke och yrkesställning ändå återges sker detta för att ge en viss uppfattning om sambanden och om storleksordningen av de olika flyttningsströmmarna (tab. 25).

Även om de siffror som anförs i tabellen måste betecknas som ungefärliga uppskattningar kan de dock föranleda några reflexioner och allmänna slutsatser. Av tabellen framgår sålunda hur rekryteringen snabbt sjunker med stigande ålder. En övergång från anställd till före-

Tab. 25. Årlig yrkesväxling för manliga företagare i jordbruk med binärningar 1940-45, åldrarna över 40 år

Flyttning		Antal flyttade årligen som 1940 hade åldersåren							
från	till	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-70	70-	Summa
Företag. i jordbruk	övrig befolkning	400	460	460	440	320	220	320	2 620
Anställda i jordbruk	företag. i jordbruk	530	400	240	160	100	20	10	1 460
Företag. i jordbruk	anställda i jordbruk	10	10	10	10	230	120	40	430
Övrig befolkning	företag. i jordbruk	310	270	230	200	290	300	180	1 780
Sammanlagd yrkesväxling		+ 430	+ 200	± 0	- 90	- 160	- 20	- 170	+ 190

Källa: Appendix 3 tab. 13.

tagare syns vara den normala rekryteringsvägen för jordbruksföretagarna, men en betydande rekrytering sker även från andra näringar. Den övergång av äldre jordbruksarbetare till småbrukare, varom tidigare talats, tycks ha haft en mycket begränsad omfattning. Likaså är det ganska sällsynt att företagarna övergår till anställningar inom jordbruket; dock förekommer en inte oväsentlig sådan flyttning bland företagare i pensioneringsåldern. Detta kan måhända synas något överraskande men sammanhänger sannolikt med att en del äldre företagare, som överlämnat sina jordbruk till exempelvis sina söner, fortsätter att delta i arbetet på gården i sådan utsträckning att de räknar sig som yrkesverksamma.

Ovan framhölls att denna bild av flyttningsströmmarna inte är så ingående och tydlig att man vågar utnyttja den för att särskilja avgång genom yrkesväxling och rekrytering. Detta innebär att någon uppskattning av den totala företagaravgången inte blir möjlig, vilket onekligen är en betydande olägenhet. Lyckligtvis är trots detta en prognos för det framtida företagarantalet möjlig. Man kan nämligen behandla avgången genom yrkesväxling som en del av rekryteringen — som en utebliven rekrytering. Det är för övrigt även vissa fördelar förenade med ett sådant förfaringsätt som det kan vara anledning att här något närmare belysa.

Under perioden 1945–50 har som framgår av tab. 26 en markant minskning i företagarantalet i åldern 40–55 år inträffat. Denna nedgång kan ju vara ett resultat av en ökad yrkesväxling eller av en minskad rekrytering eller en kombination av dessa faktorer. Nu torde emellertid båda flyttningsrörelserna vara påverkade av ungefär samma ekonomiska faktorer. En analys av den nämnda företagar nedgången kan klarare visa att det torde förhålla sig på detta sätt.

Till viss del kan nedgången i företagarantalet betraktas som en ökad avgång. För de företagare, som helt sysselsätts i eget jordbruk, har yrkesbytena regelmässigt varit mycket fåtaliga och det är föga sannolikt att någon väsentlig förändring i detta förhållande har skett under ifrågasvarande period. Den ökade avgången torde därför främst hänföra sig till småbrukare som har bisysselsättning. Denna kategori företagare har stått under inflytande av konjunkturutvecklingen inom bland annat skogsindustri och anläggningsindustri. På småbruken är de fullt sysselsatta endast tidvis och bisysslorna är ofta ej tillräckliga för att fylla den återstående arbetstiden. De representerar därför en arbetskraftstillgång, som kan sugas upp vid en ökning i arbetskraftsefterfrågan i andra näringar. Ökar bisysslorna i sådan utsträckning att de blir den huvudsakliga sysselsättningen, ändras småbrukarnas yrkestillhörighet i folkräkningarna. Till en sådan ändrad registrering bidrar en samtidig sänkning av arbetet i jordbruket, t. ex. i samband med kreatursminskning och utarrendering. De småbrukare som på så sätt kan ha ändrat sina sysselsättningsförhållanden, bör ha varit ganska unga.

Det har tidigare konstaterats att den största företagarminskningen under efterkrigstiden har fallit på Norrland, där de flesta småbrukarna finns. Som pådrivande faktorer kan i detta fall anges de goda skogs- och anläggningskonjunkturerna och man kan även se kreaturslöshetens utbredning som ett resultat av en uppgång i sysselsättningen i dessa områden. I fråga om vilka åldrar, som mest bidragit till företagarminskningen kan här vidare konstateras, att de största förändringarna skett i de yngre åldrarna. Anmärkningsvärt är den stora förändring som skett i åldrarna 40–55 år, dvs. de som ansetts vara de ur yrkesväxlingssynpunkt stabilaste åldrarna (tab. 26). Mot bakgrunden av vad som sagts om de norrländska småbrukarnas förhållanden kan med visst fog minskningen i företagarantalet rubriceras som en ökad avgång.

Det är emellertid tänkbart att en stor avgång är vanlig bland före-

Tab. 26. Nettotillskott av manliga jordbruksföretagare i olika åldersgrupper

Åldersgrupp	Nettotillskott		Förändring i nettotillskott
	1940-45	1945-50	
15-25 år	3 000	3 000	± 0
25-40 »	28 000	23 000	-5 000
40-55 »	3 500	- 1 100	-4 600
55-70 »	- 19 400	- 21 400	-2 000

Källa: Folkräkningarna 1940: III tab. 24; 1945: IX tab. 2; 1950: VI tab. 8.
Dödlighet: Historisk statistik för Sverige, del I tab. B 13.

tagarna i dessa områden och storleksgrupper, men att denna i regel uppvägs av en hög rekrytering. Vore detta fallet kunde den ovannämnda minskningen i företagarantalet sägas vara en följd av en lägre rekrytering än tidigare. Att en nedgång i rekrytering i och för sig kan ha ägt rum syns även troligt. De olika skäl som anförts för en stegrad yrkesväxling talar ju även för en minskad rekrytering. Är förtjänstmöjligheterna stora inom andra sysselsättningar och har svårigheterna att ha en bisysselsättning ökat bör ju detta inte bara stimulera en yrkesväxling utan i minst lika hög grad verka dämpande på rekryteringen. Någon möjlighet att avgöra i vad mån en ökad yrkesväxling eller en minskad rekrytering ligger bakom förändringen i företagarantalet finns sålunda inte.

Under sådana förhållanden har det här varit nödvändigt att behandla yrkesväxlingen i åldrarna under 50 år tillsammans med rekryteringen. Detta låter sig väl göra genom att det som nyss antytts, till övervägande del torde vara samma faktorer som bestämmer utvecklingen av dessa båda flyttningsströmmar. Resultaten i en prognos förändras inte av om man antar en förskjutning av den inbördes vikten mellan t. ex. ökad yrkesväxling och minskad rekrytering.

För att utröna för vilka åldrar det kan vara lämpligt att behandla yrkesväxling och rekrytering tillsammans har vissa beräkningar gjorts på folkräkningssiffrorna från 1940-talet. Sålunda har undersökts vilken överensstämmelse med den verkliga utvecklingen som skulle erhållas om man byggde företagarprognosen för exempelvis åldrar över 40 år enbart på avgång i samband med yrkesverksamhetens upphörande. Ge-

Tab. 27. Prognoskontroll för manliga jordbruksföretagare 1945 och 1950 med hänsyn enbart till avgångsförhållandena

Åldersgrupp	Avvikelse mellan beräknat och registrerat antal			
	1945		1950	
	antal	procent	antal	procent
40-45 år	- 4 410	- 11,0	- 3 010	- 8,1
45-50 »	- 1 946	- 4,5	- 1 070	- 2,7
50-55 »	- 400	- 1,0	+ 320	+ 0,8
55-60 »	- 650	- 1,7	+ 240	+ 0,7
60-65 »	- 590	- 1,8	- 130	- 0,4
65-70 »	- 150	- 0,6	- 210	- 0,9
70- »	- 120	- 0,4	- 60	- 0,2
Summa över 50 år	- 1 910	- 1,2	+ 160	+ 0,1

Källa: Appendix 3. Avgångstakt enligt tab. 10 prognostalen.

nom att exempelvis antalet företagare i olika åldrar 1940 minskas med den genomsnittliga avgången av detta slag under 1940-talet erhålls ett kvarvarande antal som kan jämföras med det verkliga. Av den jämförelse, som i tab. 27 utförts för åren 1945 och 1950, framgår att prognosen skulle gett en väsentlig underskattning av företagarantalet i åldern 40-50 år. Jämförs vidare underskattningarna 1945 och 1950, visar det sig att den senare blivit mindre. Detta innebär antingen att rekryteringen sjunkit eller att yrkesväxlingen ökat. I åldrarna över 50 år avviker de på nämnt sätt beräknade siffrorna mycket litet från de faktiskt observerade. Varken yrkesväxling eller rekrytering har sålunda i dessa åldrar haft någon större omfattning eller i varje fall i stort sett uppvägt varandra. Den gemensamma behandlingen av yrkesväxling och rekrytering kan därför begränsas till åldrarna under 50 år, och detta problem kommer att behandlas i följande kapitel.

Prognos för jordbruksföretagarnas avgång

Den analys av olika avgångsfaktorer, som gjorts i det föregående, har gett vid handen att dödlighet och invaliditet kan någorlunda bestämmas till sin storlek. Pensioneringen kan endast bestämmas tillsammans

med yrkesväxlingen för högre åldrar. I grupperna under 50 år måste yrkesväxlingen behandlas tillsammans med rekryteringen. Detta betyder alltså att det inte är möjligt att göra en prognos över den totala avgången i antalet jordbruksföretagare. Prognosen måste här begränsas till att omfatta den avgång som uppträder i samband med dödlighet, invaliditet och pensionering; för åldrarna över 50 år innefattar den även yrkesväxlingen.

Mot en fortsatt ökning av avgången talar att de fysiologiska avgångsfaktorerna kan väntas medföra en senare avgång. Den avgång, som skall beräknas, gäller nämligen åldersklasser, vars hälsotillstånd och vitalitet genom de senaste decenniernas framsteg inom sjuk- och hälsovården torde vara bättre än föregående åldersklassers. Å andra sidan finns det ekonomiska och sociala faktorer som talar för en tidigare avgång. Dit hör kanske främst utsikterna till en höjd folkpension (eller pensionsförsäkring) och bättre åldringsvård. Om dessa faktorer kommer att starkare påverka avgången än de fysiologiska är en högre avgångstakt att vänta. Det är emellertid osäkert om just dessa förutsättningar kommer att uppfyllas.

Då man sålunda inte med någon bestämdhet kan uttala sig om riktningen eller styrkan i de framtida förändringarna har det syntts lämpligt att välja de historiskt observerade avgångstalen till grund för prognosen.

Emedan förändringarna i avgångstakt varit små finns det heller ingen större anledning att variera med olika alternativ. Här har således med ledning av data från 1940-talet till prognosen valts avgångstakten i runda tal, som i tab. 28 angetts i procent per femårsperiod.

För att beräkna avgången under en femårsperiod erfordras förutom de nämnda avgångstakterna kännedom om antalet företagare i olika åldrar vid periodens början. Den senast kända åldersfördelningen är från 1950. För att beräkna avgången exempelvis för 1955–60 måste företagarentalet 1955 först beräknas. Detta kan inte ske utan kännedom om rekryteringen. Antaganden om denna i en tidigare period kan därför påverka avgångens storlek under en senare. Då prognoserna begränsas till 1970 hinner inte verkningarna sträcka sig så långt upp i åldrar med stor avgång att den totala avgången nämnvärt ändras av olika rekryteringsantaganden. Därför har rekryteringsverkan i detta sammanhang lämnats åsido.

Framskrivningen av avgången utförs endast för männen. Möjligheten att bestämma de kvinnliga företagarnas avgång är liten. Orsaken härtill

**Tab. 28. Avgångstakter för manliga företagare i jordbruk och boskaps-
skötsel 1940-70**

Ålder vid periodens		Avgång i procent per femårsperiod			
början	slut	Dödlighet och invaliditet	Total avgång		Prognostal 1950-70
			1940-45	1945-50	
under 40	under 45				2,0
40-45	45-50	2,3			2,5
45-50	50-55	3,4			3,5
50-55	55-60	5,4	8,4	11,4	10,0
55-60	60-65	8,9	15,5	18,1	17,0
60-65	65-70	15,6	28,6	29,7	29,0
65-70	70-75		43,0		43,0
70-	75-		57,0		57,0

Källa: Se tab. 24.

**Tab. 29. Prognos för de manliga företagarnas avgång i jordbruk och bo-
skapsskötsel fram till 1970, 1 000-tal**

Avgång beräknad på					
1940 års uppgifter		1950 års uppgifter			
1940-45	1945-50	1950-55	1955-60	1960-65	1965-70
52,6	49,8	47,6	45,4	43,3	40,9

Källa: Appendix 3 tab. 10 o. 11.

är bland annat att ändringar skett i folkräkningarnas registrering av kvinnornas yrkesverksamhet.

Med hänsyn till att avgångstakterna hämtats från 1940-talets data, bör man vänta sig en god överensstämmelse om man använder dem i en prognos för denna period. Detta framgår ju också av den tidigare beskrivna kontrollprognosen (tab. 27). För åldrarna över 50 år syns avgångsantagandena vara tillräckliga för att beskriva hela förändringen i antalet företagare. De observerade felen är även för enskilda åldersgrupper små (understiger 2 procent). För åldrar under 50 år kan däremot avstämning inte göras i detta sammanhang, då rekryteringsförhållandena dominerar förändringarna i dessa åldrar.

Med utgångspunkt från åldersfördelningen 1950 — den senast kända — för jordbruksföretagarna har avgången beräknats för varje femårsperiod fram till 1970 (tab. 29). Enligt beräkningen sjunker avgången från knappt 50 000 per femårsperiod vid 1950-talets början till ungefär 40 000 per femårsperiod vid 1960-talets slut. Orsaken till denna nedgång är att de åldersklasser som efter hand kommer upp i pensioneringsåldern blir mindre. Ungefär tre fjärdedelar av den totala beräknade avgången härrör nämligen ur åldersgrupperna över 60 år.

Avgången vid småbruken

Eftersom tre fjärdedelar av jordbruksföretagarna i åldrarna över 50 år återfinns vid småbruken har det särskilt intresse att närmare känna avgången vid dessa. Prognoserna har utförts för några olika områden och storleksgrupper för att ge en bild av variationen inom småbruket. Eftersom de kvinnliga företagarna spelar en stor roll i en del av dessa grupper, har hänsyn till deras antal tagits, men däremot inte till eventuellt avvikande avgångstakt. På grund av en mindre detaljerad åldersfördel-

Tab. 30. Prognos för småbrukarnas avgång fram till 1965 i åldrarna 60-70 år, 1 000-tal

Område Storleksgrupp	Avgång under perioden			Index: 1950-55 = 100	
	1950-55	1955-60	1960-65	1955-60	1960-65
<i>Område</i>					
Slättbygderna jämte Bergslagen*	6,0	5,3	4,7	88	78
Sydsvenska skogsbygden	5,7	5,5	5,5	97	97
Norra Sverige	5,7	5,2	4,9	91	86
<i>Storleksgrupp</i>					
under 2 ha åker	4,1	3,1	2,2	76	54
2-5 » »	7,3	6,5	5,9	89	81
5-10 » »	6,1	6,4	6,8	105	112
Hela riket under 10 ha åker	17,5	16,1	15,1	92	86

* Sammanslagna på grund av likhet i åldersfördelningen 1950.

Källa: Appendix 3 tab. 9.

ning i utgångsåret 1950 för dessa mindre grupper, har prognosen endast kunnat utföras för åldersgrupperna 60–70 år och för tiden fram till 1965⁴ (tab. 30). Med hänsyn till dessa begränsningar får prognoserna närmast anses ha karaktären av räkneexempel som antyder utvecklingsriktningen. För en bedömning av avgångens storlek lämpar de sig där- emot inte.

Avgången i åldrarna 60–70 år sjunker i något snabbare takt vid småbruken än vid övriga jordbruk beroende på att »tillskottet» underifrån av yngre åldersklasser är litet vid småbruken. Denna sjunkande avgång gäller inte småbruken i sydsvenska skogsbygden⁵, som beräknas ha en praktiskt taget lika stor avgång under varje femårsperiod fram till 1965. Den gäller heller inte de större småbruken där avgången väntas öka, be- roende på ett kraftigt tillskott från yngre åldersklasser. Sänkningen i avgången är nämligen koncentrerad till småbruken under 2 ha, där företagavgången väntas bli halverad på 10 år. Denna halvering beror på att det återstår ett fåtal företagare, när det nuvarande stora antalet gamla företagare i storleksgruppen lämnat yrkesverksamheten under 1950-talet.

Sammanfattning

Utbudet av jordbruk har bestämts till den del som uppkommer genom företagarnas och då i synnerhet de äldre företagarnas avgång. Till av- gångsorsaker har dödlighet, invaliditet, ålderdomssvagheter, pensionering och yrkesväxling hänförs. I prognoserna för avgången har hänsyn tagits till verkningarna av dessa med undantag för yrkesväxlingen bland före- tagare, som är yngre än 50 år. Denna yrkesväxling kommer att behandlas i samband med rekryteringen. Den så bestämda avgången har beräknats

⁴ Framskrivningen är utförd på uppgifterna från specialbearbetningen av 1950 års folkräkning (stickprov). Områdes-, storleksgrupps- och åldersindelningen bestäms därav. Åldersindelningen är 15–25, 25–50, 50–60 och över 60 år. Åldersklassen 50–60 år har delats upp i femårsklasser med fördelningsnormerna 0,531 och 0,469; över 60 år med 0,416 och 0,287 samt för över 70 år 0,297 med ledning av åldersfördel- ningen för den yrkesverksamma manliga befolkningen i jordbruk och binärningar. Även avgångstalen avviker något. De är 50–55 0,077; 55–60 0,160; 60–65 0,306; 65–70 0,430.

⁵ Dvs. småländska höglandet jämte angränsande dalbygder.

till 10 000 manliga företagare om året, men väntas i slutet av 1960-talet sjunka till cirka 8 000 per år. Orsaken till sänkningen är i första hand förhållandena vid de minsta småbruken. Det antal småbrukare, som vid 1950-talets början befann sig i medelåldern och som under 1960-talet kan beräknas komma att lämna yrkesverksamheten, är nämligen litet i förhållande till dem som under 1950-talet lämnar yrkesverksamheten. Detta antyder att rekryteringen vid dessa småbruk redan under tidigare perioder försvagats. Nästa fråga blir då om rekryteringen kommer att ytterligare försvagas eller om de många avgående företagarna kan ersättas av unga.

7. JORDBRUKSFÖRETAGARNAS REKRYTERING

En bedömning av den framtida rekryteringen av företagare i jordbruket bör så långt möjligt baseras på uppgifter om hur rekryteringen hittills skett. Som något utvecklas i det följande rekryteras de flesta företagare ur vissa grupper av jordbruksbefolkningen, men åtskilliga kommer även från andra befolkningsgrupper. Dessa befolkningsgrupper består till stor del av personer som flyttat från jordbruket under ganska sen tid. De kan därför tänkas utgöra en rekryteringsreserv som är synnerligen betydande. Dess storlek och betydelse i detta sammanhang kan dock inte närmare preciseras.

Av dessa skäl baseras beräkningarna över rekryteringen enbart på uppgifter om reserven i jordbruket. Storleken av denna reserv påverkas genom flyttningar till och från jordbruket; genom avflyttning minskar reserven och genom inflyttning ökar den. Det senare fallet innebär att rekryteringsreserven utanför jordbruket mobiliseras. Genom att variera flyttningsantagandena kan man alltså ta viss hänsyn till grupperna utanför jordbruket.

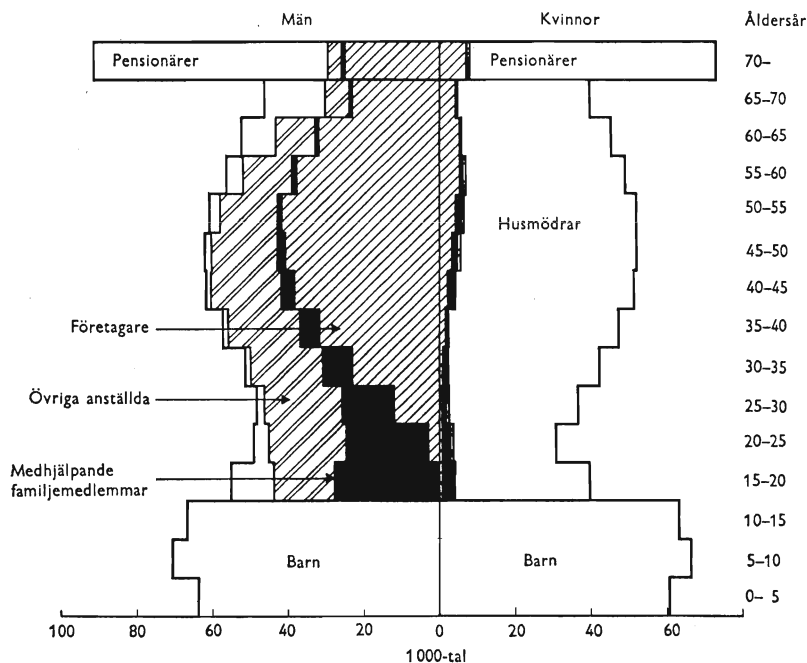
Eftersom prognosen utgår från vissa befolkningsgrupper i jordbruket är det nödvändigt att känna till vilka förändringar dessa grupper kommer att undergå under trycket av olika faktorer. Rekryteringen ur andra befolkningsgrupper skall behandlas först i följande kapitel.

Rekryteringsmönstret

Först skall nämnas något om ur vilka befolkningsgrupper jordbruksföretagarna rekryteras. Generellt gäller att de nuvarande företagen till allra största delen har sin härkomst ur jordbruksbefolkningen.¹ I regel

¹ T. ex. enligt undersökningen av Gulbrandsen, Odhner, Petrini 89 procent i Skånes slättbygd och 97 procent i Jönköpings län. Det var färre vid småbruken än vid de större jordbruken som hade sin härkomst ur jordbruksbefolkningen.

Diagram 9. Befolkningen i jordbruk fördelad på företagare, medhjälpande familjemedlemmar och anställda i jordbruk med binäringar samt övriga 1950

Källa: Folkräkningen 1950: V tab. 7 och VI tab. 8 och 9.

har de varit yrkesverksamma som medhjälpande familjemedlemmar på hemgården eller som lantarbetare på andra jordbruk under en kortare eller längre tid. Denna »normala» rekryteringsväg återspeglas i ålderspyramiden för jordbruksbefolkningen (t. ex. för 1950 i diagram 9). I åldern 15–30 år är större delen av befolkningen medhjälpande familjemedlemmar, medan i högre ålder företagarna dominerar. Men ofta händer det också att personer ur jordbruksbefolkningen en tid har tjänstgjort i andra yrken, innan de exempelvis i samband med övertagande av en släktgård återgått till jordbruket. Endast mera sällan torde en person med härkomst och yrkesverksamhet utanför jordbruket bli jordbruksföretagare.

Från krigsåren på 1940-talet föreligger en del folkräkningsuppgifter om i vilken utsträckning personer ur befolkningsgrupper utanför jordbruket blev företagare. Sålunda kan beräknas att en tredjedel av de

under femårsperioden 1940–45 nytillkomna företagarna härrörde ur andra näringar.² Denna uppgift är emellertid vilseledande. Ett stort antal av de personer som blev företagare torde nämligen ha ägt och även skött stödjordbruk vid sidan om den huvudsakliga verksamheten i andra näringar. Som skildrats tidigare (kap. 3 s. 66) ökade under denna period tillfälligt antalet småbrukare i den lägsta storleksgruppen (under 2 ha åker), vilket ställdes i samband med livsmedelsbrist och återgång till naturahushållning. Vidare kan åtskilliga av de övriga nytillkomna mera tillfälligt ha haft yrkesverksamheten förlagd utanför jordbruket. Tas hänsyn till dessa omständigheter behöver uppgiften inte strida mot påståendet att företagarna till allra största delen härrörde ur jordbruksbefolkningen.

Den antydda rörligheten på kort sikt i småbrukarnas yrkestillhörighet och yrkesställning försämrar möjligheterna att bestämma rekryteringen. Problemet försvåras ytterligare av den roll jordbrukets binäringar spelar som rekryteringsunderlag. Exempelvis kan det beräknas att i den lägsta storleksgruppen de ur binäringarna nytillkomna företagarna under den nämnda tiden var ungefär lika många som de nytillkomna företagarna ur andra näringar.³ Om dessa torde i ännu högre grad gälla att de var personer med stödjordbruk vid sidan om den huvudsakliga verksamheten i binäringarna.

De svårigheter för prognosberäkningarna som dessa förhållanden medför är av ungefär samma art som de inledningsvis antydda problemen rörande rekryteringsreserven utanför jordbruket. Men liksom i detta senare fall kan man kringgå problemen genom att basera rekryteringsberäkningarna enbart på jordbruksbefolkningen. Hänsyn till rörligheten i småbrukarnas yrkestillhörighet kan sedan i viss mån tas genom att variera flyttnings- och rekryteringsantagandena.

² Enligt beräkningar på uppgifter ur Folkräkningen 1945: X: 1 (tolftedelssamplingen) tab. 1 hade de manliga företagarna i jordbruk med binäringar 1945 till 5,8 procent varit verksamma i andra näringar fem år tidigare, 10,7 procent anställda inom jordbruket och 0,4 procent ej yrkesverksamma medan 83,1 procent var jordbruksföretagare även vid den tidpunkten, dvs. 1940 (se vidare tab. 37 på s. 161).

³ Enligt tab. 12 i del X: 1 av folkräkningen 1945 var av antalet förvärvsarbetande vid jordbruk med högst 2 ha åker 1945 8 procent verksamma inom andra näringar och 8 procent i skogsbruk och fiske år 1940. Eftersom företagarna utgjorde 88 procent av antalet förvärvsarbetande i denna storleksgrupp kan de anförda siffrorna anses gälla även dem.

Tab. 31. Rekrytering av manliga företagare i jordbruk och boskapsskötsel 1945-50

Åldersår		Nya företagare	Nya företagare i procent av anställda
anställda 1945	företagare 1950		
15-20	20-25	3 000	5
20-25	25-30	8 500	17
25-30	30-35	9 400	27
30-35	35-40	5 900	22
35-40	40-45	2 700	13
40-45	45-50	400	2
15-45	20-50	29 900	14

Källa: Folkräkningarna 1945 och 1950. Vid beräkningen av antalet nya företagare har det observerade antalet företagare 1950 minskats med det efter avdrag för dödlighet och invaliditet kvarstående antalet företagare från 1945.

Vid uppgörandet av prognosen utgår man från grupperna medhjälpare familjemedlemmar och övriga anställda. Dessa gruppers storlek beräknas med hjälp av vissa dödlighets- och flyttningsantaganden. Historiskt observerade data har tjänat till ledning för dessa antaganden. Det bör därvid observeras att flyttningsstalen utgör skillnaderna mellan de okända talen för avflyttning samt åter- och inflyttning. Då man fastställer antagandena om flyttningen kommer följaktligen automatiskt att inbegripas en viss åter- och inflyttning.

Sedan man fastställt storleken av de grupper som bildar rekryteringsunderlaget beräknas rekryteringsprocenten för olika åldrar. Man ställer därvid antalet nya företagare i relation till rekryteringsunderlaget. Detta antal kan erhållas ur de totala förändringarna i företagsbeståndet, om dessa minskas med avgången på grund av dödlighet och invaliditet.

Genom det förfarande som nu beskrivits kan rekryteringsmönstrets utseende belysas. Detta visar bland annat att rekryteringen börjar i 20-årsåldern, men att den takt, i vilken de anställda blir företagare, då är svag. Huvuddelen av rekryteringen sker i 30-årsåldern, varvid ganska stora delar av de anställda blir företagare. Ännu upp mot 50-årsåldern fortsätter rekryteringen men takten sjunker snabbt (tab. 31).

Rekryteringsunderlaget i jordbruket

Eftersom de medhjälpande familjemedlemmarna och de övriga anställda i jordbruket tillsammans utgör det viktigaste rekryteringsunderlaget har deras antal, ålder och fördelning på olika jordbruk betydelse för bedömning av rekryteringsmöjligheterna. Till de anställda räknas i detta sammanhang såväl tjänstemän som arbetare. Då tjänstemännen är få (endast 6 procent av de anställda 1950) särskiljs de inte här. Kännetecknande för sammansättningen av den anställda arbetskraften i jordbruket är att nästan hälften består av medhjälpande familjemedlemmar. Detta sammanhänger med att antalet familjejordbruk överväger. Större delen av de medhjälpande familjemedlemmarna tillhör småbruket. Ungefär 60 procent av dem arbetar nämligen vid jordbruk med mindre än 10 ha åker. De medhjälpande familjemedlemmarna är mest ungdomar; ungefär 70 procent av dem är yngre än 30 år.

Den lejda arbetskraften är koncentrerad till de större jordbruken. Sålunda arbetar hälften av den lejda arbetskraften vid jordbruk med över 50 ha åker. Aldersfördelningen för denna arbetskraft är en helt annan än för familjemedlemmarna, då endast 30 procent är yngre än 30 år.

Tab. 32. Den anställda arbetskraftens sammansättning i jordbruk och boskapsskötsel 1950, båda könen, 1 000-tal

Yrkesställning	Ålder	Personer vid jordbruk med			Övriga personer	Summa
		under 10 ha åker	10-50 ha åker	över 50 ha åker		
Medhjälpande familjemedlemmar	under 30 år	35,0	28,1	1,9	2,0	67,0
	över » »	16,7	10,0	0,5	0,8	28,0
	Summa	51,7	38,1	2,4	2,8	95,0
Övriga anställda	under 30 år	4,1	8,3	8,3	14,3	35,0
	över » »	5,5	16,4	28,1	25,5	75,5
	Summa	9,6	24,7	36,4	39,8	110,5
Samtliga		61,3	62,8	38,8	42,6	205,5

Anm.: Gruppen »Övriga personer» avser trädgårdsarbetare, renskötare m. fl. samt arbetskraft, som icke angivits vid hur stora jordbruk den haft anställning. Den sistnämnda typen svarar för största delen av posten, särskilt vad avser övriga anställda.

Källa: Folkräkningen 1950.

Tab. 33. Antal anställda per företagare i jordbruk och boskapsskötsel 1950

Område Storleksgrupp	Antal anställda		Andel företagare med anställda, procent
	per företagare med anställda	per företagare	
<i>Område</i>			
Sydsvenska slättbygden	1,9	0,8	41
Mellansvenska »	1,8	0,7	36
Sydsvenska skogsbygden	1,5	0,5	30
Bergslagen	1,6	0,4	24
Norra Sverige	1,6	0,4	23
<i>Storleksgrupp</i>			
under 2 ha åker	1,6	0,1	7
2-5 » »	1,4	0,2	18
5-10 » »	1,4	0,4	28
10-15 » »	1,3	0,5	38
15-20 » »	1,4	0,6	43
20-30 » »	1,3	0,7	58
30-50 » »	1,7	1,2	72
50-100 » »	2,9	2,3	79
över 100 » »	12,1	9,7	80
<i>Hela riket</i>	1,7	0,5	30

Källa: Specialbearbetning av 1950 års folkräkning (appendix 2).

Särskilt är medelåldern för den lejda arbetskraften hög vid de största jordbruken, där mekaniseringen sänkt behovet av nyrekrytering.⁴ Fördelningen av arbetskraften mera i detalj framgår av tab. 32.

Det totala antalet anställda är endast två tredjedelar av antalet företagare. I de högre storleksgrupperna finns det ett flertal anställda per jordbruk t. ex. ett tiotal anställda i genomsnitt vid jordbruk med mer än 100 ha åker. Å andra sidan finns det vid de mindre jordbruken ett stort antal företagare som saknar anställda (tab. 33). Omkring 80 procent av småbrukarna är utan anställda. Detta behöver inte innebära att dessa småbrukare är helt utan arbetshjälp eller att rekryteringsunderlaget här är särskilt svagt. Dels kan det finnas arbetskraft vid småbruken, som på grund av inkomstförhållanden räknas till annat yrke, men utgör en ar-

⁴ Av lejd arbetskraft vid jordbruk med över 50 ha åker är 31 procent över 50 år mot 21 procent bland tjänstemän och arbetare inom industri och hantverk enligt beräkningar på data ur folkräkningen 1950.

betskrafts- och rekryteringsreserv⁵, dels kan rekryteringen ske bland arbetskraft som är i tjänst vid större jordbruk.⁶

I områden där det företrädesvis finns småbruk kunde man tänka sig att rekryteringen skulle möta särskilt stora svårigheter eftersom antalet anställda vid småbruken är lågt. Det motverkas emellertid ofta av att antalet anställda per småbruk i sådana trakter ligger jämförelsevis högt.

Av betydelse för rekryteringen är inte endast tillgången på anställda i förhållande till företagantalet, utan även ålderssammansättningen bland dessa anställda. Medelåldern bland de anställda är i regel lägre vid de mindre jordbruken (tab. 34). Småbruken har nämligen inte möjlighet eller anledning att sysselsätta flera än företagarna. Deras anställda arbetskraft består därför i huvudsak av ett fåtal yngre familjemedlemmar, som hjälper till hemma innan de efterträder sina föräldrar eller övergår till annan verksamhet. Man skulle vänta sig att detta förhållande vore särskilt utpräglat vid jordbruk med mindre än 5 ha åker. Tvärtom är medelåldern bland de anställda högre vid dessa än t. ex. vid jordbruk med 5–10 ha åker. Då behovet av arbetskraft utöver företagaren är i det närmaste obefintligt vid så små jordbruk, torde det vara en del speciella mindre arbetsföra kategorier av anställda, som kommit att påverka medelåldern. Förhållandet får också ses mot bakgrunden av att företagarna är äldre vid de minsta jordbruken (s. 128).

De nu nämnda skillnaderna mellan olika stora jordbruk i fråga om de anställdas medelålder återfinns även inom enskilda jordbruksområden. Jämförs sedan olika områden storleksgrupp för storleksgrupp kan man finna, att medelåldern i flertalet storleksgrupper är högre i vissa områden än i andra (tab. 34 och appendix 2 tab. 12). Detta gäller bland annat Bergslagen, varför rekryteringen där torde erbjuda större problem än i andra områden.

Sammanlagt var det enligt folkräkningsuppgifterna 1950 mer än 90 000 småbrukare över 50 år som saknade anställda (44 procent av småbrukarna⁷). Emellertid är i detta antal småbrukare inkluderade åt-

⁵ Enligt uppgifter i »Det svenska jordbrukets arbetskraft år 1949» (s. 24) arbetade hälften av den anställda arbetskraften vid småbruken mindre än 150 dagar om året inom jordbruket 1949.

⁶ Dessa förhållanden kan också uttryckas så att folkräkningsmaterialet underskattar den verkliga rekryteringsreserven vid småbruken dels genom yrkesklassificeringen, dels genom storleksgruppsfördelningen.

⁷ Enligt specialbearbetningen av 1950 års folkräkning (appendix 2 tab. 15).

Tab. 34. Antal anställda i åldern 15-25 år i procent av samtliga anställda i jordbruk och boskapsskötsel 1950

Område Storleksgrupp	Åldersgruppen 15-25 år i procent av samtliga åldrar			
	medhjälpande familje- medlemmar	övriga anställda	samtliga	
<i>Område</i>				
Sydsvenska slättbygden	56	20	34	
Mellansvenska »	57	16	33	
Sydsvenska skogsbygden	56	22	45	
Bergslagen	43	14	32	
Norra Sverige	56	28	50	
<i>Storleksgrupp</i>				
under 2 ha åker	42	}	39	
2-5 » »	49		47	
5-10 » »	57		52	
10-20 » »	58		48	
20-30 » »	}		26	40
30-50 » »			23	35
50-100 » »		15	21	
över 100 » »	52	14	14	
<i>Hela riket</i>	55	19	40	

Källa: Specialbearbetning av 1950 års folkräkning (appendix 2).

skilliga som redan löst sitt rekryteringsproblem, exempelvis ägare som arrenderat ut sitt jordbruk, men likväl hänförs till yrkesverksamma (jämför kap. 3 s. 62). Vidare avser folkräkningen med anställda endast sådana som har sin huvudsakliga verksamhet förlagd till jordbruket ifråga. Vid småbruken är en kortare årlig verksamhet för de anställda vanligast. En uppgift som mera tagit hänsyn till dessa förhållanden finns från 1949, och denna anger att 50 000 småbrukare över 50 år saknar hemmavarande söner över 18 år (25 procent av småbrukarna).⁸ Men inte heller denna uppgift behöver innebära att rekryteringen vid småbruken skulle bli lägre än avgången. Eftersom småbruken ju oftast inte kan sysselsätta en anställd mera stadigvarande, är det helt enkelt normalt att de nya småbrukarna rekryteras bland anställda vid större jordbruk och bland arbetskraft i binärningar eller i andra näringar, som

⁸ Enligt »Det svenska jordbrukets arbetskraft år 1949», s. 39.

är nära anknutna till jordbruket. Exempelvis händer det ofta att småbrukarsöner efter ett antal anställningsår återvänder och övertar sina fäders småbruk. Dessa förhållanden kan dock inte speciellt beaktas utan rekryteringen måste beräknas totalt för hela jordbruket och med utgångspunkt från det kända totala rekryteringsunderlaget. En fördelning på olika områden och storleksgrupper torde få ersättas av en diskussion om verkningar av de ekonomiska förhållandena vid jordbruken och av rörligheten hos rekryteringsunderlaget.

Avflyttningens inverkan på rekryteringsunderlaget

Medan avgången av jordbruksföretagare enligt föregående kapitel endast i begränsad omfattning påverkas av marknadssituationen gör denna sig gällande med stor styrka vid rekryteringen. Det är uppenbart att särskilt de, som kan tänkas bli småbrukare, influeras av utkomstmöjligheterna vid större jordbruk och i andra yrken eftersom de oftast haft tillfälle till jämförelser. Den tid det för jordbruksungdomarna dröjer mellan inträdet i yrkesverksam ålder och eventuellt tillträde som jordbruksföretagare är i regel lång och kommer för de intresserade att te sig som »väntear». Under denna tid kan om vänteauren tillbringas i andra näringar yrkeskunnigheten i jordbruk förloras i sådan grad att lönsamheten av en återflyttning bedöms lägre än eljest. Omfattningen av avflyttningen från jordbruket i de yngre åldrarna, säg upp till 30 års ålder, är således inte endast ett uttryck för att lönen i jordbruksarbetet är lägre utan också för att de flesta företagen i jordbruket är för små för att kunna sörja för en egen rekrytering.

Hur stor avflyttningen från jordbruket har varit, illustreras av att av en befolkning om drygt två miljoner människor 1940 i jordbruket med binärningar cirka 460 000 avflyttade fram till 1950. Emedan födelseöverskottet var cirka 75 000 stannade nettominskningen av befolkningen vid 385 000 personer.⁹ Att födelseöverskottet var så stort sammanhänger

⁹ Enligt G. Ahlberg: *Befolkningsutvecklingen och urbaniseringen i Sverige 1911–50*, Sthlm 1953, s. 136 var jordbrukets flyttningsförlust 463 000 personer 1940–50. Då befolkningen minskade från 2 033 000 personer 1940 till 1 647 000 personer 1950 enligt folkräkningarna blir födelseöverskottet 77 000 personer. Det kan beräknas av Ahlbergs och folkräkningarnas data att födelseöverskottet var cirka 9 000 personer i medeltal per år 1940–45 och 6 000 personer i medeltal per år 1945–50.

med nativiteten per familj, som är högre i jordbruksbefolkningen än i övriga befolkningsgrupper.¹ Men födelseöverskottet sjönk för varje år under perioden.² Framdeles har man att vänta ett födelseunderskott, som vid sidan om avflyttningen bidrar till jordbruksbefolkningens minskning.

Sänkningen av födelseöverskottet förorsakas inte endast av den ökade dödlighet som följer av en högre medelålder inom den kvarvarande jordbruksbefolkningen, utan också av ett minskat antal födda. Eftersom det förutsätts att de framtida företagarna skall ha haft sin härkomst ur jordbruksbefolkningen, kommer rekryteringsunderlaget att krympa av denna anledning.

Avflyttningstakten

Rekryteringsunderlaget har främst reducerats genom en ökad avflyttningstakt. Av jämförelser för 1940-talet framgår att avflyttningstakten höjts för alla åldersgrupper.

Möjligheterna att närmare bestämma flyttningssiffrornas förändringar i jordbruk och boskapsskötsel är emellertid inte stora; här kan uppgifter erhållas endast för gruppen yrkesverksamma män (tab. 35). Med hjälp av material rörande jordbruk med binäringar kan dock utvecklingen för samtliga befolkningsgrupper i viss mån belysas. Givetvis kan man inte anta att utvecklingen här helt överensstämmer med den som ägt rum i jordbruk med boskapsskötsel, men avvikelserna torde vara så pass små att man kan använda dessa siffror för att ge en ungefärlig belysning av förhållandena.

Som framgår av tabell 35 har avflyttningstakten ökat mest för den ålder, då inträde sker i yrkesverksamheten. Den har också ökat mycket för åldrarna 35–50 år. För kvinnorna är ökningen i dessa åldrar ännu starkare än för männen och gör sig gällande även i åldrarna 25–35 år. Detta beror på att kvinnorna flyttar i yngre år än männen och att rationaliseringsprocessen i jordbruket i högre grad drabbat kvinnorna i dessa åldrar. Att flyttningstakten ökat så starkt i åldrarna 35–50 år innebär

¹ Enligt folkräkningen 1945 var fruktsamheten 1945 inom äktenskap med vigselår 1931–36 2,3 barn för den förvärvsarbetande jordbruksbefolkningen och 1,6 för den övriga förvärvsarbetande befolkningen samt inom äktenskap med vigselår 1937–39 1,8 respektive 1,4 barn (Folkräkningen 1945: VII: 2 tab. 11).

² Se not 9, s. 156.

Tab. 35. Flyttningstakten i jordbruk under 1940-talet, promille per år

Ålder vid periodens början	Jordbruk och boskapsskötsel		Jordbruk med binärningar					
	yrkesverksamma män		yrkesverksamma män		alla män		alla kvinnor	
	1940-45	1945-50	1940-45	1945-50	1940-45	1945-50	1940-45	1945-50
0-5	—	—	—	—	0	13	2	15
5-10	—	—	—	—	6	16	8	18
10-15	—	—	—	—	37	62	93	115
15-20	79	82	59	67	62	81	82	104
20-25	66	73	59	69	60	75	27	42
25-30	32	32	33	38	34	41	10	24
30-35	14	23	15	27	16	28	5	21
35-40	9	21	9	22	9	22	6	20
40-45	9	22	5	19	6	19	6	19
45-50	11	23	5	16	4	14	8	18
50-55	19	29	7	16	4	11	9	15
55-60	—	—	—	—	1	7	11	14
60-65	—	—	—	—	3	5	16	13

Anm.: Vid bearbetning har hänsyn tagits till dödlighet och invalidisering, men ej till pensionering. Därför har flyttningen ej kunnat beräknas för de äldre yrkesverksamma. Yrkesverksamma kvinnor har ej redovisats därför att uppgifterna för dem på grund av ändrade yrkesredovisningsgrunder icke är jämförbara. Vidare saknas redovisning för hela befolkningen i jordbruk och boskapsskötsel, då uppdelning på undergrupper inom näringsgrenar saknas för de ej yrkesverksamma.

Källa: Folkräkningarna: 1940: III tab. 23; 1945: IX tab. 1 o. 2; 1950: VI tab. 7.
Dödlighet: Historisk statistik för Sverige, del I tab. B 13.

att avflyttningen spritts till åldersklasser som man tidigare räknade som yrkesstabila. Förändringen är dock inte större än att påståendet om en koncentration av avflyttningen till åldrarna 15-30 år fortfarande kan anses giltigt.

Den sammanlagda effekten av flyttningstakten i åldrarna 15-30 år kan illustreras med ett exempel. Om den flyttningstakt, som förefanns perioden 1945-50, skulle bestå under så lång tid som det tar en åldersgrupp inom den manliga jordbruksbefolkningen, vilken i början av perioden var i åldern 10-15 år, att uppnå åldern 30-35 år, skulle vid periodens slut endast en fjärdedel av den ursprungliga gruppen återstå. Även om denna mycket höga avflyttningstakt t. o. m. kan tänkas till-

Tab. 36. Förändringar i manlig yrkesverksam befolkning i jordbruk och boskapsskötsel 1945-50, promille per år

Område Storleksgrupp	Alla yrkes- verksamma	Företagare	Anställda
<i>Område</i>			
Sydsvenska slättbygden	- 39		- 75
Mellansvenska »	- 44	- 24	- 69
Sydsvenska skogsbygden	- 17		- 55
Bergslagen	- 40		- 91
Norra Sverige	- 51	- 32	- 99
<i>Storleksgrupp</i>			
under 2 ha åker	- 86	- 70	- 173
2-5 » »	- 48	- 28	- 114
5-10 » »	- 19		- 62
10-20 » »	- 31		- 79
20-30 » »	- 28		- 66
30-50 » »	- 23	+ 29	- 54
över 50 » »	- 45		- 55
<i>Hela riket</i>	- 37	- 14	- 74

Anm.: Då dessa uppgifter avser stickprov är differenserna behäftade med slumpfel. Endast där differenserna överstiger sitt dubbla medelfel har promilletal angetts.

Källa: Folkräkningen 1945: II: 3 tab. 2 och specialbearbetningen av 1950 års folkräkning, appendix 2 tab. 7 och 9.

fälligt öka är det uppenbart att den är möjlig endast under ett relativt kort historiskt skede, säg några decennier. Det kan också vara anledning att här erinra om att en årlig avflyttningstakt som under en längre period är densamma i procent räknad, medför ett minskat antal flyttande när den kvarvarande befolkningen nedgår.

Avflyttningstakten har varierat inte endast i olika åldrar, utan också för befolkningen vid olika stora jordbruk och i olika jordbruksområden. Till en del sammanhänger detta med att de starkast flyttande utgör en större eller mindre del av de olika befolkningsgrupperna. Exempelvis flyttar de anställda vanligen i betydligt större utsträckning än företagarna, varför flyttningen vid jordbruk med flera anställda, dvs. de större jordbruken, blir relativt sett större än vid jordbruk med få anställda (jämför minskningen för alla yrkesverksamma i storleksgruppen över 50 ha åker med lägre storleksgrupper i tab. 36). Delvis motverkas detta

av att de anställda vid de större jordbruken är äldre än vid de små jordbruken och därför relativt sett färre av dem flyttar. Då det gäller förändringarna i antalet yrkesverksamma vid de minsta småbruken (såsom under 5 ha i tab. 36), är det inte en stor flyttning av de anställda som är avgörande, utan det är främst ändrad yrkesverksamhet, hög dödlighet och låg rekrytering bland företagen, som bidrar till den stora minskningen.

Då jordbruken i slättbygderna genomsnittligt sett är större och har fler anställda än i skogsbygderna, borde man vänta sig att avflyttningen i slättbygderna skulle vara större än i skogsbygderna. Emellertid har de få anställda i skogsbygderna en lägre medelålder, varför skillnaderna mellan de båda områdestyperna blir små. Endast i Sydsvenska skogsbygden (småländska höglandet jämte angränsande dalbygder) har antalet yrkesverksamma sjunkit väsentligt mindre än i övriga områden. Detta skulle då kunna bero på en svagare flyttningstakt, gemensam för alla yrkesställnings- och åldersgrupper inom detta område (se vidare kap. 9, s. 176).

Flyttningen från och till jordbruket

Hittills i analysen har endast skillnaderna mellan av- och inflyttning betraktats. Dessa kan var och en för sig vara större än flyttning förlusten. Detta förhållande kan illustreras med exempel från perioden 1940–45. Beräkningarna som ligger bakom uppgifterna i tab. 37 har på grund av materialet en starkt schematisk karaktär. De avser dessutom jordbruk med binäringar medan de i detta sammanhang intressanta flyttningarna mellan jordbruket och dess binäringar icke kunnat illustreras på motsvarande sätt. Några synpunkter från exemplet må dock anföras.

Av jordbrukarungdomen i den ålder då den slutar folkskolan och börjar sin yrkesverksamhet, flyttade under femårsperioden 30 procent. I motsatt riktning gick en flyttning av ungdom från andra näringar som var mer än en tredjedel av den första, varför flyttning förlusten blev knappt 20 procent.² I antal uppgick inflyttningen till jordbruket

² Dessa uppgifter relaterar sig till en femårsperiod. För kortare perioder, t. ex. ett år, är antalet flyttningar ännu större i förhållande till flyttning förlusterna, därför att en del personer kan ha flyttat flera gånger under femårsperioden.

Tab. 37. Årlig yrkesväxling för manliga företagare i jordbruk med binärningar 1940-45, åldrarna under 40 år

Flyttning		Antal flyttade årligen som 1940 hade åldersåren							
från	till	0-5	5-10	10-15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40
Ej yrkesverksamma	övrig befolkning	1 930	1 890	5 260	530	310	0	0	0
Övrig befolkning	ej yrkesverksamma i jordbruk	1 630	1 420	240	200	150	0	0	0
Ej yrkesverksamma	anställda i jordbruk	0	290	10 630	380	140	190	100	0
Övrig befolkning	anställda i jordbruk	0	0	1 910	590	670	210	230	230
Anställda i jordbruk	övrig befolkning	0	0	0	6 280	5 710	2 970	1 540	910
Anställda i jordbruk	ej yrkesverksamma	0	0	0	90	80	60	50	20
Ej yrkesverksamma	företagare i jordbruk	0	10	140	30	30	0	0	0
Anställda i jordbruk	företagare i jordbruk	0	0	0	90	1 510	2 080	1 470	890
Övrig befolkning	företagare i jordbruk	0	0	30	510	580	330	350	360
Företagare i jordbruk	övrig befolkning	0	0	0	10	50	50	170	310

Källa: Appendix 3, tab. 13.

i denna ålder till cirka 10 000, vilket var den största som förekom i någon ålder såväl absolut som relativt sett. Även om denna stora inflyttning delvis var en följd av avspärrningssituationen (skördehjälp m. m.) torde den likväl ha varit ett uttryck för att inträdet i yrkesverksamhet är en viktig ålder för rekrytering av arbetskraft till jordbruket från andra näringar. Det kan nämligen knappast ha varit fråga om en återflyttning. Den förutsättningen för prognosmodellen att företagarna har sin härkomst ur jordbruksbefolkningen skulle kunna rubbas om denna inflyttning blev ännu större. Prognostekniskt kan effekten därav belysas genom antaganden om lägre avflyttningstakt. Att överflyttning till jordbruket

sker i en låg ålder framgår även av att rekryteringen av jordbruksföretagare direkt från andra näringar var störst redan vid 20 års ålder, dvs. i en ålder då företagarrekryteringen nätt och jämnt börjat ur de jordbruksanställdas led. Det är naturligt att så är fallet, emedan val av ett yrke, som i det stora flertalet fall ger låg lön, troligen sker under speciella omständigheter, exempelvis i samband med arv.

För den som från början tillhör jordbruksbefolkningen bör det ligga nära till hands att ta den första anställningen i jordbruket. I exemplet från perioden 1940—45 tog också vid inträdet i yrkesverksamhet dubbelt fler av jordbruksungdomarna anställning i jordbruket än i andra näringsgrenar. Men denna anställning var i regel ganska kortvarig. Under femårsperioden lämnade en tredjedel av de anställda vid 20 års ålder jordbruket. Samma flyttningstakt gällde också vid 25 års ålder. Endast en tiondel av denna avflyttning ersattes genom flyttning till jordbruket.

Det var således stora flyttning förluster av yngre arbetskraft som uppstod för den ålder, då rekryteringen till företagare blev aktuell. Uppkomsten av dessa förluster sammanhänger med löneförhållandena och sysselsättningsproblemen under »vänteåren». Eftersom huvuddelen av arbetskraften utifrån tillfördes jordbruket redan vid inträdet i yrkesverksam ålder, torde vänteårens problem ha gällt även dem.

»Vänteåren»

Den tid som förflyter mellan inträdet i yrkesverksamhet och tillträdet som jordbruksföretagare är i regel längre än vad utbildningen för yrket kräver. Den genomsnittliga tillträdesåldern är nämligen 30 år, vilket betyder cirka 15 års förberedelse tid. Särskilt för de medhjälpande familjemedlemmarna³ framstår denna tid som vänteår, därför att familj jordbruket i regel inte kan effektivt sysselsätta mer än företagaren själv med undantag för vissa korta säsonger. Hos de medhjälpande familjemedlemmarna uppstår en dold sysslolöshet som manifesterar sig bland annat i en låg lön, särskilt i kontanter. Konkurrensförmågan i lönehänseende i näringsgrenar utanför jordbruket kan då inte ses enbart i relation till den förväntade inkomsten som jordbruksföretagare, utan

³ Av de anställda i 15—30 års ålder utgör de medhjälpande familjemedlemmarna cirka två tredjedelar vid alla jordbruk och 90 procent vid småbruken (tab. 32 s. 152).

måste även betraktas i jämförelse med löneförhållandena bland de medhjälpande familjemedlemmarna under de kritiska vänteåren.

Den långa väntetiden för de medhjälpande familjemedlemmarna är en följd av storleksstrukturen i jordbruket. Den dolda sysslolösheten bland medhjälpande familjemedlemmar är nämligen ett särdrag hos småföretag med säsongmässigt arbetsbehov. Så länge denna storleksstruktur kvarstår är det troligt att en kraftig avflyttning av de unga familjemedlemmarna kan förekomma, trots att ungdomarnas utsikter att få överta jordbruket efter föräldrarna är goda.

Väntetiden kan emellertid förkortas på olika sätt. Genom en tidigare pensionering kan antalet vänteår för efterträdaren sjunka (jämför kap. 6 s. 132). I stället för att vänta på släktgårdsarv kan den unge etablera sig på ett annat jordbruk. Etableringen kan stundom underlättas av lantbruksnämndernas låne- och bidragsgivning till långsiktiga investeringar. Men i allmänhet torde möjligheterna för en tidigare etablering ha minskat på grund av att de finansiella problemen skärpts genom den allmänna penning- och skattepolitiken. En omständighet som på längre sikt kommer att motverka en förkortning av väntetiden är den sänkta giftermålsåldern, som förlänger generationscykeln. Mellan 1940-talets första och andra hälft sjönk väntetiden med cirka ett år.⁴

Sysselsättningsfrågan under vänteåren kan också lösas på ett sådant sätt att återflyttning blir möjlig. Det är tänkbart att jordbrukarbarn som redan från början inträtt i annan yrkesverksamhet kan flytta tillbaka. Men med de ökade kraven på speciell yrkeskunskap i jordbruket måste en sådan återflyttning bli mera sällsynt. Mera sannolik är en återflyttning för dem som före avflyttningen hunnit utbilda sig för och praktisera i jordbruksyrket. Även härvidlag torde dock förutsättas särskilda omständigheter för att återflyttning i större skala skall komma till stånd.

Det finns en del yrken som möjliggör en kontinuerlig kontakt med jordbruket, främst de som innefattas i benämningen binärningar till jordbruket, dvs. skogsbruk och fiske, samt en del andra lokalbundna och säsongbetonade yrken såsom väganläggning och byggnadsverksamhet. En stor del av den vid jordbruken bosatta arbetskraften, särskilt vid

⁴ Medelåldern för det beräknade antalet nyrekryterade jordbruksföretagare (se t. ex. tab. 31) har sjunkit från 30,8 år perioden 1940—45 till 29,7 år perioden 1945—50.

småbruken⁵, har sysselsättning i sådana yrken. Under förutsättning att det är fråga om säsongarbeten, som utgör komplement till säsongtopparna inom jordbruket, kan kontakten med jordbruket vidmakthållas under vänteåren. Men i den mån dessa yrken blir helårsarbeten minskar kontaktmöjligheterna. Det är just en sådan utveckling som kan konstateras under senare tid. Väganläggningar och byggnadsverksamhet undergår en mekanisering som kräver specialutbildad arbetskraft. Nya tekniska metoder möjliggör att verksamheten utsträcks till hela året. Mekanisering sker i snabb takt även i skogsbruket och fisket och säsongen sträcks ut i samband med ökning av de skogsvårdande åtgärderna och stordriften i fisket.

Åtskilliga av dem som tidigare kombinerade verksamheten i dessa yrken med jordbruksarbete har i detta sammanhang mer eller mindre fullständigt lämnat jordbruksarbetet. Den högre årslön, som en utsträckning av säsongen medfört, är en orsak till ökad konkurrensförmåga hos de tidigare komplementyrkena. Arbetsförhållandena, exempelvis användning av samma personal till specialmaskiner under längre perioder, gör en oavbruten sysselsättning önskvärd eller rentav nödvändig. Jordbruksarbetet kan således inte ens säsongmässigt göra sig gällande i konkurrensen om arbetskraft och kontakten med jordbruket minskar för arbetskraften i binäringar och anläggningsverksamhet. Återflyttning av sådan arbetskraft blir då mindre sannolik.

En dylik utveckling påverkar emellertid inte endast dem som haft fyllnadsarbete i jordbruk utan i lika hög grad dem som haft jordbruk som huvudsysselsättning och fyllnadsarbete i de andra yrkena. Detta innebär bland annat att de unga familjemedlemmarna under vänteåren inte har samma möjligheter som tidigare att skaffa sig extrainkomster utan att helt ägna sig åt »biyrket». Eftersom de säsongmässiga arbetena vid en bestående högkonjunktur successivt utvecklas till helårs-

⁵ Enligt »Det svenska jordbrukets arbetskraft år 1949» tab. 5 och 6 sysselsätts den till jordbruket fast knutna anställda arbetskraften vid 2-5 ha till 36 procent och 5-10 ha till 24 procent med sådan verksamhet. 20 procent respektive 15 procent arbetade mer än 100 dagar per år utanför jordbruket (inkl. på andra jordbruk). Antalet hushållsmedlemmar (Folkräkningen 1950: VI tab. 23) vid jordbrukshushåll beräknas vara cirka 90 000 fler än antalet personer tillhöriga jordbruksbefolkningen (1 738 000 kontra 1 647 000). I förhållande till antalet personer tillhörande det egentliga jordbruket torde antalet hushållsmedlemmar vara ännu större, då ett stort antal personer tillhöriga binäringarna är hushållsmedlemmar där.

arbeten, kommer vidare de som tog bisysslor i början av väntetiden ofta att vara helårsarbetande långt före dess slut. Detta tar sig uttryck i en ökad avflyttning.

Den diskussion som förts om vänteårens problem ger alltså vid handen att man för framtiden kan tänka sig en ökad avflyttning såväl som minskad återflyttning i de åldrar ur vilken företagarrekryteringen sker.

Prognos för jordbruksföretagarnas rekrytering

Som angavs redan inledningsvis i detta kapitel bygger i prognosen över rekryteringen på att alla jordbruksföretagarna kommer ur jordbruksbefolkningen. Utifrån denna förutsättning kommer rekryteringsmönstret att te sig på följande sätt. Av en grupp födda i jordbruksbefolkningen återstår efter avdrag för antagen dödlighet och flyttning ett beräknat mindre antal vid inträdet i yrkesverksam ålder. Av dessa blir en del anställda i jordbruket, medan en annan del flyttar. De anställda i jordbruket bildar rekryteringsunderlaget för jordbruksföretagarna. Antalet anställda reduceras efter hand genom antagen dödlighet, invalidisering och ytterligare avflyttning. Rekryteringen av företagarna beräknas därefter i förhållande till det återstående antalet anställda i varje åldersgrupp för sig. Då rekryteringen är utsträckt över ett stort antal åldersgrupper kommer rekryteringen i de lägre åldrarna för en viss prognosperiod att reducera det antal anställda, som för efterföljande prognosperioder bildar rekryteringsunderlaget i högre åldrar.

Vid bestämningen av rekryteringsunderlaget har det, på grund av det tillgängliga statistiska materialets utseende, varit nödvändigt att ta med befolkningen inom binäringarna upp till 20 års ålder men därefter endast befolkningen i jordbruk och boskapsskötsel. Det förutsätts vidare att inga anställda är yngre än 15 år och inga företagare yngre än 20 år. Vad beträffar den ålder vid vilken rekryteringen skall anses vara avslutad, erinras om det resultat som kontrollprognosen i föregående kapitel gav (s. 142). Enligt detta påverkade rekryteringen antalet företagare upp till 50 års ålder, vilket förhållande görs till förutsättning i prognosmodellen.

Eftersom 1950 är det senaste året då jordbruksbefolkningens åldersfördelning är känd kan det beskrivna förloppet användas som modell

för en prognos över rekryteringen fram till 1970 (inga barn födda senare än 1950 kan vara företagare 1970 eller tidigare).

För varje led i prognosmodellen måste vissa relationstal fixeras. Dessa tal anger hur stor del i exempelvis en åldersgrupp anställda som under en prognosperiod blir företagare respektive kvarstår som anställda. Sådana relationstal kan framställas ur ett historiskt förlopp, såsom för 1940-talet i tab. 38. Men deras storlek är då given av de förhållanden som rådde under den historiska perioden. Det är särskilt flyttnings- och rekryteringstakten som påverkat relationstalen och fråga uppkommer i vilken mån förloppet kommer att ha samma utseende framdeles. Vad beträffar flyttningsstakten kunde man under 1940-talet observera en stigande tendens. Sålunda var flyttningsstakten under 1940-talets senare hälft betydligt större än under dess förra hälft (tab. 35 s. 158). Denna ökning i avflyttningen sammanhänger bland annat med att återflyttningen, som ju var stor på grund av de speciella förhållandena under krigsåren, sannolikt sjönk under efterkrigsåren. Den kan vidare bero på att personer, som hade blivit småbrukare under krigsåren (eller tidigare), ändrat huvudyrke eller återgått till sitt tidigare huvudyrke i samband med efterkrigsårens konjunkturuppsving (jämför kap. 6 s. 140.).

Vissa tecken tyder på att den stigande tendensen i avflyttningen bestått under 1950-talet.⁶ Några säkra uppgifter från detta skede finns dock inte. Därför har prognosen baserats på 1940-talets siffror.

Eftersom betydande skillnader i avflyttningsstakt under perioden har kunnat konstateras har det ansetts motiverat att i prognosen räkna med tre olika alternativ. Ett av dessa har dock benämnts huvudalternativet; det utgör ett genomsnitt av relationstalen för perioderna 1940–45 och

⁶ Vissa data tyder nämligen på att avflyttningsstakten fortsatt att vara hög under 1950-talet. Enligt statistiska centralbyråns s. k. endagsundersökning av arbetskraften i jordbruket (1 juni varje år) har den genomsnittliga minskningen varit:

<i>Män</i>	<i>o/oo per år</i>
Brukaren och hans familjemedlemmar	— 38 (1951–56)
Fast anställda	— 77 (1951–56)
Tillfälligt anställda	— 114 (1952–56)

Gruppen fast anställda svarar närmast mot anställda i tab. 36. Arbetskraftsminskningen skulle sålunda ha varit ungefär lika hög 1951–55 som 1945–50. Att de tillfälligt anställda minskat snabbare än de fast anställda överensstämmer väl med synpunkterna om den blandade yrkesverksamhetens tillbakagång (s. 163 ff.).

Tab. 38. Relationstal i rekryteringsmodellen för manliga jordbruksföretagare vid olika alternativ

Åldersår vid periodens		Befolkningsgrupp vid periodens		Per 1 000 män vid periodens början finns vid dess slut		
början	slut	början	slut	medeltal 1940-50 (Alt. I)	1940-45 (Alt. II)	1945-50 (Alt. III)
0-5	5-10	<i>hela befolkningen i jordbruk med binäringar</i>	<i>hela befolkningen i jordbruk med binäringar</i>	930	961	900
5-10	10-15	dito	dito	942	966	918
10-15	15-20	dito	<i>yrkesverksamma i jordbruk med binäringar</i>	640	703	578
15-20	20-25	<i>yrkesverksamma i jordbruk med binäringar</i>	<i>företagare i jordbruk o. boskapsskötsel</i> <i>anställda i jordbruk o. boskapsskötsel</i>	40 593	34 684	46 502
20-25	25-30	<i>anställda i jordbruk och boskapsskötsel</i>	<i>företagare i jordbruk o. boskapsskötsel</i> <i>anställda i jordbruk o. boskapsskötsel</i>	163 519	154 542	172 496
25-30	30-35	dito	<i>företagare i jordbruk o. boskapsskötsel</i> <i>anställda i jordbruk o. boskapsskötsel</i>	258 544	243 566	274 523
30-35	35-40	dito	<i>företagare i jordbruk o. boskapsskötsel</i> <i>anställda i jordbruk o. boskapsskötsel</i>	231 617	238 656	224 579
35-40	40-45	dito	<i>företagare i jordbruk o. boskapsskötsel</i> <i>anställda i jordbruk o. boskapsskötsel</i>	156 688	184 729	129 648
40-45	45-50	dito	<i>företagare i jordbruk o. boskapsskötsel</i> <i>anställda i jordbruk o. boskapsskötsel</i>	68 744	113 797	23 692

Källa: Folkräkningarna 1940, 1945 och 1950. Vid beräkning av företagarrekryteringen för åldrar över 25 år har hänsyn tagits till tidigare företagarrekrytering minskad med beräknad avgång enligt tab. 28.

Tab. 39. Prognos för rekrytering av manliga företagare i jordbruk och boskapsskötsel fram till 1970, 1 000-tal

	Beräknad rekrytering på					
	1940 års uppgifter		1950 års uppgifter			
	1940-45	1945-50	1950-55	1955-60	1960-65	1965-70
Huvudalternativet	38,5	30,0	20,9	15,9	13,3	12,0
Alternativ II			21,2	17,3	15,4	14,6
Alternativ III			20,7	14,5	11,1	9,3

Källa: Appendix 3, tab. 10 o. 11.

1945-50. Relationstalen för var och en av dessa båda perioder läggs till grund för de båda andra alternativen. Alternativen blir alltså följande:

Huvudalternativet (I): genomsnittliga relationstal för 1940-talet⁷

Alternativ II: relationstal enligt perioden 1940-45

Alternativ III: relationstal enligt perioden 1945-50.

Prognosen för rekryteringen utförs endast för den manliga befolkningen. Som tidigare nämnts har de kvinnliga företagarna en mycket hög medelålder och är till största delen änkor (s. 129). Rekryteringen av kvinnliga företagare i de åldrar som här avses är då så liten att den kan lämnas åsido.

Med utgångspunkt från jordbruksbefolkningens ålderssammansättning 1950 har rekryterings storlek under varje femårsperiod fram till 1970 beräknats. Beräkningen har utförts för var och ett av de tre förutnämnda alternativen med hjälp av relationstalen enligt tab. 38. För den del av prognosen som gäller mer än en femårsperiod, har relationstalen sammanlänkats i »kedjor».⁸ Resultaten av dessa beräkningar sammanfattas i tab. 39.

Enligt huvudalternativet skulle då rekryteringen sjunka så starkt att den under 1960-talets senare hälft skulle vara mindre än en tredjedel

⁷ Beträffande relationstalens storlek se tab. 38.

⁸ För att t. ex. beräkna det antal företagare, som rekryterats under perioden 1965-70 och 1950 är i åldern 20-25 år, multipliceras antalet barn inom jordbruksbefolkningen som 1950 var 0-5 år med relationstalet för de fyra första »länkarna» i tab. 38 ($64014 \times 0,930 \times 0,942 \times 0,640 \times 0,040 = 1436$). Se för övrigt appendix 3, tab. 8.

så stor som under 1940-talets förra hälft. De båda andra alternativen medför också en starkt minskad rekrytering. Men de skiljer sig från huvudalternativet såtillvida att för andra hälften av 1960-talet erhålls i alternativ II drygt en femtedel större rekrytering och i alternativ III drygt en femtedel mindre rekrytering än i huvudalternativet. Prognosutfallet påverkas tydligen i en begränsad utsträckning av olika relations-tal i rekryteringskedjan. Den starka nedgången i rekryteringen sammanhänger främst med nedgången i »årskullarnas» storlek i jordbruks-befolkningen.

Sammanfattningsvis skulle rekryteringen av de manliga företagen i jordbruk sjunka från cirka 4 000 per år i början av 1950-talet till cirka 2 500 per år i slutet av 1960-talet.

Dessa prognoser har ju byggts på att de ekonomiska förhållanden som under 1940-talet påverkade avflyttning och rekrytering i stort sett skall bli bestående. Även under dessa förutsättningar är de emellertid osäkra, därför att den ungdom ur vilken rekryteringen sker är så rörlig i sitt yrkesval. Antag exempelvis att olikheterna i relationstalen i prognosalternativen huvudsakligen förorsakades av de mindre variationer i de ekonomiska förhållandena som förekom under 1940-talet. Beroende på om den ekonomiska utvecklingen i framtiden kommer att likna utvecklingen under perioden 1940-45 eller 1945-50 kommer 1 000 manliga företagare mer eller mindre per år att rekryteras i slutet av 1960-talet. Vid större ekonomiska förändringar bör skillnaderna bli ännu större. Dessa frågor är det då anledning att ta upp till närmare behandling.

8. ANTALET JORDBRUKSFÖRETAGARE 1970

I detta kapitel sammanställs prognoserna över avgång och rekrytering varvid resultatet blir en prognos för minskningen i företagarantalet fram till 1970. Realismen i de antaganden på vilka prognosen vilar kommer därvid att diskuteras ytterligare.

Som en utgångspunkt för diskussionen härom presenteras i tab. 40 skillnaderna mellan beräknad avgång och rekrytering under varje femårsperiod mellan 1940 och 1970. Som framgår därav beräknas minskningen i företagarantalet i förhållande till avgången bli allt större och under 1960-talet i en del alternativ överskrida 6 000 manliga företagare per år.

Tab. 40. Minskning i antalet manliga företagare i jordbruk och boskapskötsel 1940-70 (avgång minus rekrytering), 1 000-tal

	Basår 1940		Basår 1950			
	1940-45	1945-50	1950-55	1955-60	1960-65	1965-70
Huvudalternativet	14,0	19,8	26,7	29,5	29,9	28,9
Alternativ II			26,4	28,1	27,9	26,6
Alternativ III			26,9	30,9	32,0	31,3

Källa: Appendix 3, tab. 10 o. 11.

När rekryteringen sjunker så snabbt i förhållande till avgången, bör priserna pressas på de fastigheter som blir lediga i samband med avgången. En sådan prisutveckling kan väntas ha två verkningar. Å ena sidan minskas de avgående jordbrukarnas sparkapital, vilket kan föranleda en uppskjutning av deras pensionering. Emellertid måste en sådan effekt vara tillfällig. På grund av den ökade dödlighet som följer med den höjda medelåldern, kommer nämligen avgången vid en senare tidpunkt att stiga. På lång sikt får därför en uppskjutning av pensioneringen obetydlig effekt.

Å andra sidan kan rekryteringen på grund av det sänkta kapitalbehovet i samband med de lägre fastighetspriserna bli större än eljest. När det gäller småbruken — där väl minskningen i företagare kommer att vara störst — är emellertid kapitalbehovet i och för sig lågt i förhållande till den årliga arbetsersättningen. Lönsamhetskalkylen ändras därför föga av en sänkt kapitalkostnad. Emellertid har det ju tidigare konstaterats att rekryteringen är väsentligt rörligare än avgången vid växlingar i de ekonomiska förhållandena, varför ytterligare uppmärksamhet skall ägnas rekryteringsfrågan.

Blir rekryteringen större än beräknat?

Den väsentligaste anledningen till att rekryteringen kommer att bli mindre än avgången är den svaga lönsamheten vid flertalet jordbruk. Lönsamheten skulle kunna öka exempelvis genom en snabbare rationalisering av jordbruken än som här förutsatts, eller genom att konjunkturererna för jordbruket förbättras i förhållande till andra näringar. Detta skulle verka i riktning mot minskad avflyttning, ökad återflyttning samt större rekrytering.

Frågan om en ökad återflyttning har i detta sammanhang särskilt intresse. Det har ju tidigare konstaterats att mycket stora folkgrupper lämnat jordbruket i sen tid. Till en betydande del består dessa av personer som icke blott växt upp i jordbruket utan även under kortare eller längre tid varit yrkesverksamma där. Det är dessutom väl känt att en fortlöpande kontakt ofta upprätthålls av de avflyttade i form av sommarvistelser på landet och tillfälligt deltagande i jordbruksarbetet. Det bör därför finnas åtskilliga personer som har tillräckliga kunskaper för att överta de jordbruk som blir lediga genom de äldre företagarnas avgång. Det kan tänkas att dessa personer också på grund av sin uppfost-
ran i jordbruksmiljö sätter värde på att få bli egna företagare. Det kan därför ifrågasättas om inte en del av det stora antal jordbruk som beräknas bli lediga skulle komma att bevaras genom en ökad återflyttning av sådana personer.

Emellertid är det — förutom den svaga lönsamheten, som väl främst är avgörande — flera faktorer som motverkar en ökning i återflyttningen. En kanske mindre betydelsefull faktor är att de band som förenar dessa personer med jordbruket är väsentligt svagare för kvinnorna än för

männen. De flesta jordbruk som blir lediga är troligen småbruk, vilkas fortsatta drift i hög grad beror av kvinnlig medverkan. Männens eventuella önskan att flytta tillbaka och bli egna företagare kan då ha mindre betydelse än deras hustrurs vilja att åta sig det bundna arbetet i kreatursskötseln.

En viktigare faktor är däremot att dessa band med jordbruket successivt försvagas. Därtill bidrar framför allt övergången till helårsarbete i de flesta näringar utanför jordbruket, binäringarna inberäknade. Som berörts i samband med vänteårens problem sjunker möjligheterna till verksamhet delad mellan jordbruk och andra näringar. Detta får till uttryck en stark minskning i den tillfälligt anställda arbetskraften. En sådan specialisering av yrkesverksamheten framtvingas bland annat av att arbetsuppgifterna blivit mer komplicerade i såväl jordbruk som andra näringar. Denna utveckling ställer krav på längre utbildning och fortlöpande underhåll av kunskaperna. Kontaktmöjligheterna för dem som flyttat från jordbruket begränsas sålunda genom den yrkestekniska utvecklingen. Men kontakterna sjunker också efter hand som de rent personliga banden försvagas. Detta är exempelvis uppenbart för generationen efter den som flyttade från jordbruket.

Mot bakgrunden av dessa synpunkter förefaller det orealistiskt att tänka sig att en återflyttning kan bli större än hittills. Att återflyttningen skulle helt uppväga avflyttningen förefaller då vara ett tämligen extremt alternativ. För att illustrera innebörden av ett sådant antagande redovisas här ett fjärde alternativ. I detta antas att rekryterings-takten blir densamma som under 1940-talet. En ökad rekrytering jämfört med prognoserna i kap. 7 skulle med andra ord enbart vara en följd av ett större rekryteringsunderlag i jordbruksbefolkningen. Prognosen ger vid handen att takten i företagarminskningen efter hand skulle försvagas men att likväl minskningen i slutet av 1960-talet skulle uppgå till 2 500 manliga företagare per år.

Det är således inte tillräckligt att återflyttningen uppväger avflyttningen utan den måste bli större än denna för att rekryteringen skall bli lika stor som avgången. Det krävs således att en flyttningsvinst för jordbruket uppkommer. Ett sådant tillstånd torde emellertid endast uppkomma i samband med omfattande arbetslöshet i tätortsnäringarna, en extrem förbättring i exportkonjunkturen för jordbruksprodukter eller en mycket stor politisk omfördelning av inkomsterna till jordbru-

Tab. 41. Minskning i antalet manliga jordbruksföretagare 1950-70 vid upphörd avflyttning, 1 000-tal

	1950-55	1955-60	1960-65	1965-70
Alternativ IV	26,7	23,5	18,5	12,7

Källa: Appendix 3 tab. 11.

karnas förmån. Dessa antaganden avviker emellertid så starkt från den hittillsvarande utvecklingen att de måste vara väsentligt mindre realistiska än de i kap. 1 angivna förutsättningarna. Men det är givet att en viss dämpning av avflyttningen är tänkbar utöver den som t. ex. alternativ II (1940-45 års förhållanden) förutsätter. En lägre prognossiffra än 4 000 manliga företagare per år förefaller dock osannolik.

Småbrukare eller lantarbetare?

Den nyssnämnda prognosen (alt. IV) förutsatte en allmän relativ inkomstförbättring för jordbruket, vilket motiverade ett antagande om en oförändrad rekryteringstakt. Emellertid är det möjligt att det inom ramen för de vid givna ekonomiska förutsättningar tänkbara inkomstalternativen kan ske en omfördelning till vissa jordbruks förmån. Exempelvis kan småbrukens inkomster komma att förbättras på bekostnad av de större jordbrukens. Detta skapar för de unga lantarbetarna eller familjemedlemmarna en ökad fördel av att bli småbrukare framför att stanna kvar som anställda respektive ta anställning vid större jordbruk. Rekryteringstakten skulle med andra ord stiga. Om detta skulle uppträda i samband med en sänkt avflyttningstakt skulle rekryteringen kunna öka väsentligt.

Det är dock diskutabelt om en sådan omfördelning på politisk väg skulle kunna åstadkomma någon mera väsentlig förändring eftersom andra ekonomiska faktorer verkar med sådan kraft i motsatt riktning. Den långsiktiga utvecklingen av prissförhållandena (t. ex. relativ sänkning av smör- och produktmjölkpris) samt av produktivitetsförhållandena (t. ex. mekaniseringen) tyder nämligen på ökad spännvidd mellan småbruks och storbruks lönsamhet. Detta bör medföra höjd lantarbe-

tarlön jämfört med småbruksinkomst. En jordbrukspolitisk inkomstomfördelning torde med hänsyn härtill knappast nå längre än att bevara den nuvarande spännvidden.

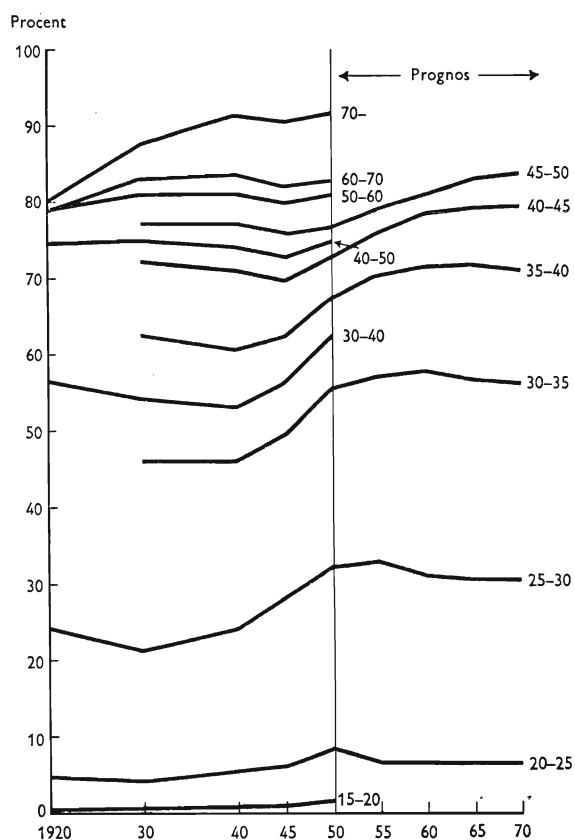
Rekryteringen i olika områden

Emellertid följer redan av den rekryteringstakt som huvudalternativet bygger på, att företagarna blir en allt större del av den yrkesverksamma jordbruksbefolkningen (diagram 10). Detta innebär att allt fler jordbruk blir enmansföretag och att antalet anställda minskar vid de större jordbruken. Även om de nya jordbruk som efter hand växer fram inte behöver skapa småbruksproblem i vedertagen bemärkelse, dvs. bli arealmässigt små jordbruk som ger låga inkomster och ofullständig sysselsättning, kan de ärva enmansföretagens arbetsorganisatoriska nackdelar. Också dessa jordbruks livskraft kan då bli begränsad, bland annat på grund av det rekryteringsproblem som uppkommer vid brist på utbildnings- och »vänteårs»-platser.

Under vilka förutsättningar kan en dylik cirkel — ökad avflyttning, färre anställda, ökad avflyttning — brytas? Förut har anförts att en del ekonomiska faktorer tenderar att öka spännvidden i inkomster mellan stora och små jordbruk och därmed troligen även i inkomstrelationen mellan lantarbetare och småbrukare. Detta kan medföra en tendens till sänkning av rekryteringstakten. I vad mån en sådan förändring inträder, hänger emellertid samman med regionala förhållanden. Den yngre arbetskraften är nämligen ojämnt fördelad i geografiskt avseende, varför spännvidden mellan lantarbetarlön och småbruksinkomst måste bli tillräcklig för att stimulera flyttningar över längre avstånd. Större delen av den yngre arbetskraften finns ju i småbruksområdena, såsom skogsbygderna och Norrland. Dessa personer måste då flytta till slättbygderna för att förbli anställda på längre sikt (kap. 7). Småbrukens unga familjemedlemmar måste med andra ord i större utsträckning än hittills bli lantarbetare vid de större jordbruken. Arbetskraftens allmänt ökade rörlighet i samband med kommunikationernas och arbetsförmedlingens utveckling m. m. underlättar sannolikt en sådan flyttning. Men det är å andra sidan möjligt att det stora utbudet av jordbruk, som kan väntas vid de äldre företagarnas avgång i småbruksområdena, kommer att verka återhållande.

Diagram 10. Företagarandelens utveckling

(Antal manliga företagare i procent av de yrkesverksamma inom jordbruk och boskapskötsel)

Källa: Appendix 3, tab. 7.

Den regionala fördelningen av arbetskraften kan också ändras och därigenom påverka den framtida proportionen mellan stora och små jordbruk. Avflyttningstakten kan t. ex. komma att öka i småbruksområdena, därför att de industriella utvecklingsmöjligheterna där i allt högre grad börjar tillvaratas. Det har nämligen observerats att den största avflyttningen tidigare skedde från slättbygderna i södra och mellersta Sverige men att avflyttningen under 1940-talet blivit stor även i skogsbygderna (kap. 2 s. 43 och kap. 7 s. 159). Vissa uppgifter tyder dessutom på

att avflyttningen under de senaste åren har varit störst i småbruksområdena.¹

Att avflyttningen ökar medför att rekryteringsunderlaget minskar. I småbruksbygderna finns det inte så många företag som har flera fast anställda. Rekryteringen kan därför inte höjas utan tillförsel av anställda från slättbygderna. Ligger lantarbetarlönen högre kommer en sådan tillförsel knappast till stånd och en ökad avflyttning får en motsvarande minskning i antalet småbruk till följd. Som exempel på detta samband må nämnas att den väsentligt lägre avflyttningen i Sydsvenska skogsbygden jämfört med övriga skogsbygder 1945–50 uppträdde samtidigt med en svagare minskning i antalet småbruk.²

Huruvida avflyttningen under prognosperioden kommer att ännu mera koncentreras till småbruksområdena än vad hittills varit fallet sammanhänger bland annat med skogsnäringens utveckling och nä-

¹ Enligt statistiska centralbyråns endagsundersökning (1 juni) hade den manliga arbetskraften 1956 sjunkit i förhållande till 1951 på följande sätt (index: 1951 = 100):

	Brukaren och hans familjemedlemmar	Lejd arbetskraft	
		fast anställda	tillfälligt anställda
Södra och mellersta Sveriges slättbygder	83	72	52
Södra och mellersta Sveriges skogs- och dalbygder	82	62	36
Norra Sverige	83	35	29
Hela riket	82	67	41
därav 2–10 ha	77	24	58
» över 10 ha	92	73	41

² Av appendix 2 tab. 7 och 9 kan beräknas att vid jordbruken i skogsbygdsområdena var minskningen i den manliga yrkesverksamma befolkningen följande för åren 1945–50.

	Företagare under 5 ha procent	Anställda i hela området procent
Sydsvenska skogsbygden	– 9,6	– 24,7
Bergslagen	– 16,1	– 37,9
Norra Sverige	– 24,1	– 40,6

ringslivets lokalisering. Tendensen till utsträckning av arbetsåsongen i skogen kan genom de tekniska framstegen förstärkas. De i skogsbygderna hittills rikliga möjligheterna till blandad yrkesverksamhet kan då sjunka. Därav skulle följa en minskad återflyttning och en större flyttningsförlust än tidigare. Vidare är det känt att närheten till industricentra i stark utveckling varit betydelsefull för avflyttningstakten under tidigare perioder. Även om flyttningar över längre avstånd numera underlättats³, torde lokaliseringsfrågan komma att bli väsentlig. Detta framgår också av strävandena att flytta industriell verksamhet närmare arbetskraftsreserverna. Tätortsutvecklingen i skogsbygderna kan komma att ske raskt på grund av det ökade behovet av service åt skogs- och anläggningsverksamhet och även åt jordbruket (exempelvis maskinservice). De ökade möjligheterna att transportera arbetspersonal dagligen från fasta utgångspunkter underlättar en centralisering av bostadsbebyggelsen. I samband därmed skapas underlag för den nämnda industrilokaliseringen. Sådana tendenser kan väntas öka avflyttningen från jordbruket. Den allmänna utvecklingen tyder sålunda på en förskjutning av flyttningarnas tyngdpunkt från slättbygderna till skogsbygderna. Denna förskjutning bör då på längre sikt motverka tendensen till allt flera företagare i förhållandet till antalet anställda.

I diagram 10 illustreras för olika åldersgrupper hur företagarandelen, dvs. företagarantalet i procent av den yrkesverksamma befolkningen i jordbruket förändrats sedan 1920. Det framgår därav att företagarandelen i de yngre åldrarna börjat stiga först under 1940-talet. Enligt huvudalternativet för företagarprognosen skulle den fortsätta att stiga under 1950-talet, men under 1960-talet skulle stegringen bli långsammare och i de yngsta åldrarna t. o. m. sjunka. Det är givet att dessa förändringar följer av prognoskonstruktionen, men med hänsyn till vad som anförts om de troliga tendenserna, kan diagrammet tjäna som en illustration till dessa.

Sammanfattningsvis skulle cirkeln mellan ökad avflyttning och färre anställda så småningom komma att brytas genom regionala förskjutningar i avflyttningsmönstret och genom en bibehållen eller ökad spänn-

³ Enligt *T. Hägerstrand: En landsbygdsbefolknings flyttningsrörelser*, Svensk Geografisk Årsbok 1947, avtog flyttningsfrekvensen snabbare med stigande avstånd 1860–69 än 1930–39.

vidd mellan lantarbetarlön och småbrukarinkomst. En sådan utveckling kommer närmast att sänka rekryteringen och medföra en större minskning av företagarantalet.

Sammanfattning av prognoserna

Enligt den prognos som gjorts i kap. 6 skulle avgången av de manliga företagarna i jordbruket sjunka från cirka 10 000 per år till cirka 8 000 per år under prognosperioden 1950–70. Samtidigt skulle rekryteringen enligt prognoserna i kap. 7 sjunka från cirka 4 000 till mellan 2 000 och 3 000 per år. Skillnaden mellan avgången och rekryteringen skulle då uppgå till mellan 5 000 och 6 000 manliga företagare årligen. Då en sådan skillnad mot bakgrunden av utvecklingen under 1940-talet förefallit ganska stor har i detta kapitel realismen i avgångs- och rekryteringsantagandena ytterligare diskuterats. Härvid har inte framkommit några skäl för att denna skillnad skulle bli väsentligt lägre. I varje fall har en företagarminskning som understiger 4 000 manliga företagare per år inte ansetts trolig.

Men det finns också en del faktorer som inom ramen för de allmänna ekonomiska tendenserna kan leda till en större spännvidd mellan avgång och rekrytering än vad enbart en utdragnings av tendenserna under 1940-talet gett vid handen. Vad först beträffar avgången torde ju den förbättrade ålderdomsförsörjningen ha medverkat till en lägre pensionsålder. En kraftigt ökad folkpension eller en pensionsförsäkring, t. ex. av sådan omfattning som planeras att genomföras under 1950-talets senare del, kan under 1960-talet komma att medföra en större avgång än som beräknats. En annan faktor som berörs längre fram (s. 181) är de svårigheter att erhålla arbetshjälp som kan uppstå för det relativt sett allt större antalet äldre småbrukare. Sådana svårigheter kan tvinga dem att sluta tidigare än eljest.

Vad sedan beträffar rekryteringen har redan nämnts att en förskjutning av avflyttningens tyngdpunkt till skogsbygderna skulle kunna sänka rekryteringen. I dessa bygder har jordbruksbebyggelsen ofta karaktären av mindre byar skilda åt av större eller mindre skogspartier. En mindre ökning i avflyttningen från sådana byar kan bland annat av psykologiska skäl dra med sig en ytterligare avflyttning som i och för sig inte är betingad av lönsamhetsförhållandena.

De nu nämnda förhållandena skulle sålunda kunna ge upphov till en större företagsminskning än beräknat, säg 7 000 manliga företagare per år. Även om det är helt naturligt att prognoser över företagarutvecklingen på grund av osäkerhet i rekryteringen måste ges en vag precision — exemplifierad med alternativen 4 000 och 7 000 manliga företagare årligen — syns det lämpligt att avslutningsvis något utförligare presentera en uppskattning av utvecklingen för det totala företagarantalet.

Med utgångspunkt från huvudalternativet utvecklas antalet manliga företagare på följande sätt (se även diagram 11).

Tab. 42. Företagare i jordbruk och boskapsskötsel 1940-70, män 1 000-tal

	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
Prognos		322,8*	303,0*	275,3	245,8	215,9	186,9
Observerat antal	336,9	324,6	301,9				

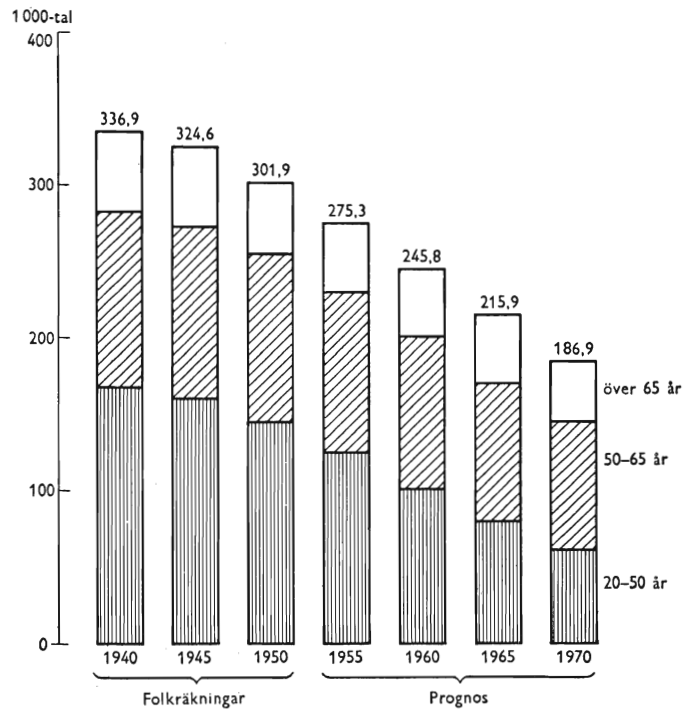
* Beräknat på 1940 års folkmängdsuppgifter.

Enligt denna prognos skulle antalet manliga företagare minska med cirka 90 000 personer mellan 1955 och 1970. För att erhålla minskningen i det totala antalet företagare måste därtill läggas förändringarna bland de kvinnliga jordbruksföretagarna.

Som tidigare beskrivits är de kvinnliga företagarna huvudsakligen änkor. De tillträder jordbruken först i samband med makens död, vilket medför en hög tillträdesålder. En rekrytering i den meningen att unga familjemedlemmar och jordbruksarbetare blir jordbrukare, är däremot ovanlig bland kvinnorna. Ur 1950 års folkräkning har relationen mellan manliga och kvinnliga företagare beräknats för olika åldersklasser. Genom att tillämpa de erhållna talen på den i huvudalternativet beräknade ålderssammansättningen för de manliga företagarna har framkommit en uppskattning av antalet kvinnliga företagare.⁴ Eftersom dödligheten stiger med medelåldern kommer antalet kvinnliga företagare relativt sett att vara högt om de manliga företagarnas medelålder är hög. Detta förhållande har ju tidigare observerats för olika områden och storleks-

⁴ Kvinnor i procent av män: 20-50 år 4,9 procent, 50-55 år 10,4 procent, 55-60 år 13,0 procent, 60-65 år 15,2 procent, 65-70 år 17,7 procent, 70- år 25,9 procent. (Folkräkningen 1950: VI tab. 8.)

Diagram 11. Manliga företagare i jordbruk och boskapsskötsel 1940-70

Källa: Appendix 3, tab. 10 o. 11.

grupper. Sålunda uppvisar t. ex. småbrukarna i slättbygderna en hög medelålder och samtidigt är där andelen kvinnor hög (närmare en tredjedel i vissa fall, kap. 6 s. 129). Eftersom de manliga företagarnas medelålder enligt huvudalternativet väntas stiga från 52 år till 55 år under perioden 1950-70 kommer den kvinnliga delen av företagarna att öka. Följande prognos för det totala antalet företagare skulle då erhållas.

Tab. 43. Antal företagare i jordbruk och boskapsskötsel, båda könen, 1 000-tal

	1955	1960	1965	1970
Totalt	304,8	273,3	241,1	209,7
därav kvinnor, procent	10,7	11,2	11,7	12,2

Antalet företagare av båda könen skulle enligt denna beräkning minska med cirka 95 000 personer på 15 år eller i genomsnitt 6 300 personer per år, dvs. något mer än enbart de manliga företagarna.

Emellertid bygger denna prognos på att änkorna kommer att ha oförändrade möjligheter att överta jordbruken under prognosperioden. Det är inte säkert att så kan bli fallet. Förutsättningen för att överta jordbruken är nämligen i regel att det — åtminstone tidvis, såsom under skörden — finns någon extra arbetskraft tillgänglig för att sköta jordbruket. Men när den tillfälliga arbetskraften i så hög grad visar tecken till att försvinna⁵ minskar möjligheterna att upprätthålla driften i denna form. Änkorna tvingas då i större utsträckning än tidigare att överlåta jordbruken redan vid makens död. Avgången blir med andra ord större. Ett motsvarande resonemang kan också föras om de äldre manliga företagarna. Säkert har åtskilliga av de äldre företagarna vid småbruken hittills kunnat fortsätta driften tack vare tillfällig hjälp under den brådaste tiden, men möjligheterna därtill syns sjunka i framtiden. Enligt prognosen kommer tyngdpunkten i företagareståndet att förskjutas mot grupperna kvinnliga företagare och företagare över 65 års ålder. Dessa grupper beräknas nämligen tillsammans komma att utgöra 25 procent av företagarna i jordbruket 1970. Detta kan medföra att efterfrågan på tillfällig hjälp blir stor. Om inte denna efterfrågan tillfredsställs kan avgången rubbas.

Under förutsättning att de ekonomiska tendenser som styrt utvecklingen under 1940-talet kommer att bestå, att de nuvarande arbetsmarknadstendenserna kommer att förstärkas samt att jordbrukspolitikens inflytande på dessa tendenser inte blir större än hittills, torde storleksordningen av nedgången i antalet företagare kunna anges till 100 000 under tiden 1955—70. Antalet företagare i jordbruk och boskapsskötsel skulle således 1970 uppgå till cirka 200 000 personer.

⁵ Se not 1 s. 176.

9. STRUKTUROMVANDLINGEN OCH NÅGRA FRAMTIDSPERSPEKTIV

En minskning med 100 000 företagare på 15 år i det svenska jordbruket – det är ju en nedgång som är större än hela företagarminskningen på 75 år. Innebär inte detta en fullständigt ny och – alla de noggranna prognosövertagandena till trots – osannolik utveckling? Djupare sett är det emellertid endast fråga om ett naturligt led i de gradvisa förskjutningar i jordbrukets produktionsförhållanden, som ägt rum sedan mitten av 1800-talet. Man har helt enkelt kommit in i ett skede där förändringar i jordbrukets yttre utseende spelar en större roll i jordbrukets anpassning till pris- och kostnadsutvecklingen.

Här skall detta problem något beröras samtidigt som några delvis mycket spekulativa framtidsperspektiv skisseras. Ambitionen är därvid endast att stimulera diskussionen om jordbrukets problem. Jordbrukets framtida storleksfördelning och produktion kommer att belysas. Vidare skall ett par problem som följer i struktururomvandlingens spår, nämligen sambrukens och skogens äganderättsförhållanden, tas upp.

Struktururomvandlingen — ett naturligt led i utvecklingen

För jordbruksproduktionen bör – liksom för all annan produktion – ett par grundläggande regler gälla¹: Produktionsfaktorerna i jordbruket utnyttjas endast så länge som de inte kan få en mer vinstgivande användning i annan produktion. Vidare kombineras de produktionsfaktorer, som används, i sådana mängder att produktionen blir så lönsam som möjligt. Är dessa krav uppfyllda och det sedan inträffar en förskjutning i lönsamhetsförhållandena mellan jordbruk och annan produktion eller i prisrelationerna mellan produktionsfaktorerna måste jordbruket förändras. I praktiken kan kraven vara mer eller mindre

¹ Dessa reglers innebörd och verkan utvecklades mera utförligt i kap. 1.

tillgodosedda, men en anpassning måste ske vid ändrade prisrelationer för att lönsamheten skall upprätthållas.

Det är ju välkänt att det i jordbruket ständigt försiggått förändringar som dikterats av lönsamhetsskäl. Några har nämnts i de föregående kapitlen och åtskilligt fler skulle det vara lätt att erinra om. Det har sålunda pågått en ständig ökning av jord- och kapitalinsatserna i förhållande till arbetsinsatsen. Den andra sidan av denna utveckling är att arbetskraft flyttats över till andra näringar och bland annat satts in i framställning och distribution av de varor, som möjliggjort de ökade kapitalinsatserna. När vallodlingen under senare delen av 1800-talet började ersätta slätter på ängar, myrar och utmarker samt skogsbeta och fäboddrift, var detta ett uttryck för jordbruksteknikens landvinningar. Därvid sparades en mängd arbete, som tidigare åtgick för transporter, för tillsyn av kreaturen m. m. Genom det rikligare och kvalitativt bättre vallhöet erhöles en större och mera regelbunden mjölkproduktion. I samband med övergång från ox- till hästdrift, vilket underlättade plöjning av vallar, sparades också arbetskraft. Samtidigt flyttade åtskillig arbetskraft över till andra näringar. En del av den kanske övergick till att tillverka de plogar och röjningsredskap, som behövdes för nyodlingsarbetet. En annan förändring under samma tidskede var övergången från slaga till tröskverk, där också betydligt med arbete sparades samtidigt som en del arbetskraft i verkstadsindustrin måste sättas in för tillverkningen av tröskverken.

Ansträngningarna att höja skördarna genom tillförsel av handelsgödsel och av bättre utsäden har avsett att utnyttja jorden och arbetskraften bättre och ge en ökad lönsamhet. En sådan tillförsel har givetvis förutsatt tillverkning av handelsgödsel liksom forskning och förädling på utsädesområdet, vilket krävt arbetskraft inom industri och andra näringar. När transporten av mjölk och andra varor alltmera övertagits av särskilda transportföretag har arbete sparats i jordbruket samtidigt med att arbetsinsatsen ökat i en annan näring.

Så kan man fortsätta att räkna upp en rad områden inom själva jordbruksproduktionen där avsevärda förskjutningar mellan arbetskraft, jord och kapital skett av lönsamhetsskäl. Jordbrukets rationalisering har därvid gått parallellt med industri- och servicenäringarnas utbyggnad. Lönsamhetsförbättringen genom arbetsbesparingar kan sägas vara en sida av en utveckling, vars andra sida givit produktivitetsvinster ge-

nom arbetskraftens flyttning till andra näringar. Denna utveckling innebär att arbetsuppgifterna i samhället specialiseras. Specialiseringen har inte varit begränsad enbart till den egentliga jordbruksproduktionen. Vid 1800-talets början var det nämligen inte endast livsmedlen som framställdes vid jordbruken utan även tillverkningen av kläder, möbler, redskap och andra föremål var till största delen förlagd dit. Eftersom huvuddelen av befolkningen bodde på jordbruken var även bostadsbyggandet en naturlig arbetsuppgift för jordbruksbefolkningen. Successivt har dessa arbetsuppgifter flyttats över till industrin. Även åtskilliga moment i livsmedelsframställningen, t. ex. smör- och osttillverkningen, har övertagits av särskild industri. Denna utveckling är ytterligare ett exempel på en rationalisering i samband med omflyttning av arbetskraft. Processer av detta slag är ju inte endast välbekanta utan rentav självklara för de flesta.

Vilka blir då konsekvenserna av denna utveckling för det framtida jordbrukets del? Vad som hittills har exemplifierats är en utveckling som väsentligen kunnat fortgå inom den yttre ram som jordbruken erhöll på 1800-talet. Det fanns rikligt med arbetskraft på de flesta jordbruk i utvecklingskedets början. En omfattande minskning av arbetskraften och ersättning av den med kapital och jord kunde ske utan att spränga den yttre ramen, dvs. den existerande företagsstrukturen. Under de senaste två decennierna har mekaniseringen och andra arbetsbesparande åtgärder insatts i en så stor omfattning att läget förändrats.

Den situation som uppkommit under efterkrigstiden och som måste bestå under den närmaste framtiden kan beskrivas sålunda: Vid ett mycket stort antal jordbruk har rationaliseringen gått så långt att företagarna utgör den enda arbetskraften. Men prisrelationerna mellan produktionsfaktorerna fortsätter att förskjutas så att arbetskraften blir dyrare i förhållande till kapital och jord. Skall den enskilde ensamföretagaren anpassa sig till denna utveckling och undgå en eftersläpning i inkomsterna har han tre vägar att välja mellan. Den första är att minska arbetstiden i jordbruket och sätta in de friställda timmarna i annan verksamhet. Förutsättningar för mera bisysslor är emellertid på tillbakagång, därför att också de andra näringarna rationaliserar och därvid övergår till helårsarbeten. Den vägen är således stängd eller i varje fall smalnande. Den andra vägen är att han utökar sin jordbruksareal. Men jordbruken är – med undantag för i vissa Norrlandsdistrikt – omgär-

dade av andra jordbruk. För att han då skall kunna utöka arealen måste han erhålla arealer från andra jordbruk, exempelvis i samband med driftsnedläggningar. Den tredje vägen för honom består i en utökning av kapitalet. Exempelvis kan man tänka sig att han specialiserar sig på trädgårdsskötsel, svin- eller hönsskötsel. Detta fordrar ganska långa serier, varför en sådan specialisering vid det begränsade avsättningsutrymmet är en möjlighet endast för ett mindre antal företagare.

På de två senast nämnda vägarna kan sålunda en enskild företagare anpassa sig till pris- och kostnadsutvecklingen. Men de står öppna endast i den mån det totala antalet företagare minskar. Kan ingen av dessa vägar beträdas tvingas företagaren lägga ned driften och lämna jordbruket i den mån han önskar anpassa sig. I annat fall måste han acceptera en eftersläpning i inkomstutvecklingen.

Man kan fråga sig om inte en sådan eftersläpning kan motverkas av höjda produktpriser. Det är emellertid tveksamt om en höjning av priserna får en dylik effekt i den skildrade situationen. Skall en prishöjning ha en inkomsthöjande verkan krävs nämligen att efterfrågan på produkterna inte alls eller endast föga sänks på grund av prishöjningen. Detta torde visserligen gälla för jordbruksprodukterna men endast inom måttliga gränser. Tar man som exempel de förskjutningar i prisrelationerna som förekommit under de två sista decennierna är det uppenbart att prishöjningarna behövt vara mycket stora för att undvika en inkomsteftersläpning vid en oförändrad sammansättning av arbetskraft, jord och kapital.² Hade så stora prishöjningar inträffat skulle med säkerhet avsättningen ha sjunkit. Men även en måttlig prishöjning torde försätta ensamföretagaren i en svår ställning. Man kan nämligen förutsätta att prishöjningen till större delen motsvaras av en ökad arbetsersättning. Produktprishöjningen medför då en ökad prisspänning mellan arbete och kapital. Det blir alltså mera lönande än eljest att ersätta arbetskraft med maskiner osv. Denna möjlighet utnyttjas på större jordbruk, där arbetskraften kan minskas genom en lämplig inskränkning i antalet anställda. Därigenom erhålls en inkomst-

² Enligt bil. 2 till SOU 1954: 39: Prissättningen på jordbruksprodukter s. 257 skulle jordbruket 1953/54 ha tillförts 900 miljoner kronor för att kompensera det inkomstbortfall som skulle uppträtt utan någon anpassning sedan 1938/39. Detta betyder att priserna behövt höjas med 1/4. Jämför även prisutvecklingen på arbetskraft jämfört med andra faktorpriser enligt not 4 s. 29.

ökning vid de större jordbruken. För att ensamföretagaren skall uppnå motsvarande ökning måste han också ändra faktorsammansättningen vid sitt jordbruk genom att beträda någon av de nyssnämnda vägarna. I annat fall kommer hans inkomster att släpa efter. Hur en sådan eftersläpning kan verka framgår av det tänkta fallet att en ensamföretagare idag har samma inkomst som för 25 år sedan, därför att han inte skaffat maskiner m. m.

Anpassningsproblemet kan alltså inte kringgås genom prishöjningar. Det är med andra ord ofrånkomligt för ensamföretagaren att göra någonting för att undgå en eftersläpning i inkomstutvecklingen. Med hänsyn till att endast ett mindre antal av dessa företagare har möjlighet att utvidga åkerarealen, att specialisera sig på fristående animalieförädling eller att öka biinkomsterna måste flertalet lägga ned jordbruksdriften.

Åtskilliga tvingas emellertid stanna kvar och acceptera lägre inkomster än övriga därför att de efter en driftsnedläggning skulle stå helt utan arbete och försörjningsmöjligheter. Detta gäller särskilt de äldre jordbruksföretagarna som har svårt att få annan sysselsättning. Anpassningen har just genom detta förhållande försenats och en stor del av det svenska jordbruket försatts i en relativt sett lönsamhetspressad situation. Efterhand som antalet driftsnedläggningar ökar blir det emellertid flera tillfällen för de kvarvarande företagen att bland annat utvidga arealerna. På så sätt underlättas deras anpassningssträvanden.

Emellertid är det inte anledning att vänta att jordbrukets anpassningsproblem är löst i och med att driftsnedläggningarna blivit tillräckligt många. Förskjutningen i prisrelationerna kan väntas fortsätta och verkar troligen främst till arbetskraftens fördel. Då aktualiseras nya sammansättningar av produktionsfaktorerna.

En ytterligare specialisering är därvid att vänta. Sådana tendenser kan redan nu spåras. I fråga om växtodlingen finns åtskilliga exempel. Man kan peka på service från fristående maskinstationer i fråga om jordbearbetning, besprutning, skörd m. m. Köp av gröda »på rot» praktiseras av enstaka konservindustrier, som då ofta utför en stor del av grödans skötsel. Sådana rotköp har ju också exemplifierats i kap. 3 beträffande hö. Köparna var då i regel andra jordbrukare, men det är tänkbart att när tekniska förhållanden och prisrelationer gör det lämpligt, fristående företag åtar sig rotköp eller mer omfattande uppdrag.

I fråga om animalieförädlingen kan svin- och hönsgårdar nämnas. En annan specialisering som småningom torde uppträda är mjölkgårdar, där foderförsörjningen helt baseras på inköp. Det finns ju redan en del amerikanska exempel därpå.

På dylika och på andra i dag okända sätt kan således specialiseringen medföra nya företagstyper. De kommer då inte som nu att bestå av geografiskt avgränsade enheter med en viss åkerareal, ett visst antal husdjur samt nödiga byggnader, redskap och personal i relation därtill. I stället har företagen åtagit sig vissa arbetsuppgifter som ger ett lämpligt utnyttjande av en maskinpark, av ett byggnadskomplex eller av en specialutbildad personalstyrka. Företagstypen jordbruk ersätts kanske med en rad företagstyper såsom maskinstationservice, foderbefraktning, mjölk-, kött-, fläsk- och äggfabrikation, arealuthyrning osv.

Om en ökad rörlighet efter ett längre eller kortare skede av driftsnedläggningar och strukturomvandling kommer till stånd och om dylika specialiseringstendenser samtidigt ökar, medför detta två väsentliga ändringar i jordbrukets anpassningsförmåga. Dels kan jordbruken tänkas anpassa faktorssammansättningen snabbare efter ändrade prisrelationer, dels kan de möjligen anpassa utbudet av olika jordbruksprodukter snabbare till efterfrågans förändringar. Tendenserna till en nedpressning av lönsamheten skulle då icke bli lika framträdande som nu och jordbrukspolitikens problem skulle bli av annat slag. Förutsättningarna för rekryteringen till jordbruket skulle väsentligt förbättras bland annat genom att specialiseringen innebär större företagsenheter och mindre »vänteaars»-problem.

Huruvida den nu antydda skissen av jordbrukets framtid är realistisk kan givetvis diskuteras. Den har tillkommit främst för att visa att jordbrukets strukturproblem av i dag icke behöver vara bestående utan kan ha varit följderna av en — sett i längre tidsperspektiv — tillfälligt starkt bunden sammansättning av produktionsfaktorerna. För den period som avses i prognosen har emellertid förutsatts en mycket betydande bundenhet. Trots detta kommer företagarantalet att minska i en ganska omfattande utsträckning. Vad detta kan innebära i fråga om produktionen skall belysas med några räkneexempel.

Företagarminskningen och antalet brukningsenheter

En jordbruksföretagare är ju enligt folkräkningarna en person som ägnar sin huvudsakliga verksamhet åt att sköta jordbruk. Eftersom prognosen är baserad på folkräkningsuppgifter förutsäger den endast utvecklingen av antalet sådana personer. Men därjämte finns det ett stort antal personer som sköter jordbruk vid sidan om annan huvudsaklig verksamhet. Deras antal kan förändras på ett annat sätt. Exempelvis skulle minskningen i antalet jordbruksföretagare till en del kunna bli ett uttryck för enbart en ändrad yrkestillhörighet i samband med ökade bisysslor. Jordbruksföretagen skulle då kvarstå och få karaktären av stödjordbruk. Emellertid strider detta mot hela den hittillsvarande utvecklingen med fortgående specialisering av arbetsuppgifterna. Stödjordbruken har ju främst utmärkts av att de ger en viss självförsörjning med livsmedel. Men inte minst på livsmedelsförsörjningens område går utvecklingen mot en specialisering och arbetsuppdelning. Det är då troligt att stödjordbruken skulle minska snabbare i antal än de större jordbruken. Därav följer att antalet jordbruksföretag minskar kraftigare än antalet jordbruksföretagare. En helt annan sak är att genom eftersläpningar i registreringen antalet brukningsenheter i jordbruksräkningarna likväl kan komma att sjunka i långsammare takt än antalet jordbruksföretagare. Detta beror ju på svårigheterna att fastställa arealer i produktion, sambruksförhållanden m. m. Svårigheterna kan väntas öka om driftsnedläggningarna även i fortsättningen sker i samband med rotköpsavtal, utarrenderingar och liknande överlåtelseformer.

Ändringar i storleksfördelningen

Det stora antalet driftsnedläggningar i samband med företagarminskningen leder givetvis till väsentliga ändringar i storleksfördelningen. Att precisera dessa är icke möjligt, men ett räkneexempel kan dock ge någon föreställning därom. Förändringarna sammanhänger dels med i vilken mån de friställda arealerna nedläggs eller sammanläggs med andra jordbruk, dels med vilka jordbruk som erhåller de friställda arealerna. En del arealer från nedlagda jordbruk torde komma att överföras till andra ägoslag såsom skogsmark och tomtmark. Omfattningen

därav beror i viss mån på i vilka områden företagarminskningen blir störst. I bygder med väl samlade jordbruksarealer torde överföringen till skogsmark bli betydligt mindre än i bygder med splittrade jordbruksarealer. Överföringen till tomtmark sammanhänger med tätortsutvecklingen som också kan variera mellan olika områden. Vill man uppskatta arealförändringarna måste man först göra en kalkyl över fördelningen på olika områden av företagarminskningen.

Företagarminskningen i olika områden sammanhänger med avgången och rekryteringen. Räkneexemplet utgår från vissa antaganden om avgången. I kap. 6 (s. 145) utfördes en sådan prognos för avgången av småbrukare i 60–70 års ålder för tiden fram till 1965. Denna prognos innehåller även en uppdelning på olika områden. Tänker man sig att den totala avgången och rekryteringen fördelar sig på samma sätt skulle företagarminskningen te sig som framgår av tab. 44.

Tab. 44. Utveckling av företagarantal och företagsstorlek i olika områden 1950–65

Område	Företagarantal i 1000-tal		Minskning 1950–65 procent	Areal per företagare, ha		Ökning 1950–65 procent
	1950	1965		1950	1965	
Slättbygderna	111,5	92,7	11	17,9	21,6	21
Sydsvenska skogsbygden	103,4	71,3	31	6,3	9,1	50
Bergslagen	34,3	22,8	31	7,9	11,8	45
Norra Sverige	84,4	54,3	36	5,5	8,5	56
Hela riket	333,6	241,1	28	10,1	14,0	38

Källa: Totalt företagarantal 1950 folkräkningen 1950: VI, tab. 8.

» » 1965 prognos tab. 11.

Fördelningen på områden av företagarantalet 1950 proportionell mot företagarantalet enligt appendix 2, tab. 6.

Fördelningen på områden av företagarantalet 1965: företagarminskningen för varje femårsperiod fördelad som avgången enligt kap. 6 tab. 30, fördelningen mellan Slättbygderna och Bergslagen ytterligare som antalet företagare över 50 år vid jordbruk med mindre än 10 ha åker enligt appendix 2 tab. 16.

Åkerareal 1950 enligt Jordbruksräkningen 1951.

» 1965 beräknad enligt not s. 190.

De siffror för företagarminskningen som nu erhållits kan användas sedan för en uppskattning av arealförändringarna. Som framgår av tabellen blir en företagarminskning procentuellt sett störst i skogs-

bygderna. Då dessa ofta har splittrade jordbruksarealer, är det inte troligt att de friställda arealerna kan sammanläggas med andra jordbruk utan att nedläggningen blir relativt sett stor. Detta gäller särskilt i de syd- och mellansvenska skogsbygderna. I norra Sverige är arealerna däremot samlade i älvdalarna och arealnedläggningen där torde bli mindre. Än mindre torde arealminskningen bli i slättbygdsområdena. Utgår man från några beräknade siffror för hur arealminskningen förhållit sig till företagarminskning under efterkrigstiden får man en viss uppfattning om den återstående åkerarealen 1965 och förändringarna i den genomsnittliga arealstorleken.³ Dessa förändringar blir i procent räknade störst i skogsbygderna. Totalt sett skulle åkerarealen under 15-årsperioden nedgå med cirka 7 procent och den genomsnittliga åkerarealen per företagare öka med cirka 40 procent.

Denna ökning i arealstorleken per företagare uppkommer dels genom att ett stort antal jordbruk med små arealer läggs ned, dels genom att andra jordbruk utökas med friställda arealer och flyttas upp i högre storleksgrupper. Dessa förändringar får till följd att antalet företagare i högre storleksgrupper ökar. Med ledning av tidigare tendenser kan ökningen i exempelvis antalet företagare med mera än 10 ha åker bedömas bli 10 à 20 procent för 15-årsperioden. Minskningen i antalet företagare med mindre arealer skulle då bli 110 000 à 120 000 personer. Eftersom flertalet av dessa kan väntas ha haft mindre än 5 ha åker skulle av de 1950 befintliga 100 000 företagarna i denna storleksgrupp 1965 endast återstå några tiotal tusen. Om denna utveckling fortsätter skulle företagare med arealer under 5 ha i huvudsak vara försvunna 1970.

³ Slättbygderna: Arealminskningen beräknas till 0,2 procent av arealen för varje procent minskning i företagarentalet; baserad på observationerna från jordbruksräkningarna 1944 och 1951 att brukningsenheter minskat med 9,3 procent och arealen med 2,0 procent.

Skogsbygderna: Jordbruksräkningarna kan här inte användas av skäl anförda i kap. 3 s. 69 ff. I stället används en uppgift ur *K. Norborg—O. Nordström: Befolkningsutveckling och rationaliseringsproblem i Östra Småland, Svensk Geografisk årsbok 1955, s. 98*, att vid nedläggning under vissa förutsättningar i Uppvidinge härad i Kronobergs län skulle arealminskningen bli 30 procent och minskningen i brukningsenheter 60 procent. Arealminskningen beräknas till 0,5 procent av arealen för varje procent minskning i företagarentalet.

Norra Sverige: Beräknas till ett mellanting, 0,3 procent av arealen för varje procent minskning i företagarentalet.

Det är uppenbarligen inte möjligt att basera några preciserade slutsatser på detta räkneexempel. Det är ju behäftat med utomordentligt stora osäkerhetsmoment, exempelvis genom den angivna förutsättningen att rekryteringen skulle bli proportionell mot avgången. Som berördes i kap. 8 är det ovisst hur rekryteringen kommer att fördela sig mellan olika områden. Den relativt rikliga tillgången på yngre arbetskraft i skogsbygderna och den omfattande rekryteringsreserv som skogsarbetarna där utgör skulle tala för att rekryteringen kan bli förhållandevis stor i dessa bygder. Å andra sidan talar tillfälligarbetenas försvinnande för en ökad avflyttning i skogsbygderna, vilket skulle medföra en lägre rekrytering. Vidare kan flyttningar av den unga arbetskraften mellan de olika områdena påverka rekryteringen.

Produktions- och produktivetsförändringar

Eftersom småbruken väsentligen är inriktade på mjölkproduktion medför den starka tillbakagången i deras antal en långsiktig nedgång i nötkreatursbeståndet. Det kan sålunda beräknas att för den första delen av 1950-talet har den årliga minskningen i koantalet vid småbruken varit mer än 3 procent per år.⁴ Till en del kan denna nedgång ersättas av en ökning i kreatursbeståndet vid de jordbruk som övertar de friställda arealerna. Svårigheten att precisera omfattningen därav medför att effekten av småbrukens driftsnedläggning på kreatursbeståndet endast kan belysas med räkneexempel av liknande art som det nyss anförda. Då kreatursantalet per arealenhet brukar vara lägre vid större jordbruk syns det sannolikt att kreatursbeståndet kommer att minska i betydande omfattning. En nedgång om 0,5–1 procent per år i kreatursbeståndet är därvid tänkbar.⁵ Nedgången för mjölkproduktionen bör bli något mindre, då besättningarna vid de nedlagda småbruken torde ha en låg avkastning.

⁴ Enligt jämförelse mellan arealinventeringarna 1951 och 1955 vid 2–10 ha. Observera uppräkningsförfarandet vid dessa enligt anmärkning till tab. 11. Sålunda var koantalet i storleksgruppen 2–10 ha 701 000 enligt arealinventeringen 1951 men 635 000 enligt jordbruksräkningen 1951.

⁵ Antalet kor per ha vid brukningsenheter med kor var enligt 1951 års jordbruksräkning 0,8 vid 2–5 ha, 0,6 vid 5–10, 0,5 vid 10–15 ha åker. Antag att $\frac{2}{3}$ av korna vid de nedlagda jordbruken överflyttas till dem som övertagit de friställda arealerna. Antalet kor vid jordbruk under 10 ha utgjorde 1951 47 procent av totalantalet. Antag att koantalets årliga minskning på grund av nedläggning vid dessa jordbruk

Däremot är det inte troligt att det blir någon större nedgång i växtodlingens avkastning. I regel torde de arealer som nedläggs ha en liten avkastning och produktionsförlusten blir därför liten. Vad sedan beträffar de arealer som sammanläggs, torde de i regel ge en högre avkastning. Då sammanläggningarna kan beräknas bli omfattande i jämförelse med nedläggningarna är det därför t. o. m. möjligt att resultatet blir en ökad avkastning totalt sett. Vad beträffar kaloriförsörjningen är det inte endast möjligt utan också sannolikt att strukturförändringarna medför en ökning. Vid de överflyttade arealerna sker ju i samband med kreatursminskningen en förskjutning från foderodling till vegetabilieframställning. Därigenom återvinns en del av den kalorimängd som tidigare gick förlorad genom animalieförädlingen. Den vinsten blir troligen större än den kaloriförlust som arealnedläggningen medför.

Det nuvarande överskottsproblemet i fråga om jordbruksprodukterna kan sålunda inte väntas bli löst genom strukturuomvandlingen. Tvärtom kan det i vissa avseenden skärpas exempelvis genom ett ökat vegetabilieöverskott. Problemet måste därför lösas i annan ordning, t. ex. genom produktionsanpassning vid det bestående jordbruket, vilket kan bli förenat med betydande svårigheter.

Vad beträffar jordbrukets produktionskostnader kan dessa väntas sjunka genom storleksrationaliseringen och övergången till en mindre kostnadskrävande produktion. Då skillnaderna i produktionskostnader mellan småbruk och större jordbruk är betydande kan vinsten bli ganska stor. Tänkbart är att den kommer att röra sig om 0,5 procent per år.⁶

För samhällets del uppkommer vinster genom överflyttningen av arbetskraft, jord och en del kapital, såsom reinvesteringar i byggnader.

blir 4 procent per år. Minskningen i det totala koantalet blir då $4,7 \text{ procent} \times \frac{1}{3} \times 4 \text{ procent} = 0,6 \text{ procent}$.

⁶ I SOU 1954: 39 s. 34 har produktionskostnaden relativt intäkten angetts till 130 för gruppen 5–10 ha och 116 för gruppen 10–20 ha för perioden 1950/51–52/53 enligt räkenskapsresultaten. För varje ha ökning i detta arealintervall erhålls härur en sänkning av relativa kostnaden med cirka 1,5 procent. Då arealökningen enligt tab. 44 beräknas uppgå till 0,27 ha per år erhålls en kostnadssänkning med 0,4 procent per år. Beräkningen är ytterligt osäker även om arealökningen skulle vara riktig bland annat på grund av att kostnadsskillnaderna mellan olika storleksgrupper kan ändras betydligt och att den framtida storleksfördelningen kan se ut på flera sätt vid samma genomsnittsareal.

Att ange storleksordningen av dem låter sig inte göra. Man kan väl förutsätta att de största vinsterna uppkommer genom arbetskraftens omflyttning. Dels torde denna överflyttning bli den relativt sett mest omfattande, dels torde vinsten av varje flyttning bli stor, därför att de i så stor utsträckning kommer att gälla småbrukare med små inkomster av jordbruk (respektive personer som skulle blivit sådana småbrukare).

Trots den omfattande företagarminskningen torde likväl ett icke ringa antal företagare med låga inkomster finnas kvar vid prognosperiodens slut. De olika trögheter som motiverar detta antagande har tidigare utförligt berörts. Liknande trögheter kan minska det mindre jordbrukets möjligheter att hålla den takt i inkomstutvecklingen som syns trolig. Visserligen är det befogat att vänta en relativt god produktivitet utveckling i jordbruket med hänsyn till förefintliga rationaliseringsmöjligheter, men de stora trögheter som gör sig gällande i fråga om strukturomvandlingen måste dock verka hämmande.

I detta sammanhang spelar jordbrukspolitiken en viss roll. Antag att den nuvarande målsättningen — inkomstlikställighet vid basjordbruken (10—20 ha åker) — bibehålls. Vid de jordbruk som är mindre än basjordbruken kan det likväl uppkomma en större inkomstefterläpning än hittills på grund av svårigheter att anpassa driften efter fortsatta förskjutningar i prisrelationerna. Det är troligt att även vid prognosperiodens slut ett stort antal företagare kommer att stå inför en sådan situation. Även vid en ändrad målsättning kan detta bli fallet. Enligt 1947 års program skulle på längre sikt inkomstlikställigheten avse normjordbrukens (20—30 ha åker) befolkning. Men emedan en så stor del av jordbruket bestod av mindre företag borde den tills vidare uppnås även vid basjordbruken. Då så många av de mindre företagen försvinner kan frågan aktualiseras om en övergång till normjordbruken som jämförelsegrupp vid avvägningen av jordbruksstödet. Inkomstförhållandena vid småbruken skulle då relativt sett kunna försämrats i betydande grad. Vad beträffar en förskjutning av målet i motsatt riktning är det väl knappast troligt att en sådan politik skulle kunna drivas längre än till att hindra en ytterligare relativ inkomstförsämring vid de kvarvarande småbruken. Detta skulle vid fortsatta låga priser på världsmarknaden förutsätta ett betydligt högre gränsskydd än det nuvarande. Av skäl som tidigare anförts undgår småbrukaren för övrigt inte en inkomstefterläpning vid höjt gränsskydd. Den enda möjligheten att

följa med i inkomstutvecklingen ges då genom direkta subventioner, vilka successivt ökas i storlek. En sådan politik är det föga anledning att räkna med.

Sambruken och skogen

I det föregående har behandlats driftsnedläggningarnas roll vid tillskapandet av rationellare driftsformer för jordbruket. Men dessa nedläggningar har givetvis också en äganderättslig sida, där åtskilliga problem uppträder. I de fall där företagets upplösning sker i samband med försäljning av de olika kapitaldelarna är ju den äganderättsliga sidan fullt klar. Den regleras noggrant i lagar och övervakas i detalj av lantbruksnämnderna. I många fall sker exempelvis sammanläggningarna av den friställda åkerarealen med andra jordbruk helt i statlig regi. Men i andra fall — och de har hittills varit flertalet såvitt kunnat bedömas — har överlåtelseerna av kapitaldelarna haft annan form. Här åsyftas då främst det förfarandet vid nedläggningen att endast djurbesättningen och de lösa inventarierna säljs undan, medan fastigheten behålls. Jordbruksarealen arrenderas ut och byggnaderna används till bostäder eller får förfalla. Den skog som kan finnas till fastigheten sköts däremot i regel även fortsättningsvis i ägarens regi. Ett stort antal nedläggningar sker ju i samband med arvsskifte och även i de fall nedläggningen sker tidigare, blir det förr eller senare så att fastigheten ärvs av personer som i flertalet fall inte ägnar sig åt jordbruk.

Det syns sannolikt att dessa former för nedläggning även i fortsättningen kommer att dominera. Därtill bidrar inte endast kapitalbrist från köparsidan, utan även säljarens bedömning av försäljningsvärdets och penningvärdets utveckling. Den nuvarande lagstiftningen, särskilt jordförvärvslagen, och lantbruksnämndernas verksamhet torde också spela en icke oväsentlig roll i detta avseende. När driftsnedläggningarna får de proportioner som framgått av prognosen måste större delen av jordbruket komma att beröras av de förhållanden som nedläggningsformen skapar.

Eftersom äganderätten behålls genom arv och arvingarna i sin verksamhet alltmer avlägsnar sig från jordbruket, kommer på detta sätt en allt större del av jordbruksfastigheterna att ägas av den icke jordbrukande befolkningen. Samtidigt blir det allt flera jordbruksföretagare som

arrenderar jord av en eller flera sådana ägare. Deras jordbruk kan komma att bestå av ett lapptäcke av sådana arrenden. Det är uppenbart att vid arvs- och avtalstvister de juridiska problemen kan bli ganska komplicerade när ett sådant tillstånd varat en längre tid. Arrendegäldernas storlek och betalning kan också komma att vålla problem på längre sikt. Företagarna vid sådana sambruk kan i ovisshet om hur länge de får behålla de olika arrendena föredra att planera på kort sikt och undvika investeringar av mera bestående natur. För att skydda sig mot osäkerheten i arrendeförhållanden kan en del företagare vilja köpa den arrenderade jorden. De stöter då på den svårigheten att den nuvarande lagstiftningen måhända inte alltid medger ett sådant köp.

När skogen behålls av ägarna följer därav att även denna skiljs från de jordbrukande. Allteftersom ägarnas kontakt med förhållandena i deras hembygd blir svagare, minskas deras möjligheter att sköta skogen. Deras intresse av innehavet begränsas till kapitalavkastningen, då sysselsättningsbehovet är fyllt i deras ordinarie verksamhet. Det uppstår ett problem för dem att ordna skogsvård, avverkning m. m. De kommer att bli intresserade av att dessa åtgärder regelbundet ordnas. Detta kan möjligen ske genom överenskommelse med dem som arrenderat jorden.

Då skötseln av skogen sålunda kan komma att ingå i deras arbetsrutin är det naturligt om de vill köpa skogen. Men då denna tillhör en annan jordbruksfastighet förutsätts avstyckningar och sammanläggningar, vilka är komplicerade förfaranden med flera statliga myndigheter inkopplade. Det är också möjligt att särskilda företag bildas för att handha de skogliga åtgärderna, exempelvis skogsföreningar, där insatserna utgörs av rotvärdesandelar och återbäringarna blir uttryck för kapitalavkastningen. Ett sådant förvaltningsproblem kan för övrigt även bli aktuellt för de jordbrukande bland skogsägarna. Då möjligheterna att skaffa tillfällig arbetshjälp under vintersäsongen successivt försvinner, tvingas man sannolikt till ett samgående i större förvaltningsenheter som kan hålla arbetspersonal regelbundet sysselsatt.

De förhållanden som sålunda uppträder på jordbrukets och skogens område i samband med strukturomvandlingen skapar åtskilliga problem. Även om de problem som här exemplifierats inte för närvarande är aktuella kan de ganska snart få en sådan art och omfattning att de måste bli föremål för ingående överväganden.

APPENDIX 1

Gruppindelning av svenskt jordbruk efter produktionsstruktur

De naturliga och historiskt betingade förhållandena medför att jordbrukets produktionsstruktur växlar mellan olika områden. Men ledning av geologiska kartor och landskapsbeskrivningar har en indelning av landet i s. k. naturliga jordbruksområden utförts inom statistiska centralbyrån.¹ Därvid har bildats 18 naturliga jordbruksområden, fördelade på 3 riksområden. Dessa skär i stor utsträckning länsgränserna, varför 64 länsdelar erhållits. Stundom skär de även församlingsgränserna, varför i viss utsträckning även församlingarna delats (särskilt i Blekinge, Hallands, Östergötlands och Örebro län). Indelningens tillförlitlighet har på några punkter blivit föremål för en mera ingående analys.²

Problemet här är om indelningen även följer växlingarna i de produktionsstrukturella förhållandena. Som uttryck för produktionsstrukturen används i första hand företagsstorleken och produktionsinriktningen. I regel förbättras de ekonomiska förutsättningarna med stigande företagsstorlek och med mångsidigare produktionsmöjligheter. Som mått på de större jordbrukens utbredning inom ett område kan t. ex. användas den areal, som innehas av dem. Normjordbruket enligt jordbrukspolitisk terminologi har en lägsta areal om 20 ha åker. De arealer som tillhör jordbruk av minst denna storlek uttrycks i procent av områdenas totala jordbruksarealer.³ Som ett mått på mångsidighet i produktionsmöjligheterna kan t. ex. användas arealandelen s. k. öppen åker. Den öppna åkern besås med ett flertal växtslag, medan den återstående arealdelen vall och äng i regel är flerårigt gräsbevuxen.⁴

Uppgifter från ett enstaka år kan vara påverkade av tillfälligheter, men såväl företagsstorleken som proportionen öppen åker ändrar sig långsamt i tiden, varför funna områdesskillnader i dessa avseenden torde vara giltiga under längre tidsperioder. Härvarande beräkningar avser 1944. De naturliga

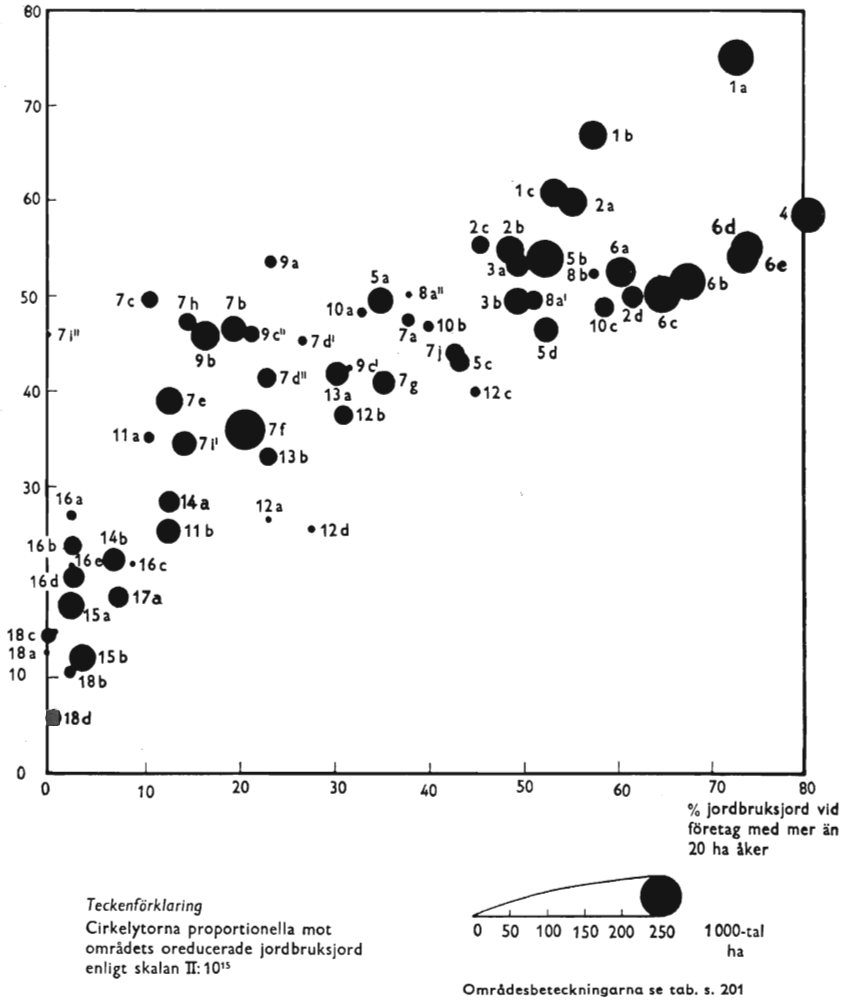
¹ E. Höijer: Sveriges uppdelning på naturliga jordbruksområden, Statsvetenskaplig tidskrift 1921.

² Isak P. Winberg: Östergötlands naturliga jordbruksområde, Kungl. Lantbruksakademins tidskrift 1954: 2-3, s. 199-217.

³ Arealen anges i oreducerad jordbruksjord, dvs. åker jämte äng. I de områden där ängen är av betydelse arealmässigt, är den det i regel även produktionsmässigt. En reduktion har därför inte ansetts erforderlig.

⁴ Vid uppläggningsen av det s. k. basurvalet för jordbruksstatistik vid Jordbrukets Utredningsinstitut har arealfördelningen utnyttjats i än högre grad, t. ex. andelen vete, för att sammanföra församlingar till homogena områden, s. k. strata.

Öppen åker
i % av
jordbruksjord

jordbruksområdenas procenttal framgår av diagrammet ovan. Det visar sig att Östgötaslätten har störst areal av jordbruk med minst 20 ha åker medan Malmöhus läns slättbygd har mest öppen åker (79,5 procent respektive 75,1 procent). Fjällbygden i Kopparbergs län saknar jordbruk med över 20 ha åker och inlandet i Norrbottens län har minst öppen åker) 0,0 procent respektive 6,2 procent).

Sambandet mellan de båda strukturuttrycken är tydligt. Detta har lett tanken till att konstruera en strukturpoäng, varvid de båda procenttalen adderas till varandra (tab. 1 s. 201). Områdenas rangordning efter strukturpoäng och efter

statistiska centralbyråns indelning är ganska likartad. Rangkorrelationen är 0,859.⁵ Det innebär att de naturliga jordbruksområdenas geografiska ordning approximativt kan användas som produktionsstrukturell fördelningsgrund. Särskilt för de tre riksområdena är detta giltigt.

På vissa ställen i poängskalan finns nämligen »brott» i fördelningen. Mellan 128 och 138 poäng saknas observationer och över 138 poäng finns endast två områden, Malmöhus läns slättbygd och Östgötaslätten. Andra hopp är mellan 93 och 97 poäng samt mellan 30 och 38 poäng. Om man låter de två sista hoppen bilda skiljelinjer mellan större områden, finner man följande skillnader mot riksområdena.

Poäng	Riksområde	Vid gränsdragning efter strukturpoäng	
		tillkommer	avgår
97-148	Södra o. mellersta Sveriges slättbygder	Östergötlands norra skogsbygd o. södra kustland (105,3 och 110,9 poäng)	Älvsborgs läns slättbygd samt Falbygden (85,3 och 87,7 poäng)
38-93	Södra o. mellersta Sveriges skogs- o. dalbygder	Vad som avgår från slättbygderna samt Hälsinglands kustland (40,7 poäng)	Vad som tillkommer till slättbygderna
6-30	Norra Sverige		Hälsinglands kustland

Att Östergötlands norra skogsbygd i denna indelning kommit att tillhöra slättbygden, beror på att några socknar hänfödda till detta område delvis går ned på Östgötaslätten över en mycket markant förkastningslinje. Strukturen inom dessa sockendelar väger tungt jämfört med de små arealerna i den egentliga skogsbygden. Älvsborgs läns slättbygd och Falbygden torde vara blandade slätt- och dalbygder. Deras poängtal sänks mest av företagsstorleken. Kustlandsområdet i Östergötlands län har däremot högt procenttal i fråga om företagsstorleken, varför det produktionsstrukturellt är hänförligt till slättbygderna. Hälsinglands kustland intar en egentlig mellanställning.

Vinsten att skapa nya områdesindelningar helt efter produktionsstrukturella linjer är således liten. För strukturstudierna har i stället använts en gruppering av de naturliga jordbruksområdena i fem större områden (se karta s. 200):

$$^5 r = 1 - \frac{6 \sum (d)^2}{N^3 - N^2}$$

d = skillnad i rangnummer.
 N = antal områden.

Område

I Sydsvenska slättbygden

II Mellansvenska slättbygden

III Sydsvenska skogsbygden

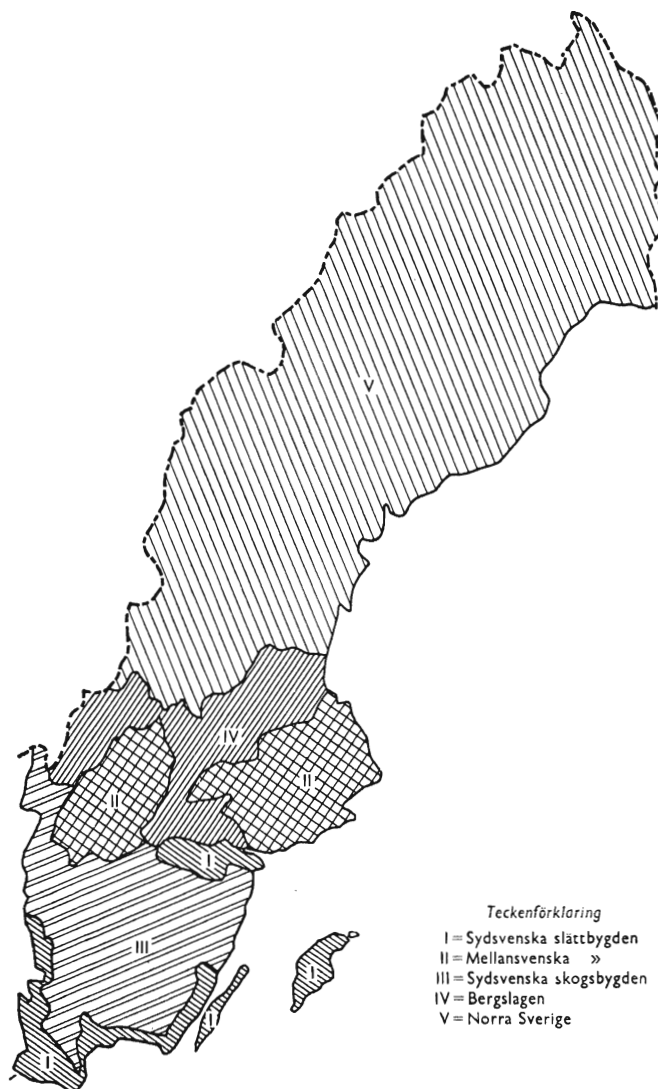
IV Bergslagen

V Norra Sverige

Naturliga jordbruksområden

1. Skåne-Hallands slättbygd
2. Sydsvenska mellanbygden
3. Öland och Gotland
4. Östgötaslätten
5. Vänerslätten
6. Mälar- och Hjälmbygderna
7. Sydsvenska höglandet
8. Östsvenska dalbygden
9. Västsvenska dalbygden
10. Södra Bergslagen
11. Västsvenska dalsjöområdet
12. Norra Bergslagen
13. Östra Dalarne-Gästrikland
14. Kustlandet i nedre Norrland
15. » » övre »
16. Nordsvenska mellanbygden
17. Jämtländska siluområdet
18. Fjäll- och moränbygden

Områdesindelning

Tab. 1. De naturliga jordbruksområdenas produktions- och företagsstruktur

Naturligt jordbruksområde	Nr enl. statistiska centralbyrån	Struktur poäng	Öppen åker i procent av oreducerad jordbruksjord	Procent jordbruksjord vid företag med över 20 ha åker	Oreducerad jordbruksjord ha
Malmöhus län slättbygden	1 a	148,1	75,1	73,0	237 516
Östgötaslätten	4	138,0	58,5	79,5	187 102
Västmanlands län slättbygden	6 e	127,1	54,0	73,1	158 723
Uppsala län	6 d	125,9	55,0	70,9	170 677
Kristianstads län slättbygden	1 b	125,3	66,8	58,5	90 005
Södermanlands län	6 b	118,9	51,4	67,5	205 806
Malmöhus län mellanbygden	2 a	116,9	59,8	57,1	95 239
Hallands län slättbygden	1 c	115,6	60,6	55,0	92 571
Örebro län »	6 a	114,0	52,6	61,4	100 756
Stockholms stad och län	6 c	112,7	49,9	62,8	175 050
Östergötlands län s:a kustlandet	8 b	110,9	52,1	58,8	14 680
Kalmar län Kalmarlätten	2 d	110,1	49,4	60,7	57 317
Skaraborgs län slättbygden	5 b	108,1	53,9	54,2	243 611
Östergötlands län s:a skogsb.	10 c	105,3	48,6	56,7	50 330
Kristianstads län mellanbygden	2 b	105,2	54,8	50,4	102 919
Kalmar län Öland	3 a	102,8	53,2	49,6	54 524
Blekinge län slättbygden	2 c	101,2	55,4	45,8	43 449
Kalmar län n:a kustlandet	8 a ¹	100,7	49,6	51,1	60 400
Värmlands län slättbygden	5 d	99,9	46,3	53,6	98 364
Gotlands län	3 b	97,3	49,4	47,9	104 070
Kalmar län n:a kustlandet	8 a ²	92,6	50,1	42,5	3 878
Skaraborgs län Falbygden	5 c	87,7	43,1	44,6	62 028
Örebro län s:a skogsbygden	10 b	86,3	46,8	39,5	26 327
Älvsborgs län slättbygden	5 a	85,3	49,2	36,1	85 560
Skaraborgs län s.ö. höglandet	7 j	83,9	43,9	40,0	36 654
Västmanlands län bergslagen	12 c	83,6	39,7	43,9	19 636
Skaraborgs län n.ö. höglandet	10 a	83,4	48,3	35,1	20 554
Malmöhus län skogsbygden	7 a	83,2	47,8	35,4	32 766
Hallands län n. Halland	9 a	76,4	53,5	22,9	26 983
Älvsborgs län dalbygderna	9 c ¹	75,0	42,3	32,7	12 615
Östergötlands län s.skogsbygden	7 g	73,3	40,7	32,6	66 590
Kalmar län skogsbygden	7 d ¹	71,6	45,2	26,4	18 756
Kopparbergs län ö. Dalarna	13 a	70,2	41,8	28,4	70 111
Älvsborgs län dalbygderna	9 c ²	68,4	46,1	22,3	40 039
Kristianstads län skogsbygden	7 b	66,2	46,7	19,5	85 773
Örebro län bergslagen	12 b	65,4	37,4	28,0	49 898
Kalmar län skogsbygden	7 d ²	63,3	41,5	21,8	50 025

¹ N:a del.

² S:a del.

(Forts.)

Naturligt jordbruksområde	Nr enl. statistiska centralbyrån	Strukturpoäng	Öppen åker i procent av oreducerad jordbruksjord	Procent jordbruksjord vid företag med över 20 ha åker	Oreducerad jordbruksjord ha
Göteborgs o. Bohus län	9 b	62,5	45,9	16,6	113 171
Hallands län skogsbygden	7 h	60,9	47,5	13,4	39 540
Blekinge län skogsbygden	7 c	60,0	49,6	10,4	32 353
Gävleborgs län Gästrikland	13 b	55,8	33,1	22,7	41 877
Jönköpings län	7 f	54,5	35,9	18,6	205 552
Kronobergs län	7 e	50,8	39,0	11,8	147 537
Kopparbergs län bergslagen	12 d	49,3	25,7	23,6	15 779
Älvsborgs län höglandet	7 i ¹	48,2	34,3	13,9	92 985
Värmlands län bergslagen	12 a	46,0	26,7	19,3	10 532
Älvsborgs län höglandet	7 i ²	45,9	45,9	—	1 091
» Dalslands bergsb.	11 a	44,2	35,1	9,1	22 720
Gävleborgs län Hälsingl. kustl.	14 a	40,7	28,5	12,2	84 132
Värml. län centr. o. v. Värml.	11 b	38,3	25,4	12,9	97 492
Värmlands län n:a Värmland	16 a	29,1	26,0	3,1	20 913
Gävleborgs län inlandet	16 c	28,7	21,9	6,8	17 089
Västernorrlands län kustlandet	14 b	28,2	22,5	5,7	93 550
Kopparbergs län mellanbygd.	16 b	26,2	23,9	2,3	64 955
Jämtlands län silurområdet	17 a	24,4	18,2	6,2	57 934
Jämtlands län mellanbygden	16 e	23,3	21,6	1,7	15 077
Västernorrlands län inlandet	16 d	21,9	20,3	1,6	55 724
Västerbottens län kustlandet	15 a	21,3	19,5	1,8	131 252
Västernorr. län silurområdet	17 b	15,3	14,7	0,6	3 898
Norrbottnens län kustlandet	15 b	15,1	12,3	2,8	120 357
Västerbottens län inlandet	18 c	14,7	14,6	0,1	43 433
Kopparbergs län fjällbygden	18 a	12,4	12,4	—	6 782
Jämtlands län »	18 b	11,6	10,2	1,4	28 955
Norrbottnens län inlandet	18 d	6,7	6,2	0,5	40 801

Anm.: Utmarker och lägenheters areal ingår i tabellen.

Källa: Öppen åker = åker (tab. 3 kol. 3) minus vall (tab. 10 kol. 15 + 16).

Oreducerad jordbruksjord = åker + äng (tab. 3 kol. 4 + 5 + 6).

Samtliga tabeller ingå i SOS Jordbruksräkningen 1944.

Nr enligt Statistiska Centralbyrån: Jordbruksräkningen 1944, tab. 16.

APPENDIX 2

Specialbearbetning av 1950 års folkräkning med avseende på den förvärvsarbetande befolkningen i jordbruk och boskapsskötsel

Syftet med specialbearbetningen av 1950 års folkräkning har varit att erhålla en fördelning av den förvärvsarbetande jordbruksbefolkningen på flera egen-skapskombinationer än som varit tillgänglig i de officiella redogörelserna. Sålunda har kombinerats befolkningens ålder, kön och yrkeställning samt jordbrukens storlek och geografiska belägenhet. Vid bearbetningen har särskild uppmärksamhet ägnats företagare med små jordbruk.

Vid folkräkningen av den 31/12 1950 upplades ett befolkningsregister i form av ett representativt stickprov. Detta erhöles genom att ur den totala befolkningsmassan utta personer födda den 15 i varje månad. Härigenom kom stickprovet att omfatta cirka 3,3 procent av den totala befolkningen. Det är detta stickprov som blivit föremål för den här beskrivna specialbearbetningen. Stickprovet var upplagt på hålkort. Ur den totala hålkortsmassan sorterades personer tillhörande den del av den förvärvsarbetande befolkningen som sysselsattes i jordbruk och boskapsskötsel och för vilken storleksgruppstillhörighet var angiven. Det bortfall som uppstod genom det senare villkoret uppgick till närmare 15 procent för de anställda (arbetare, förvaltningspersonal, medhjälpare familjemedlemmar) och 2,5 procent för företagarna, eller i genomsnitt 7 procent för hela den förvärvsarbetande jordbruksbefolkningen.

Genom utsortering erhöles en kortmassa om tillsammans 15 828 kort. Med hjälp av i korten instansade uppgifter delades och räknades denna kortmassa efter följande delningsgrunder:

Storleksgrupper:

under 2 ha åker
2-5 » »
5-10 » »
10-15 » »
15-20 » »
20-30 » »
30-50 » »
50-100 » »
över 100 » »

Geografiska områden:¹

Sydsvenska slättbygden
Mellansvenska slättbygden
Sydsvenska skogsbygden
Bergslagen
Norra Sverige

¹ Beträffande områdesindelningen se appendix 1.

Kön: män
 kvinnor

Ålder: 15-24 år
 25-49 »
 50-59 »
 60- »

Yrkesställning: företagare utan anställda
 » med »
 medhjälpande familjemedlemmar
 övriga tjänstemän och arbetare

För att erhålla den uppskattade folkmängden har frekvenserna i stickprovsmassan uppräknats med talet 30,31976. Stickprovsmetodiken medför att det skattade antalet personer är försett med vissa slumpfel. Slumpfelens storlek uttryckt som standardavvikelse framgår av följande approximativa formel.

$$\sigma = \frac{\sqrt{29n}}{30}$$

där n = numerär av viss befolkningsgrupp inom den totala folkmängden.

Nedanstående sifferexempel belyser standardavvikelsens storlek.

Befolkningsgruppens storlek (n) antal personer	Standardavvikelse	
	procent	antal personer
1 000	± 17,0	170
5 000	± 7,6	380
10 000	± 5,4	540
25 000	± 3,4	850
50 000	± 2,4	1 200
100 000	± 1,7	1 700
300 000	± 1,0	3 000

På grund av den låga frekvensen i många grupper har det varit nödvändigt att göra sammanslagningar av vissa grupper för den vidare bearbetningen och analysen. Som mål för sammanslagningarna har satts ett lägsta frekvenstal i grupperna om 30 stickprovsindivider. (Siffror som grundar sig på mindre än 30 stickprovsenheter har i tab. 11-20 satts inom parentes.)

I tab. 1-4 har för jämförelse anförts de officiella data för folkräkningarna 1940, 1945 och 1950. Resultaten av bearbetningen framgår av tab. 5-20. Därvid har även utförts jämförelser med 1945 års folkräkning (tab. 5-10). Denna

folkräkning innefattar liksom 1950 års såväl en totalräkning som ett stickprov. Det är möjligt att på en del punkter jämföra stickproven och totalräkningarna. Skillnaderna är i regel små procentuellt sett, men vid bedömning av små förändringar i folkmängd kan jämförelser mellan stickprovsuppgifter och jämförelser mellan totalräkningsuppgifter utfalla ganska olika. Företagarna i jordbruk och boskapsskötsel minskade mellan 1945 och 1950 med 16 000 enligt stickproven och 26 000 enligt totalräkningarna (tab. 1). Minskningen av företagarna är koncentrerad till storleksgrupperna med mindre än 5 ha åker, där skillnaderna mellan totalräkningarna och stickproven inte är fullt så stora (minskning med 30 000 respektive 26 000).

En mindre avvikelse mellan den officiella stickprovsuppräknings 1950 och specialbearbetningen förekommer också. T. ex. är den förvärvsarbete befolkningen i jordbruk och boskapsskötsel med angiven storleksgruppstillhörighet i förra fallet 479 902 och i senare fallet 480 235. Det torde bero på mindre avvikelser i hålkortsbearbetningen och i uppräknings (motsvarar 11 individer i stickprovet).

På grund av de slumpfel som stickproven är behäftade med, måste skillnaden mellan motsvarande folkmängdstal i två stickprovsuppräknings överstiga en viss storlek för att anses vara säkert skild från noll. Slumpfelet för skillnader mellan 1945 och 1950 års stickprov har beräknats enligt en approximativ formel för standardavvikelsen:

$$\sigma = \sqrt{11m + 29n}$$

m = frekvens i stickprovet 1945
 n = » » » 1950

Tab. 1. Jämförelser mellan totala folkräkningar och stickprov

År	Företagare i jordbruk och boskapsskötsel	Total folkräkning	Stickprov	Skillnad procent
1945	Män	325 066	318 246	- 2,1
	Kvinnor	35 478	34 660	- 2,3
	Båda könen	360 544	352 906	- 2,1
1950	Män	302 443	305 178	+ 0,9
	Kvinnor	31 725	31 956	+ 0,7
	Båda könen	334 168	337 134	+ 0,9
<i>Förändring 1945-50</i>				
	Män	- 22 623	- 13 068	
	Kvinnor	- 3 753	- 2 704	
	Båda könen	- 26 376	- 15 772	
	därav:			
	under 2 ha åker	- 15 473	- 14 462	
	2-5 » »	- 14 941	- 11 634	
	över 5 » »	- 2 757	+ 1 995	
	alla storleksgrupper trädgårds- och pälsdjursskötsel m. m.	- 33 171	- 24 101	
	grupptillhörighet oredovisad	+ 2 543	+ 2 383	
		+ 4 252	+ 5 946	

Anm.: I grunduppgifterna för 1945 års folkräkning är kvinnor inom trädgårdsskötsel m. m. och jordbruksverksamhet, ej ovan redovisad, ej särredovisade. Det har antagits att de fördelar sig proportionellt mot männen i de båda grupperna (70 kvinnor i totalräkningen och 130 i stickprovet hänfödda till oredovisad grupptillhörighet).

Källa: Folkräkningen 1945: II:3 och IX
» 1950: II och VI

Tab. 2. Antal företagare fördelade på män och kvinnor i olika storleksgrupper 1940, 1945 och 1950

Kön Storleksgrupp	Antal			Förändring				
				antal		procent		
	1940	1945	1950	1940-45	1945-50	1940-45	1945-50	1940-50
Män	329 436	316 871	292 603	- 12 565	- 24 268	- 3,8	- 7,7	- 11,2
under 2 ha åker	30 745	40 606	27 045	+ 9 861	- 13 561	+ 32,1	- 33,4	- 12,0
2-10 » »	190 100	179 749	163 702	- 10 351	- 16 047	- 5,4	- 8,9	- 13,9
10-50 » »	99 212	88 191	89 133	- 11 021	+ 942	- 11,1	+ 1,1	- 10,2
över 50 » »	7 573	7 201	7 875	- 372	+ 674	- 4,9	+ 9,4	+ 4,0
Jordbruksverksamhet ej ovan redovisad	1 806	1 124	4 848	- 682	+ 3 724	- 37,8	+ 331,3	+ 168,4
Summa över 2 ha åker	296 885	275 141	260 710	- 21 744	- 14 431	- 7,3	- 5,2	- 12,2
Kvinnor	40 900	35 078	31 273	- 5 822	- 3 805	- 14,2	- 10,8	- 23,5
under 2 ha åker	7 904	8 943	7 031	+ 1 039	- 1 912	+ 13,1	- 21,4	- 11,0
2-10 » »	22 130	17 610	15 928	- 4 520	- 1 682	- 20,4	- 9,6	- 28,0
10-50 » »	9 803	7 649	7 060	- 2 154	- 589	- 22,0	- 7,7	- 28,0
över 50 » »	827	713	656	- 114	- 57	- 13,8	- 8,0	- 20,7
Jordbruksverksamhet ej ovan redovisad	236	163	598	- 73	+ 435	- 30,9	+ 266,9	+ 153,4
Summa över 2 ha åker	32 760	25 972	23 644	- 6 788	- 2 328	- 20,7	- 9,0	- 27,8
Båda könen	370 336	351 949	323 876	- 18 387	- 28 073	- 5,0	- 8,0	- 12,5
under 2 ha åker	38 649	49 549	34 076	+ 10 900	- 15 473	+ 28,2	- 31,2	- 11,8
2-10 » »	212 230	197 359	179 630	- 14 871	- 17 729	- 7,0	- 9,0	- 15,4
10-50 » »	109 015	95 840	96 193	- 13 175	+ 353	- 12,1	+ 0,4	- 11,8
över 50 » »	8 400	7 914	8 531	- 486	+ 617	- 5,8	+ 7,8	+ 1,6
Jordbruksverksamhet ej ovan redovisad	2 042	1 287	5 446	- 755	+ 4 159	- 37,0	+ 323,2	+ 166,7
Summa över 2 ha åker	329 645	301 113	284 354	- 28 532	- 16 759	- 8,7	- 5,6	- 13,7

Källa: Folkräkningarna: 1940: III tab. 10.
1945: IX tab. 7.
1950: VI tab. 1.

Tab. 3. Antal anställda fördelade på män och kvinnor i olika storleksgrupper 1940, 1945 och 1950

Kön Storleksgrupp	Antal			Förändring				
				antal		procent		
	1940	1945	1950	1940-45	1945-50	1940-45	1945-50	1940-50
Män	291 979	236 401	169 121	- 55 578	- 67 280	- 19,0	- 28,5	- 42,1
under 2 ha åker	7 774	8 289	3 623	+ 515	- 4 666	+ 6,6	- 56,3	- 53,4
2-10 » »	99 653	78 092	48 409	- 21 561	- 29 683	- 21,6	- 38,0	- 51,4
10-50 » »	115 517	86 513	56 926	- 29 004	- 29 587	- 25,1	- 34,2	- 50,7
över 50 » »	55 788	48 723	37 261	- 7 065	- 11 462	- 12,7	- 23,5	- 33,2
Jordbruksverksamhet ej ovan redovisad	13 247	14 784	22 902	+ 1 537	+ 8 118	+ 11,6	+ 54,9	+ 72,9
Summa över 2 ha åker	270 958	213 328	142 596	- 57 630	- 70 732	- 21,3	- 33,2	- 47,4
Kvinnor	58 224	6 696	17 609	- 51 528	+ 10 913	- 88,5	+ 163,0	- 69,8
under 2 ha åker	2 957	208	798	- 2 749	+ 590	- 93,0	+ 283,7	- 73,0
2-10 » »	28 954	1 805	8 489	- 27 149	+ 6 684	- 93,8	+ 370,3	- 70,7
10-50 » »	22 608	2 302	5 882	- 20 306	+ 3 580	- 89,8	+ 155,5	- 74,0
över 50 » »	3 095	1 646	1 462	- 1 449	- 184	- 46,8	- 11,2	- 52,8
Jordbruksverksamhet ej ovan redovisad	610	735	978	+ 125	+ 243	+ 20,5	+ 33,1	+ 60,3
Summa över 2 ha åker	54 657	5 753	15 833	- 48 904	+ 10 080	- 89,5	+ 175,2	- 71,0
Båda könen	350 203	243 097	186 730	- 107 106	- 56 367	- 30,6	- 23,2	- 46,7
under 2 ha åker	10 731	8 497	4 421	- 2 234	- 4 076	- 20,8	- 48,0	- 58,8
2-10 » »	128 607	79 897	56 898	- 48 710	- 22 999	- 37,9	- 28,8	- 55,8
10-50 » »	138 125	88 815	62 808	- 49 310	- 26 007	- 35,7	- 29,3	- 54,5
över 50 » »	58 883	50 369	38 723	- 8 514	- 11 646	- 14,5	- 23,1	- 34,2
Jordbruksverksamhet ej ovan redovisad	13 857	15 519	23 880	+ 1 662	+ 8 361	+ 12,0	+ 53,9	+ 72,3
Summa över 2 ha åker	325 615	219 081	158 429	- 106 534	- 60 652	- 32,7	- 27,7	- 51,3

Källa: Folkräkningarna: 1940: III tab. 10.
1945: IX tab. 7.
1950: VI tab. 1.

Tab. 4. Antal medhjälpande familjemedlemmar respektive övriga anställda fördelade på män och kvinnor i olika storleksgrupper 1940 och 1950

Kön Storleksgrupp	Medhjälpande familjemedlemmar				Övriga anställda			
	antal		förändring		antal		förändring	
	1940	1950	antal	procent	1940	1950	antal	procent
Män	148 117	80 027	- 68 090	- 46,0	143 862	89 094	- 54 768	- 38,1
under 2 ha åker	6 101	2 709	- 3 392	- 55,6	1 673	914	- 759	- 45,4
2-10 » »	79 156	40 842	- 38 314	- 48,4	20 497	7 567	- 12 930	- 63,1
10-50 » »	58 665	33 383	- 25 282	- 43,1	56 852	23 543	- 33 309	- 58,6
över 50 » »	3 734	2 231	- 1 503	- 40,3	52 054	35 030	- 17 024	- 32,7
Jordbruksverksamhet ej ovan redovisad	461	862	+ 401	+ 87,0	12 786	22 040	+ 9 254	+ 72,4
Summa över 2 ha åker	141 555	76 456	- 65 099	- 46,0	129 403	66 140	- 63 263	- 48,9
Kvinnor	52 259	13 115	- 39 144	- 74,9	5 965	4 494	- 1 471	- 24,7
under 2 ha åker	2 558	558	- 2 000	- 78,2	399	240	- 159	- 39,8
2-10 » »	27 772	7 597	- 20 175	- 72,6	1 182	892	- 290	- 24,5
10-50 » »	20 640	4 719	- 15 921	- 77,1	1 968	1 163	- 805	- 40,9
över 50 » »	1 069	163	- 906	- 84,8	2 026	1 299	- 727	- 35,9
Jordbruksverksamhet ej ovan redovisad	220	78	- 142	- 64,5	390	900	+ 510	+ 130,8
Summa över 2 ha åker	49 481	12 479	- 37 002	- 74,8	5 176	3 354	- 1 822	- 35,2
Båda könen	200 376	93 142	- 107 234	- 53,5	149 827	93 588	- 56 239	- 37,5
under 2 ha åker	8 659	3 267	- 5 392	- 62,3	2 072	1 154	- 918	- 44,3
2-10 » »	106 928	48 439	- 58 489	- 54,7	21 679	8 459	- 13 220	- 61,0
10-50 » »	79 305	38 102	- 41 203	- 52,0	58 820	24 706	- 34 114	- 58,0
över 50 » »	4 803	2 394	- 2 409	- 50,2	54 080	36 329	- 17 751	- 32,8
Jordbruksverksamhet ej ovan redovisad	681	940	+ 259	+ 38,0	13 176	22 940	+ 9 764	+ 74,1
Summa över 2 ha åker	191 036	88 935	- 102 101	- 53,4	134 579	69 494	- 65 085	- 48,4

Källa: Folkräkningarna: 1940: III tab. 10.
1950: VI tab. 1.

Tab. 5. Förvärvsarbetande befolkning i olika områden och storleksgrupper 1945 och 1950, båda könen

Område och storleksgrupp	Antal		Förändring	Förändringens standardavvikelse	Förändring %
	1945	1950			
Sydsvenska slättbygden	100 916	85 017	- 15 899	1 891	- 15,8
under 2 ha åker	3 847	3 123	- 724	365	- 18,8
2-10 » »	23 715	21 708	- 2 007	944	- 8,5
10-50 » »	52 167	44 844	- 7 323	1 369	- 14,0
över 50 » »	21 187	15 342	- 5 845	823	- 27,6
Mellansvenska slättbygden	118 764	96 750	- 22 014	2 028	- 18,5
under 2 ha åker	4 350	2 062	- 2 288	328	- 52,6
2-10 » »	30 832	24 013	- 6 819	1 018	- 22,1
10-50 » »	58 943	50 361	- 8 582	1 452	- 14,6
över 50 » »	24 639	20 314	- 4 325	927	- 17,6
Sydsvenska skogsbygden	152 319	143 352	- 8 967	2 415	- 5,9
under 2 ha åker	13 480	11 036	- 2 444	684	- 18,1
2-10 » »	93 410	86 624	- 6 786	1 881	- 7,3
10-50 » »	39 297	38 718	- 579	1 247	- 1,5
över 50 » »	6 132	6 974	+ 842	519	+ 13,7
Bergslagen	53 592	45 541	- 8 051	1 382	- 15,0
under 2 ha åker	6 209	4 063	- 2 146	431	- 34,6
2-10 » »	29 005	26 318	- 2 687	1 040	- 9,3
10-50 » »	14 574	12 674	- 1 900	727	- 13,0
över 50 » »	3 804	2 486	- 1 318	338	- 34,6
Norra Sverige	136 171	109 242	- 26 929	2 160	- 19,8
under 2 ha åker	28 647	16 889	- 11 758	897	- 41,0
2-10 » »	93 272	80 469	- 12 803	1 833	- 13,7
över 10 » »	14 252	11 884	- 2 368	708	- 16,6
Hela riket	561 762	479 902	- 81 860	4 483	- 14,6
under 2 ha åker	56 533	37 172	- 19 361	1 304	- 34,2
2-5 » »	130 017	106 454	- 23 563	2 126	- 18,1
5-10 » »	140 217	132 679	- 7 538	2 322	- 5,4
10-20 » »	108 061	95 476	- 12 585	1 989	- 11,6
20-30 » »	38 715	34 019	- 4 696	1 188	- 12,1
30-50 » »	31 864	28 865	- 2 999	1 090	- 9,4
över 50 » »	56 355	45 237	- 11 118	1 390	- 19,7

Källa: Folkräkningen 1945: II:3 tab. 2 och bearbetning av 1950 års stickprovundersökning.

Tab. 6. Företagare i olika områden och storleksgrupper 1945 och 1950, båda könen

Område och storleksgrupp	Antal		Förändring	Förändringens standardavvikelse	Förändring %
	1945	1950			
Sydsvenska slättbygden	48 754	47 723	- 1 031	1 386	- 2,1
under 2 ha åker	3 583	3 002	- 581	356	- 16,2
2-5 » »	6 963	6 640	- 323	519	- 4,6
5-10 » »	10 996	10 187	- 809	645	- 7,4
10-20 » »	14 155	14 917	+ 762	767	+ 5,4
över 20 » »	13 057	12 977	- 80	721	- 0,6
Mellansvenska slättbygden	66 516	58 578	- 7 938	1 559	- 11,9
under 2 ha åker	3 947	1 971	- 1 976	317	- 50,1
2-5 » »	8 885	7 004	- 1 881	549	- 21,2
5-10 » »	15 197	12 734	- 2 463	732	- 16,2
10-20 » »	21 019	18 404	- 2 615	875	- 12,4
över 20 » »	17 468	18 465	+ 997	853	+ 5,7
Sydsvenska skogsbygden	97 756	98 449	+ 693	1 983	+ 0,7
under 2 ha åker	11 531	9 884	- 1 647	643	- 14,3
2-5 » »	32 024	29 016	- 3 008	1 093	- 9,4
5-10 » »	32 994	35 414	+ 2 420	1 179	+ 7,3
över 10 » »	21 207	24 135	+ 2 928	966	+ 13,8
Bergslagen	34 873	32 716	- 2 157	1 154	- 6,2
under 2 ha åker	5 342	3 760	- 1 582	410	- 29,6
2-5 » »	10 959	9 915	- 1 044	639	- 9,5
5-10 » »	10 555	10 642	+ 87	652	+ 0,8
över 10 » »	8 017	8 399	+ 382	576	+ 4,8
Norra Sverige	94 480	80 498	- 13 982	1 837	- 14,8
under 2 ha åker	23 316	14 614	- 8 702	825	- 37,3
2-5 » »	38 632	32 988	- 5 644	1 175	- 14,6
5-10 » »	25 188	26 105	+ 917	1 017	+ 3,6
över 10 » »	7 344	6 791	- 553	527	- 7,5
Hela riket	342 379	317 964	- 24 415	3 604	- 7,1
under 2 ha åker	47 719	33 231	- 14 488	1 220	- 30,4
2-5 » »	97 463	85 563	- 11 900	1 885	- 12,2
5-10 » »	94 930	95 082	+ 152	1 950	+ 0,2
10-20 » »	63 323	62 670	- 653	1 586	- 1,0
20-30 » »	19 384	19 678	+ 294	885	+ 1,5
30-50 » »	11 677	13 129	+ 1 452	714	+ 12,4
över 50 » »	7 883	8 611	+ 728	580	+ 9,2

Källa: Se tab. 5.

Tab. 7. Manliga företagare i olika områden och storleksgrupper 1945 och 1950

Område och storleksgrupp	Antal		Förändring	Förändringens standardavvikelse	Förändring %
	1945	1950			
Sydsvenska slättbygden	44 681	43 539	- 1 142	1 324	- 2,6
under 2 ha åker	3 017	2 426	- 591	322	- 19,6
2-5 » »	6 196	6 003	- 193	492	- 3,1
5-10 » »	10 393	9 429	- 964	623	- 9,3
10-20 » »	13 112	13 947	+ 835	741	+ 6,4
över 20 » »	11 963	11 734	- 229	687	- 1,9
Mellansvenska slättbygden	59 892	53 090	- 6 802	1 483	- 11,4
under 2 ha åker	2 942	1 364	- 1 578	268	- 53,6
2-5 » »	7 842	5 700	- 2 142	502	- 27,3
5-10 » »	13 840	11 552	- 2 288	698	- 16,5
10-20 » »	19 195	17 222	- 1 973	843	- 10,3
över 20 » »	16 073	17 252	+ 1 179	823	+ 7,3
Sydsvenska skogsbygden	88 239	89 565	+ 1 326	1 889	+ 1,5
under 2 ha åker	9 179	8 217	- 962	583	- 10,5
2-5 » »	29 208	26 499	- 2 709	1 044	- 9,3
5-10 » »	30 378	32 776	+ 2 398	1 133	+ 7,9
över 10 » »	19 474	22 073	+ 2 599	924	+ 13,3
Bergslagen	30 462	28 410	- 2 052	1 077	- 6,7
under 2 ha åker	4 287	2 880	- 1 407	362	- 32,8
2-5 » »	9 376	8 580	- 796	593	- 8,5
5-10 » »	9 512	9 278	- 234	611	- 2,5
över 10 » »	7 287	7 672	+ 385	550	+ 5,3
Norra Sverige	85 097	72 404	- 12 693	1 742	- 14,9
under 2 ha åker	19 556	12 098	- 7 458	752	- 38,1
2-5 » »	35 538	29 744	- 5 794	1 120	- 16,3
5-10 » »	23 276	24 135	+ 859	978	+ 3,7
över 10 » »	6 727	6 427	- 300	510	- 4,5
Hela riket	308 371	287 008	- 21 363	3 423	- 6,9
under 2 ha åker	38 981	26 985	- 11 996	1 101	- 30,8
2-5 » »	88 160	76 526	- 11 634	1 786	- 13,2
5-10 » »	87 399	87 170	- 229	1 868	- 0,3
10-20 » »	58 255	58 154	- 101	1 526	- 0,2
20-30 » »	17 711	18 314	+ 603	852	+ 3,4
30-50 » »	10 746	12 188	+ 1 442	687	+ 13,4
över 50 » »	7 119	7 671	+ 552	548	+ 7,8

Källa: Se tab. 5.

Tab. 8. Anställda i olika områden och storleksgrupper 1945 och 1950, båda könen

Område och storleksgrupp	Antal		Förändring	Förändringens standardavvikelse	Förändring %
	1945	1950			
Sydsvenska slättbygden	52 162	37 294	- 14 868	1 287	- 28,5
under 10 ha åker	6 020	5 002	- 1 018	460	- 16,9
10-50 » »	27 530	19 436	- 8 094	931	- 29,4
över 50 » »	18 612	12 856	- 5 756	760	- 30,9
Mellansvenska slättbygden	52 248	38 172	- 14 076	1 297	- 26,9
under 10 ha åker	7 153	4 366	- 2 787	453	- 39,0
10-50 » »	24 397	17 676	- 6 721	884	- 27,5
över 50 » »	20 698	16 130	- 4 568	834	- 22,1
Sydsvenska skogsbygden	54 563	44 903	- 9 660	1 379	- 17,7
under 2 ha åker	1 949	1 152	- 797	234	- 40,9
2-10 » »	28 392	22 194	- 6 198	978	- 21,8
10-50 » »	19 044	16 069	- 2 975	822	- 15,6
över 50 » »	5 178	5 488	+ 310	147	+ 6,0
Bergslagen	18 719	12 825	- 5 894	760	- 31,5
under 10 ha åker	8 358	6 064	- 2 294	518	- 27,4
10-50 » »	6 908	4 730	- 2 178	462	- 31,5
över 50 » »	3 453	2 031	- 1 422	311	- 41,2
Norra Sverige	41 691	28 744	- 12 947	1 137	- 31,1
under 2 ha åker	5 331	2 275	- 3 056	353	- 57,3
2-10 » »	29 452	21 376	- 8 076	971	- 27,4
över 10 » »	6 908	5 093	- 1 815	473	- 26,3
Hela riket	219 383	161 938	- 57 445	2 666	- 26,2
under 2 ha åker	8 814	3 941	- 4 873	460	- 55,3
2-5 » »	32 554	20 891	- 11 663	982	- 35,8
5-10 » »	45 287	37 597	- 7 690	1 260	- 17,0
10-20 » »	44 738	32 806	- 11 932	1 202	- 26,7
20-30 » »	19 331	14 341	- 4 990	793	- 25,8
30-50 » »	20 187	15 736	- 4 451	824	- 22,0
över 50 » »	48 472	36 626	- 11 846	1 263	- 24,4

Källa: Se tab. 5.

Tab. 9. Anställda män i olika områden och storleksgrupper 1945 och 1950

Område och storleksgrupp	Antal		Förändring	Förändringens standardavvikelse	Förändring %
	1945	1950			
Sydsvenska slättbygden	49 259	33 351	- 15 908	1 229	- 32,3
under 10 ha åker	5 693	4 063	- 1 630	425	- 28,6
10-50 » »	25 972	17 585	- 8 387	892	- 32,3
över 50 » »	17 594	11 703	- 5 891	730	- 33,5
Mellansvenska slättbygden	51 179	35 747	- 15 432	1 265	- 30,2
under 10 ha åker	6 939	4 002	- 2 937	439	- 42,3
10-50 » »	23 958	15 766	- 8 192	849	- 34,2
över 50 » »	20 282	15 979	- 4 303	829	- 21,2
Sydsvenska skogsbygden	52 991	39 930	- 13 061	1 320	- 24,6
under 2 ha åker	1 848	970	- 878	220	- 47,5
2-10 » »	27 463	18 949	- 8 514	923	- 31,0
10-50 » »	18 667	14 614	- 4 053	793	- 21,7
över 50 » »	5 013	5 397	+ 384	460	+ 7,7
Bergslagen	18 216	11 309	- 6 907	727	- 37,9
under 10 ha åker	8 118	5 124	- 2 994	488	- 36,9
10-50 » »	6 721	4 154	- 2 567	441	- 38,2
över 50 » »	3 377	2 031	- 1 346	310	- 39,9
Norra Sverige	40 071	23 802	- 16 269	1 064	- 40,6
under 2 ha åker	5 093	1 789	- 3 304	328	- 64,9
2-10 » »	28 548	17 495	- 11 053	906	- 38,7
över 10 » »	6 430	4 518	- 1 912	449	- 29,7
Hela riket	211 716	144 139	- 67 577	2 551	- 31,9
under 2 ha åker	8 349	3 244	- 5 105	431	- 61,1
2-5 » »	31 486	17 221	- 14 265	920	- 45,3
5-10 » »	43 867	31 927	- 11 940	1 187	- 27,2
10-20 » »	43 156	28 561	- 14 595	1 142	- 33,8
20-30 » »	18 503	13 128	- 5 375	764	- 29,0
30-50 » »	19 597	14 887	- 4 710	805	- 24,0
över 50 » »	46 758	35 171	- 11 587	1 239	- 24,8

Källa: Se tab. 5.

Tab. 10. Kvinnliga företagare och anställda i olika områden och storleksgrupper 1945 och 1950

Område och storleksgrupp	Antal		Förändring	Förändringens standardavvikelse	Förändring %
	1945	1950			
Företagare	34 008	30 956	- 3 052	1 128	- 9,0
Sydsvenska slättbygden	4 073	4 184	+ 111	408	+ 2,7
Mellansvenska »	6 624	5 488	- 1 136	482	- 17,1
Sydsvenska skogsbygden	9 517	8 884	- 633	602	- 6,7
Bergslagen	4 411	4 306	- 105	416	- 2,4
Norra Sverige	9 383	8 094	- 1 289	581	- 13,7
under 2 ha åker	8 738	6 246	- 2 492	527	- 28,5
2-5 » »	9 303	9 037	- 266	604	- 2,9
5-10 » »	7 531	7 912	+ 381	559	+ 5,1
10-20 » »	5 068	4 516	- 552	432	- 10,9
20-30 » »	1 673	1 364	- 309	241	- 18,5
30-50 » »	931	941	+ 10	194	+ 1,1
över 50 » »	764	940	+ 176	189	+ 23,0
Anställda	7 667	17 799	+ 10 132	775	+ 132,2
Sydsvenska slättbygden	2 903	3 943	+ 1 040	383	+ 35,8
Mellansvenska »	1 069	2 425	+ 1 356	287	+ 126,8
Sydsvenska skogsbygden	1 572	4 973	+ 3 401	402	+ 216,3
Bergslagen	503	1 516	+ 1 013	223	+ 201,4
Norra Sverige	1 620	4 942	+ 3 322	401	+ 205,1
under 2 ha åker	465	697	+ 232	159	+ 49,9
2-5 » »	1 068	3 670	+ 2 602	344	+ 243,6
5-10 » »	1 420	5 670	+ 4 250	424	+ 299,3
10-20 » »	1 582	4 245	+ 2 663	375	+ 168,3
20-30 » »	828	1 213	+ 385	210	+ 46,5
30-50 » »	590	849	+ 259	176	+ 43,9
över 50 » »	1 714	1 455	- 259	247	- 15,1

Källa: Se tab. 5.

Tab. 11. Antal anställda fördelade på medhjälpande familjemedlemmar och övriga anställda i olika områden och storleksgrupper 1950, båda könen

	Syd- svenska slätt- bygden	Mellan- svenska slätt- bygden	Syd- svenska skogs- bygden	Bergs- lagen	Norra Sverige	Hela riket
Medhjälpande familje- medlemmar	14 796	15 889	31 140	7 943	23 013	92 781
under 2 ha åker	(121)	(91)	1 031	(212)	1 729	3 184
2-5 » »	(728)	(546)	6 852	1 819	8 156	18 101
5-10 » »	3 426	3 214	12 856	2 911	9 642	32 049
10-20 » »	5 488	6 246	7 065	2 031	3 244	24 074
20-50 » »	4 154	4 700	2 911	(849)	(212)	12 826
över 50 » »	(879)	1 092	(425)	(121)	(30)	2 547
Övriga anställda	22 498	22 283	13 763	4 882	5 731	69 157
under 10 ha åker	(727)	(515)	2 607	1 122	4 124	9 095
10-20 » »	2 153	1 728	2 789	910	1 152	8 732
20-30 » »	2 972	1 546	1 455	(546)	(243)	6 762
30-50 » »	4 669	3 456	1 849	(394)	(121)	10 489
50-100 » »	3 639	5 700	1 819	(728)	(91)	11 977
över 100 » »	8 338	9 338	3 244	1 182	—	22 102

Anm.: Siffror inom parentes grundar sig på mindre än 30 stickprovsenheter. Samma gäller följande tabeller.

Källa: 1950 års stickprovsundersökning.

Tab. 12. Anställd arbetskraft i åldrarna 15-25 år i procent av samtliga åldrar i olika områden och storleksgrupper 1950, båda könen

	Syd- svenska slätt- bygden	Mellan- svenska slätt- bygden	Syd- svenska skogs- bygden	Bergs- lagen	Norra Sverige	Hela riket
Medhjälpande familje- medlemmar	56	57	56	43	56	55
under 2 ha åker	(50)	—	(35)	(43)	(47)	42
2-5 » »	(42)	(50)	49	52	50	49
5-10 » »	60	57	58	42	60	57
10-20 » »	54	62	61	(39)	59	58
20-50 » »	58	55	56	(43)	(71)	56
över 50 » »	(66)	(44)	(50)	(25)	(100)	52
Övriga tjänstemän och arbetare	20	16	22	(14)	28	19
under 10 ha åker	(29)	(24)	(28)	(14)	29	27
10-20 » »	20	(30)	(21)	(13)	(29)	23
20-30 » »	27	(20)	(33)	(22)	(25)	26
30-50 » »	27	(19)	(25)	(8)	—	23
50-100 » »	(15)	(13)	(22)	(13)	—	15
över 100 » »	15	14	(11)	(13)	—	14
Samtliga anställda	34	33	45	32	50	40
under 2 ha åker	(50)	—	(32)	(30)	45	39
2-5 » »	(36)	(50)	46	49	48	47
5-10 » »	57	52	55	35	53	52
10-20 » »	44	55	50	31	51	48
20-30 » »	38	40	45	(31)	(47)	40
30-50 » »	37	34	37	(26)	—	35
50-100 » »	25	17	(26)	(11)	(25)	21
över 100 » »	15	14	(12)	(15)	—	14

Källa: 1950 års stickprovsundersökning.

Tab. 13. Antal anställda per företagare med anställda 1950, båda könen

Storleksgrupp	Syd- svenska slätt- bygden	Mellan- svenska slätt- bygden	Syd- svenska skogs- bygden	Bergs- lagen	Norra Sverige	Hela riket
under 2 ha åker	(2,0)	(0,6)	(1,5)	(1,7)	1,8	1,6
2-5 » »	(1,1)	(0,8)	1,2	1,5	1,5	1,4
5-10 » »	1,3	1,2	1,3	1,5	1,6	1,4
10-15 » »	1,1	1,5	1,3	1,1	1,4	1,3
15-20 » »	1,3	1,2	1,8	1,1	(1,7)	1,4
20-30 » »	1,4	1,1	1,3	(1,7)	(1,7)	1,3
30-50 » »	2,0	1,3	1,9	(1,9)	(1,3)	1,7
50-100 » »	3,1	2,8	2,1	(5,4)	—	2,9
över 100 » »	(17,5)	8,6	(21,8)	(10,0)	—	12,1
<i>Medeltal</i>	1,9	1,8	1,5	1,6	1,6	1,7

Källa: 1950 års stickprovsundersökning.

Tab. 14. Anställda i olika åldrar per företagare med hänsyn till arbets-
hjälp i olika områden och storleksgrupper 1950, båda könen

	under 2 ha åker	2-5 ha åker	5-10 ha åker	10-20 ha åker	20-50 ha åker	över 50 ha åker	Medeltal
Sydsvenska slättbygden	(2,0)	(1,1)	1,3	1,3	1,6	6,8	1,9
Medhjälpare fam.medlem.							
15-25 år	(1,0)	(0,3)	0,7	0,5	0,3	(0,3)	0,4
över 25 år	(1,0)	(0,5)	0,5	0,4	0,2	(0,2)	0,3
Övriga anställda	—	(0,3)	(0,2)	0,3	1,1	6,4	1,2
Mellansvenska slättbygden	(0,6)	(0,8)	1,2	1,4	1,2	4,6	1,8
Medhjälpare fam.medlem.							
15-25 år	—	(0,3)	0,6	0,7	0,3	(0,1)	0,4
över 25 år	(0,6)	(0,3)	0,5	0,4	0,3	(0,2)	0,3
Övriga anställda	—	(0,4)	0,1	0,3	0,6	4,3	1,0
Sydsvenska skogsbygden	(1,5)	1,2	1,3	1,4	1,5	4,6	1,5
Medhjälpare fam.medlem.							
15-25 år	(0,5)	0,6	0,7	0,6	0,4	(0,2)	0,6
över 25 år	(0,8)	0,6	0,5	0,4	0,3	(0,2)	0,5
Övriga anställda	(0,2)	(0,1)	0,2	0,4	0,8	4,3	0,5
Bergslagen	(1,7)	1,5	1,5	1,1	1,8	(0,1)	1,6
Medhjälpare fam.medlem.							
15-25 år	(0,5)	0,7	0,5	(0,3)	(0,4)	(0,1)	0,4
över 25 år	(0,7)	(0,6)	0,7	0,5	(0,5)	(0,3)	0,6
Övriga anställda	(0,5)	(0,2)	(0,3)	(0,3)	0,9	(7,0)	0,6
Norra Sverige	1,8	1,5	1,6	1,5	(1,1)	—	1,5
Medhjälpare fam.medlem.							
15-25 år	(0,6)	0,7	0,8	0,6	(0,3)	—	0,7
över 25 år	(0,7)	0,7	0,5	0,4	(0,1)	—	0,5
Övriga anställda	(0,4)	0,2	0,3	0,4	(0,7)	—	0,3
Hela riket	1,6	1,4	1,4	1,3	1,4	5,4	1,7
Medhjälpare fam.medlem.							
15-25 år	0,5	0,6	0,7	0,6	0,3	0,2	0,5
över 25 år	0,8	0,6	0,5	0,4	0,3	0,2	0,4
Övriga anställda	(0,3)	0,2	0,2	0,4	0,8	5,0	0,7

Källa: 1950 års stickprovsundersökning.

Tab. 15. Antal företagare med anställda och utan, fördelade på män och kvinnor i olika åldrar och storleksgrupper 1950

	Antal företagare med anställda				Antal företagare utan anställda			
	under 50 år	50-60 år	över 60 år	Summa	under 50 år	50-60 år	över 60 år	Summa
Män	33 079	27 470	26 348	86 897	100 692	47 632	51 786	200 110
under 2 ha åker	(394)	(485)	(879)	1 758	7 125	6 488	11 613	25 226
2-5 » »	2 668	4 063	5 943	12 674	28 137	16 737	18 980	63 854
5-10 » »	6 428	8 672	8 520	23 620	36 202	15 190	12 158	63 550
10-20 » »	8 793	7 974	6 276	23 043	22 012	7 095	6 003	35 110
över 20 » »	14 796	6 276	4 730	25 802	7 216	2 122	3 032	12 370
Kvinnor	2 244	2 881	5 033	10 158	4 700	5 912	10 187	20 799
under 2 ha åker	(152)	(61)	485	698	940	1 334	3 275	5 549
2-5 » »	(455)	(758)	1 455	2 668	1 698	2 001	2 668	6 367
5-10 » »	(697)	940	1 577	3 214	1 122	1 546	2 031	4 699
10-20 » »	(243)	(667)	(849)	1 759	(697)	(637)	1 425	2 759
över 20 » »	(697)	(455)	(667)	1 819	(243)	(394)	(788)	1 425
Båda könen	35 323	30 351	31 381	97 055	105 392	53 544	61 973	220 909
under 2 ha åker	(546)	(546)	1 364	2 456	8 065	7 822	14 888	30 775
2-5 » »	3 123	4 821	7 398	15 342	29 835	18 738	21 648	70 221
5-10 » »	7 125	9 612	10 097	26 834	37 324	16 736	14 189	68 249
10-20 » »	9 036	8 641	7 125	24 802	22 709	7 732	7 428	37 869
över 20 » »	15 493	6 731	5 397	27 621	7 459	2 516	3 820	13 795

Ann.: Siffrorna i denna tabell avviker från summan i tab. 6, 7 och 10 på grund av avkortningar vid uppräknigen.

Källa: 1950 års stickprovsundersökning.

Tab. 16. Antal företagare med anställda och utan, fördelade på områden, åldrar och storleksgrupper 1950, båda könen

Område och storleksgrupp	Antal företagare med anställda				Antal företagare utan anställda			
	under 50 år	50-60 år	över 60 år	Summa	under 50 år	50-60 år	över 60 år	Summa
Sydsvenska slättbygden	9 036	5 942	4 427	19 405	14 736	6 156	7 428	28 320
under 5 ha åker	(91)	(394)	(455)	940	2 699	2 517	3 487	8 703
5-10 » »	(849)	1 061	1 031	2 941	4 336	1 668	1 243	7 247
10-20 » »	2 517	2 395	1 546	6 458	5 427	1 486	1 546	8 459
över 20 » »	5 579	2 092	1 395	9 066	2 274	(485)	1 152	3 911
Mellansvenska slättbygden	9 035	6 004	6 216	21 255	17 464	9 096	10 764	37 324
under 5 ha åker	(121)	(425)	(394)	940	1 880	2 456	3 699	8 035
5-10 » »	(606)	(758)	1 546	2 910	4 669	2 638	2 517	9 824
10-20 » »	2 001	2 092	1 668	5 761	7 368	2 486	2 789	12 643
över 20 » »	6 307	2 729	2 608	11 644	3 547	1 516	1 759	6 822
Sydsvenska skogsbygden	9 672	10 126	10 157	29 955	33 230	16 919	18 344	68 493
under 2 ha åker	(30)	(212)	(546)	(788)	2 274	2 577	4 245	9 096
2-5 » »	1 152	1 880	3 002	6 034	10 278	6 155	6 549	22 982
5-10 » »	2 941	4 396	3 547	10 884	13 674	5 943	4 912	24 529
över 10 » »	5 549	3 638	3 062	12 249	7 004	2 244	2 638	11 886
Bergslagen	2 183	2 577	3 245	8 005	9 672	6 398	8 641	24 711
under 5 ha åker	(334)	(273)	1 001	1 608	3 547	3 002	5 518	12 067
5-10 » »	(576)	(879)	1 061	2 516	3 790	2 244	2 092	8 126
över 10 » »	1 273	1 425	1 183	3 881	2 335	1 152	1 031	4 518
Norra Sverige	5 398	5 701	7 337	18 436	30 289	14 978	16 797	62 064
under 2 ha åker	(425)	(273)	(576)	1 274	4 639	3 002	5 700	13 341
2-5 » »	1 516	1 910	2 789	6 215	12 613	6 852	7 337	26 802
5-10 » »	2 153	2 517	2 911	7 581	10 824	4 245	3 426	18 495
över 10 » »	1 304	1 001	1 061	3 366	2 213	(879)	(334)	3 426

Anm.: Siffrorna i denna tabell avviker från summan i tab. 15 på grund av avkortningar vid uppräknigen.

Källa: 1950 års stickprovsundersökning.

Tab. 17. Antal manliga företagare med anställda och utan, fördelade på åldrar, områden och storleksgrupper 1950

Område och storleksgrupp	Antal företagare med anställda				Antal företagare utan anställda			
	under 50 år	50-60 år	över 60 år	Summa	under 50 år	50-60 år	över 60 år	Summa
Sydsvenska slättbygden	8 550	5 246	3 851	17 647	14 249	5 457	6 185	25 891
under 5 ha åker	(91)	(243)	(364)	(698)	2 608	2 122	3 002	7 732
5-10 » »	(728)	970	(879)	2 577	4 184	1 607	1 061	6 852
10-20 » »	2 486	2 092	1 425	6 003	5 304	1 364	1 273	7 941
över 20 » »	5 245	1 941	1 183	8 369	2 153	(364)	(849)	3 366
Mellansvenska slättbygden	8 611	5 548	5 338	19 497	16 827	7 792	8 976	33 595
under 5 ha åker	(91)	(303)	243	(637)	1 698	1 819	2 911	6 428
5-10 » »	(546)	(697)	1 183	2 426	4 578	2 395	2 153	9 126
10-20 » »	1 971	1 971	1 486	5 428	7 125	2 244	2 426	11 795
över 20 » »	6 003	2 577	2 426	11 006	3 426	1 334	1 486	6 246
Sydsvenska skogsbygden	9 126	9 460	8 187	26 773	31 927	15 251	15 616	62 794
under 2 ha åker	(30)	(182)	(303)	(515)	1 910	2 183	3 608	7 701
2-5 » »	970	1 698	2 426	5 094	9 824	5 640	5 943	21 407
5-10 » »	2 759	4 093	3 032	9 884	13 341	5 427	4 124	22 892
över 10 » »	5 367	3 487	2 426	11 280	6 852	2 001	1 941	10 794
Bergslagen	2 004	2 183	2 668	6 855	9 036	5 519	7 004	21 559
under 5 ha åker	(336)	(182)	(758)	1 276	3 214	2 547	4 427	10 188
5-10 » »	(455)	(788)	(849)	2 092	3 578	1 880	1 728	7 186
över 10 » »	1 213	1 213	1 061	3 487	2 244	1 092	(849)	4 185
Norra Sverige	4 791	5 033	6 307	16 131	28 653	13 614	14 008	56 275
under 2 ha åker	(303)	(243)	(425)	971	4 215	2 668	4 245	11 128
2-5 » »	1 243	1 698	2 304	5 245	11 825	6 246	6 458	24 529
5-10 » »	1 941	2 122	2 577	6 640	10 491	3 881	3 093	17 465
över 10 » »	1 304	970	1 001	3 275	2 122	(819)	(212)	3 153

Anm.: Siffrorna i denna tabell avviker från summan i tab. 15 på grund av avkortningar vid uppräknigen.

Källa: 1950 års stickprovsundersökning.

Tab. 18. Antal företagare över 50 år med anställda och utan i procent av samtliga åldrar fördelade på områden och storleksgrupper 1950, båda könen

	Syd- svenska slätt- bygden	Mellan- svenska slätt- bygden	Syd- svenska skogs- bygden	Bergs- lagen	Norra Sverige	Hela riket
Företagare med an- ställda	53	57	68	73	71	64
under 2 ha åker	(100)	(80)	(96)	(67)	67	78
2-5 » »	(90)	(88)	81	81	76	80
5-10 » »	71	79	73	77	72	73
10-20 » »	61	65	61	73	63	64
över 20 » »	39	46	46	55	(50)	44
Företagare utan an- ställda	48	53	51	61	51	52
under 2 ha åker	79	95	75	87	65	74
2-5 » »	64	71	55	64	53	58
5-10 » »	40	52	44	53	41	45
10-20 » »	36	42	40	47	36	40
över 20 » »	42	48	46	(54)	(100)	46
Samtliga företagare	50	55	56	64	56	56
under 2 ha åker	80	94	77	86	65	74
2-5 » »	67	73	61	66	57	61
5-10 » »	49	59	53	59	50	53
10-20 » »	47	49	49	58	48	49
över 20 » »	39	47	46	54	(41)	45

Källa: 1950 års stickprovsundersökning.

Tab. 19. Procentuell fördelning av manliga och kvinnliga företagare med anställda och utan i åldersgrupper i olika områden och storleksgrupper 1950

	Företagare med anställda				Företagare utan anställda				Företagare över 50 år i % av totalantalet
	15-50 år	50-60 år	över 60 år	S:a	15-50 år	50-60 år	över 60 år	S:a	
<i>Män</i>									
Hela riket	38	32	30	100	50	24	26	100	53
Sydsvenska slättbygden	48	30	22	100	55	21	24	100	48
Mellansvenska slättbygden	44	29	27	100	50	23	27	100	52
Sydsvenska skogsbygden	34	35	31	100	51	24	25	100	54
Bergslagen	29	32	39	100	42	26	32	100	61
Norra Sverrige	30	31	39	100	51	24	25	100	54
under 2 ha åker	(22)	(28)	(50)	100	28	26	46	100	72
2-5 » »	21	32	47	100	44	26	30	100	60
5-10 » »	27	37	36	100	57	24	19	100	51
10-20 » »	38	35	27	100	63	20	17	100	47
över 20 » »	57	24	19	100	58	17	25	100	42
<i>Kvinnor</i>									
Hela riket	22	28	50	100	23	28	49	100	78
Sydsvenska slättbygden	(27)	(40)	(33)	100	(20)	(29)	51	100	77
Mellansvenska slättbygden	(24)	(26)	(50)	100	(17)	35	48	100	81
Sydsvenska skogsbygden	(17)	(21)	62	100	23	29	48	100	79
Bergslagen	(16)	(34)	(50)	100	(20)	(28)	52	100	81
Norra Sverige	(26)	(29)	45	100	28	24	48	100	72
under 2 ha åker	(22)	(9)	(69)	100	17	24	59	100	83
2-5 » »	(17)	(28)	55	100	27	31	42	100	76
5-10 » »	(22)	29	49	100	24	33	43	100	77
10-20 » »	(14)	(38)	(48)	100	(25)	(23)	52	100	79
över 20 » »	(38)	(25)	(37)	100	(17)	(28)	(55)	100	71

Källa: 1950 års stickprovsundersökning.

Tab. 20. Företagare utan anställda i procent av totala antalet företagare i olika åldersgrupper och storleksgrupper 1950, båda könen

Storleksgrupp	Åldersgrupp	Sydsvenska slättbygden	Mellansvenska slättbygden	Sydsvenska skogsbygden	Bergslagen	Norra Sverige	Hela riket
under 2 ha åker	alla	98	92	92	95	91	93
	15-50 år	(100)	(75)	99	(88)	92	94
	50-60 »	(89)	(95)	92	100	92	93
	över 60 »	98	93	89	95	91	92
2-5 ha åker	alla	87	89	79	86	81	82
	15-50 år	96	95	90	92	89	91
	50-60 »	83	83	77	88	78	80
	över 60 »	82	89	69	79	72	75
5-10 ha åker	alla	71	77	69	76	71	72
	15-50 år	84	89	82	87	83	84
	50-60 »	61	78	57	72	63	64
	över 60 »	55	62	58	66	54	58
10-20 ha åker	alla	57	69	58	58	52	60
	15-50 år	68	79	69	74	65	72
	50-60 »	38	54	46	50	(49)	47
	över 60 »	50	63	50	(44)	(25)	51
över 20 ha åker	alla	30	37	28	40	(29)	33
	15-50 år	29	36	28	(41)	(40)	32
	50-60 »	19	36	(21)	(24)	(20)	27
	över 60 »	45	40	(36)	(52)	—	41
Samtliga grupper	alla	59	64	70	76	77	69
	15-50 år	62	74	77	82	85	75
	50-60 »	51	60	63	71	72	64
	över 60 »	63	63	64	73	70	66

Källa: 1950 års stickprovsundersökning.

APPENDIX 3

Underlag för diagram och tabeller i kap. 1-8

Tab. 1. Lönsamhet och företagsstorlek vid räkenskapskontrollerade jordbruk 1939/40 och 1952/53

(Underlag för diagram 1)

Storleksgrupp	Arbetsersättning kr per timme	Arbetskraft per företag årsverk	Jord per företag ha	Produktion per företag kronor
<i>Bokföringsår 1939-1940</i>				
2,1- 5 ha åker	1,35	1,2	4,6	8 415
5,1- 10 » »	1,54	1,7	8,9	13 333
10,1- 20 » »	1,79	2,2	16,1	20 625
20,1- 30 » »	2,05	2,9	26,8	32 453
30,1- 50 » »	2,14	3,9	40,9	46 837
50,1-100 » »	2,45	7,0	76,5	97 157
över 100 » »	2,55	16,3	185,8	229 060
<i>Bokföringsår 1952-1953</i>				
2,1- 5 ha åker	1,29	1,1	4,8	8 201
5,1- 10 » »	1,49	1,5	9,3	13 822
10,1- 20 » »	1,91	1,9	15,8	21 974
20,1- 30 » »	2,46	2,3	27,8	34 464
30,1- 50 » »	3,13	2,8	43,9	51 817
50,1-100 » »	3,75	4,4	70,0	94 544
över 100 » »	4,38	14,0	255	346 183

Anm.: Produktion och arbetsersättning i 1952/1953 års priser. Omräkningstalet för 1939/1940 års priser har för produktionen utgjort 2,34. Arbetsersättningen för 1939/40 har beräknats under de ytterligare förutsättningarna att omräkningstalet för förnödenheter varit 2,21 och för ränteanspråk 2,55.

Källa: *Arbetsersättning kr per timme*: Arbetsersättning kr per ha dividerat med arbetstiden per ha, tab. 24.

Arbetskraft per företag: Arbetsförbrukning \times medelarealen per brukningsenhet dividerat med 2 400.

Jord per företag: Areal jordbruksjord (tab. 6) dividerat med antal brukningsenheter (tab. 6).

Produktion per företag: Bruttoavkastning (tab. 17) \times medelarealen per brukningsenhet.

Samtliga tabeller ingår i Räkenskapsresultat från svenska jordbruk 1939-1940 och 1952-1953.

Tab. 2. Ägarkategorier, antal företagare och brukningsenheter 1944-51
(Underlag för diagram 3)

Storleksgrupp	* Antal brukningsenheter (Jordbruksräkning omräknad till folk- räkningsdatum)			Ägarkategori	Företagare i för- hållande till brukningsenheter		
	1940	1945	1950		1940	1945	1950
Mer än 50 ha åker	7 380	7 455	7 708	Brukningseenheter/företagare	113,8	106,2	110,7
Ägda brukningseenheter	4 473	4 540	4 763	Ägda/ägare	117,7	110,5	112,8
Arrenderade brukningseenheter	2 907	2 915	2 945	Arrenden/arrendatorer	107,8	99,3	107,3
10-50 ha åker	87 653	86 683	88 487	Brukningseenheter/företagare	124,4	110,6	108,7
Ägda brukningseenheter	64 898	64 105	67 030	Ägda/ägare	129,1	113,6	111,4
Arrenderade brukningseenheter	22 756	22 578	21 457	Arrenden/arrendatorer	110,9	102,1	100,2
2-10 ha åker	207 070	199 498	187 412	Brukningseenheter/företagare	102,5	98,9	95,8
Ägda brukningseenheter	175 123	170 226	161 417	Ägda/ägare	104,9	100,9	99,3
Arrenderade brukningseenheter	31 947	29 272	25 995	Arrenden/arrendatorer	89,1	87,3	74,6
Mer än 2 ha åker	302 103	293 636	283 607	Brukningseenheter/företagare	109,1	102,5	100,3
Ägda brukningseenheter	248 494	238 871	233 210	Ägda/ägare	111,6	104,5	103,0
Arrenderade brukningseenheter	57 610	54 765	50 397	Arrenden/arrendatorer	98,6	94,0	87,4
5-10 ha åker		93 905	90 270	Brukningseenheter/företagare		104,8	105,8
Ägda brukningseenheter		79 457	77 011	Ägda/ägare		106,6	109,4
Arrenderade brukningseenheter		14 448	13 259	Arrenden/arrendatorer		94,8	85,5
2-5 ha åker		105 593	97 142	Brukningseenheter/företagare		93,7	86,5
Ägda brukningseenheter		90 769	84 406	Ägda/ägare		95,9	90,0
Arrenderade brukningseenheter		14 824	12 736	Arrenden/arrendatorer		80,1	63,2
Mindre än 2 ha åker	114 564	114 099	98 165	Brukningseenheter/företagare	33,7	43,4	34,7
Totalt	416 668	407 735	381 772	Totalt	88,4	86,0	83,4

Anm.: Jordbruksräkning omräknad till folkräkningsdatum med hjälp av kvoter:

1940: $0,5298 \times \text{antal } 1937 + 0,4702 \times \text{antal } 1944$.

1945: $0,8155 \times \text{antal } 1944 + 0,1845 \times \text{antal } 1951$.

1950: $0,1012 \times \text{antal } 1944 + 0,8988 \times \text{antal } 1951$.

Källa: Jordbruksräkningarna 1937 tab. 14 och 18; 1944 tab. 4 och 11; 1951 tab. 4 och 11.

Folkräkningarna 1940: III tab. 10; 1945: IX tab. 7 och 1950: VI tab. 1.

Tab. 3. Andel skuldfri inkomst från skog och övriga inkomstkällor vid räkenskapskontrollerade jordbruk i storleksgruppen 2-5 ha åker i norra Sverige och mellersta Sveriges skogs- och dalbygder 1939/40-1951/52

(Underlag för diagram 4)

Bok- föringsår	Norra Sverige			Mellersta Sveriges skogs- och dalbygder		
	skog	övriga inkomstkällor	summa	skog	övriga inkomstkällor	summa
	procent			procent		
1939/40	23,7	31,0	54,7	14,7	21,4	36,1
1940/41	11,7	34,2	45,9	13,2	18,0	31,2
1941/42	26,9	37,8	64,7	19,9	21,1	41,0
1942/43	31,4	28,9	60,3	19,1	22,2	41,3
1943/44	20,5	34,3	54,8	20,3	18,5	38,8
1944/45	17,5	37,9	55,4	12,2	20,7	32,9
1945/46	32,2	30,2	62,4	15,1	22,1	37,2
1946/47	28,2	29,8	58,0	15,1	19,7	34,8
1947/48	17,5	39,9	57,4	16,5	15,1	31,6
1948/49	21,0	33,8	54,8	14,9	17,1	32,0
1949/50	16,6	39,6	56,2	14,6	20,8	35,4
1950/51	22,8	41,8	64,6	24,3	13,3	37,6
1951/52	44,5	33,0	77,5	30,0	12,3	42,3

Anm.: Uppgifter för 1952/53 har ej medtagits, därför att jämförbarheten upphört. Inkomsterna av förvärvskällor utanför jordbruket har nämligen stigit så starkt, att man på grund av kontrollsvårigheter har tvingats att avstå från fullständig redovisning av dem.

Källa: Räkenskapsresultat från svenska jordbruk XXVI—XXXVIII, huvudtabell IV.

Tab. 4. Avflyttning och därpå verkande faktorer 1929-56

(Underlag för diagram 5)

År	Lönkvot procent	Jordbrukets flyttningsförlust promille	Antal ansök- ningar per 100 lediga platser
1929	39	16,7	169
1930	39	16,7	178
1931	40	10,6	236
1932	41	6,3	413
1933	38	6,6	685
1934	36	10,6	479
1935	35	16,5	365
1936	36	20,3	262
1937	38	24,5	187
1938	40	20,9	196
1939	40 46	23,2	173
1940	41 46	8,5	182
1941	49	14,3	198
1942	51	15,3	147
1943	55	18,9	131
1944	56	23,1	136
1945	61	28,6	131
1946	60	37,8	116
1947	59	34,3	111
1948	64	24,3	118
1949	64	22,4	134
1950	64	26,4	125
1951	60		
1952	64		
1953	63		
1954	65*		
1955	68*		
1956	69*		

Källa: Lönkvot: 1929-40. Total årslön för lantarbetare i kost i procent av total årslön för arbetare inom industri, transportväsen, allmän tjänst m.m. Lönestatistisk årsbok.

1939-46. Timlön för dagsverkare utan naturaförmåner i procent av timlön för arbetare i industri, transportväsen, allmän tjänst m.m. Lönestatistisk årsbok.

1947-53. Som 1939-46 men egentliga lantarbetare i stället för dagsverkare.

1954-56. Kollektivavtalslöner för lantarbetare inkl. övertid i procent av timlön för arbetare i egentlig industri och byggnadsarbete. Meddelande 7-55 från Jordbrukets Utredningsinstitut och Sociala meddelanden.

Jordbrukets flyttningsförlust: G. Ahlberg: Befolkningsutvecklingen och urbaniseringen i Sverige 1911-50, s. 136.

Ansökningar per 100 lediga platser: Antal ansökningar per 100 lediga platser vid arbetsförmedlingarna. Statistisk årsbok. Denna statistik publiceras ej fr. o. m. 1951.

Tab. 5. Priser på svenskt vete och smör, amerikanskt vete och danskt smör 1922-55

(Underlag för diagram 6)

År	Svenskt höstvete kr per dt 1.9-31.8	Svenskt smör kr per kg	Amerikanskt vete kr per dt 1.7-30.6	Danskt smör kr per kg
1922	20,20	3,25	15,84	3,27
1923	18,43	3,14	14,52	3,09
1924	26,95	3,24	18,73	3,43
1925	23,52	3,33	22,27	3,65
1926	24,38	2,92	18,58	3,22
1927	22,29	2,92	18,52	3,16
1928	18,92	3,07	15,41	3,30
1929	18,22	2,94	16,41	3,20
1930	19,89	2,36	10,34	2,63
1931	17,44	2,07	6,93	2,24
1932	17,49	1,88	10,16	1,95
1933	16,98	2,04	15,15	1,60
1934	16,72	2,30	13,90	1,47
1935	16,23	2,23	15,31	1,74
1936	19,05	2,21	17,45	1,89
1937	19,84	2,57	16,00	2,01
1938	17,23	2,69	10,15	2,09
1939	20,37	2,88	11,35	2,12
1940	25,71	3,25	12,64	2,33
1941	27,00	3,85	17,28	.
1942	26,00	4,05	19,49	.
1943	26,67	4,05	22,34	.
1944	26,77	4,05	24,01	.
1945	26,68	4,05	24,72	3,13
1946	26,65	4,05	30,07	3,41
1947	28,59	4,55	33,35	3,55
1948	29,65	4,55	28,95	4,66
1949	30,61	4,86	32,07	4,52
1950	31,29	4,95	43,43	4,02
1951	42,48	5,70	46,26	4,28
1952	54,81	5,87	44,15	4,65
1953	48,62	6,03	43,20	4,94
1954	44,34	6,05	45,10	5,01
1955	41,55	6,16		5,05

Källa: Svenskt vete: Medelpris per produktionsår (1.9-31.8) till producent på kustorter av Lantbruksförbundets spannmålsnoteringar för höstvete, 16 okt. 1940-aug. 1954 av statens fastställda priser. Jordbruksekonomiska meddelanden.

Amerikanskt vete: Årsmedeltal av noteringar (1.7-30.6) för no 2 Hard Winter Kansas City U. S. Department of Agriculture 1922-48: FAO Com. Ser. no 18, tab. C-3, 1949-54 Jordbruksekonomiska meddelanden. Omräkning efter officiella valutakurser.

Svenskt smör: Enligt SOS Mejerihanteringen t. o. m. 1933, därefter svensk riksnoteering enligt Jordbruksekonomiska meddelanden.

Danskt smör: Englands import av danskt smör enligt Annual Statement of the United Kingdom 1922-55. Omräkning efter officiella valutakurser.

Tab. 6. Mjölkl- och skogsinkomster i Västerbottens län 1945-55

(Underlag för diagram 7)

Vintern	Skogstillväxtvärde kr	Körlön kr	Mjölkleveransvärde kr per 10 000 kg	Småbruksbidrag
1945/46	420	1 550	2 382	726
1946/47	740	1 950	2 427	726
1947/48	970	1 900	2 505	726
1948/49	940	2 150	2 722	726
1949/50	890	2 150	2 786	796
1950/51	1 560	2 550	2 997	796
1951/52	2 790	3 350	3 188	814
1952/53	1 750	3 200	3 491	1 168
1953/54	1 950	3 300	3 405	1 158
1954/55	2 130		3 335	1 158

Källa: Mjölkleveransvärde: 10 000 kg mjölk × avräkningspris för mjölk inkl. efter likvid och allmänt mjölkpristillägg men exkl. extra mjölkpristillägg, Västerbotten. Jordbruksekonomiska meddelanden.

Småbruksbidrag: Producentbidrag, leveranstillägg fr. o. m. 1952 och extra mjölkpristillägg för Västerbottens kustland vid 10 000 kg årsleverans.

Producentbidrag: 1945-47: SFS 1941: 894.

1948-52: SFS 1948: 323.

1953-55: SFS 1952: 787.

Leveranstillägg och mjölkpristillägg enligt Jordbruksekonomiska meddelanden.

Skogstillväxtvärde: 2 m³ sk per ha × 40 ha skogsmark × Domänstyrelsens rånettovärde för träd å rot. Jordbruksekonomiska meddelanden 1956: 1.

Körlön: 50 dagar × daglön för körare i Västerbotten. Lönestatistisk årsbok.

Tab. 7. Företagarandelens utveckling 1920-70. Antal manliga företagare i procent av de yrkesverksamma i jordbruk och boskapsskötsel
(Underlag för diagram 10)

Åldersgrupp	Procent								
	1920	1930	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
15-20	0,4	0,6	0,8	0,8	1,3				
20-25	4,5	4,1	5,5	6,0	8,5	6,4	6,3	6,3	6,3
25-30	24,2	21,3	24,0	28,0	32,1	32,8	31,0	30,6	30,6
30-35	-	46,0	45,8	49,3	55,6	57,0	57,5	56,4	55,9
35-40	-	62,6	60,4	61,9	67,1	70,3	71,3	71,6	70,9
30-40	56,4	54,0	53,0	55,9	61,7				
40-45	-	72,1	70,9	69,7	72,7	75,8	78,3	79,0	79,3
45-50	-	77,3	77,2	75,8	76,6	78,1	80,8	82,8	83,4
40-50	74,6	74,7	74,0	72,7	74,6				
50-60	79,2	80,8	80,9	79,9	80,6				
60-70	78,8	82,9	83,6	81,8	82,5				
70-w	80,0	87,5	91,3	90,4	91,5				

Källa: Folkräkningarna 1920: V tab. 10.

1930: VII: 2 tab. 2.

1940: III tab. 24.

1945: IX tab. 2.

1950: VI tab. 8.

Framskrivningarna 1955-70 enligt huvudalternativet (I) (Se appendix 3 tab. 11).

Tab. 8. Kedjor för manlig företagarrekrytering perioden 1950-70

Exempel på underlag för beräkningen av rekryteringen, avseende perioden 1965-70, d.v.s. den längsta kedjan (underlag för tabell 10 o. 11 i appendix 3)

Alternativ	Hela jordbruket ¹ 0-5 år	Hela jordbruket ¹ 5-10 år	Hela jordbruket ¹ 10-15 år	Yrkes- verksamma ¹ 15-20 år
I	0,930	× 0,942	× 0,640	× 0,040
II	0,961	× 0,966	× 0,703	× 0,034
III	0,900	× 0,918	× 0,578	× 0,046
IV	0,959	× 0,995	× 0,996	× 0,040
	Hela jordbruket ¹ 5-10 år	Hela jordbruket ¹ 10-15 år	Yrkes- verksamma ¹ 15-20 år	Anställda ² 20-25 år
I	0,942	× 0,640	× 0,593	× 0,163
II	0,966	× 0,703	× 0,684	× 0,154
III	0,918	× 0,578	× 0,502	× 0,172
IV	0,995	× 0,996	× 0,773	× 0,163
	Hela jordbruket ¹ 10-15 år	Yrkes- verksamma ¹ 15-20 år	Anställda ² 20-25 år	Anställda ² 25-30 år
I	0,640	× 0,593	× 0,519	× 0,258
II	0,703	× 0,648	× 0,542	× 0,243
III	0,578	× 0,502	× 0,496	× 0,274
IV	0,996	× 0,733	× 0,817	× 0,258
	Yrkes- verksamma ¹ 15-20 år	Anställda ² 20-25 år	Anställda ² 25-30 år	Anställda ² 30-35 år
I	0,593	× 0,519	× 0,544	× 0,231
II	0,648	× 0,542	× 0,566	× 0,238
III	0,502	× 0,496	× 0,523	× 0,224
IV	0,733	× 0,817	× 0,722	× 0,231
	Anställda ² 20-25 år	Anställda ² 25-30 år	Anställda ² 30-35 år	Anställda ² 35-40 år
I	0,519	× 0,544	× 0,617	× 0,156
II	0,542	× 0,566	× 0,656	× 0,184
III	0,496	× 0,523	× 0,579	× 0,129
IV	0,817	× 0,722	× 0,749	× 0,156

(Fortsättning).

	Anställda 25-30 år	Anställda 30-35 år	Anställda 35-40 år	Anställda 40-45 år
I	0,544	× 0,617	× 0,688	× 0,068
II	0,566	× 0,656	× 0,729	× 0,113
III	0,523	× 0,579	× 0,648	× 0,023
IV	0,722	× 0,749	× 0,824	× 0,068

¹ I jordbruk med binäringar.

² I jordbruk och boskapsskötsel.

Källa: Tabell 38 i kap. 7.

Tab. 9. Prognos för avgång av företagare med mindre än 10 ha åker i åldern 60-70 år 1950-65

(Underlag för tab. 30)

	Antal 1950	Avgång 1950-55	Antal 1955	Avgång 1955-60	Antal 1960	Avgång 1960-65
<i>Område</i>						
Slättbygderna jämte						
Bergslagen	16 902	6 028	14 476	5 290	13 100	4 657
Sydsvenska skogsbygden	16 026	5 715	15 465	5 548	15 450	5 492
Norra Sverige	15 986	5 700	14 469	5 242	13 749	4 887
<i>Storleksgrupp</i>						
Under 2 ha åker	11 425	4 075	8 268	3 112	6 204	2 209
2- 5 ha åker	20 419	7 283	17 936	6 529	16 607	5 903
5-10 » »	17 073	6 089	18 052	6 393	19 200	6 825
Hela riket under 10 ha åker	48 917	17 445	44 457	16 095	42 371	15 062

Anm.: Framskrivningen är utförd på uppgifterna från specialbearbetningen av 1950 års folkräkning (stickprov). Områdes-, storleksgrupps- och åldersindelningen bestäms därav. Åldersindelningen är 15-25, 25-50, 50-60 och över 60 år. Åldersklassen 50-60 år har delats upp i femårsklasser med fördelningsnormerna 0,531 och 0,469; och över 60 år med 0,416 och 0,287 samt för 70- ∞ 0,297 med ledning av åldersfördelningen för den yrkesverksamma manliga befolkningen i jordbruk och binäringar. Även avgångstalen avviker något. De är 0,077; 0,160; 0,306 och 0,430 för åldersgrupperna 50-55, 55-60, 60-65 och 65-70.

Källa: Bearbetning av stickprovsundersökningen 1950.

Tab. 10. Prognoskontroll för manliga företagare under perioden 1940-50

(Underlag för tab. 27, 42)

Ålders- år	Prognos										Verkligt antal före- tagare 1945	Avvik- el- ser mel- lan beräknat o. verkl. antal före- tagare 1945	Verkligt antal före- tagare 1950	Avvik- el- ser mel- lan beräknat o. verkl. antal före- tagare 1950
	Före- tagare 1940	Av- gångs- kvot	Avgång 1940-45	Kvar- varande 1945	Nyrekry- tering 1940-45	Före- tagare 1945 beräknat	Avgång 1945-50	Kvar- varande 1950	Nyrekry- tering 1945-50	Före- tagare 1950 beräknat				
20-25	3 700	0,020	74	—	3 740	3 740	75	—	2 348	2 348	3 196	+ 544	2 990	- 642
25-30	14 669	0,020	293	3 626	10 321	13 947	279	3 665	9 039	12 704	13 360	+ 587	11 654	+ 1 050
30-35	27 861	0,020	557	14 376	11 974	26 350	527	13 668	8 479	22 147	25 653	+ 697	22 492	- 345
35-40	36 396	0,020	728	27 304	7 613	34 917	698	25 823	5 832	31 655	35 153	- 236	31 023	+ 632
40-45	41 961	0,025	1 049	35 668	3 730	39 398	985	34 219	3 172	37 391	40 078	- 680	37 229	+ 162
45-50	42 629	0,035	1 492	40 912	1 169	42 081	1 473	38 413	1 119	39 532	42 858	- 777	39 483	+ 49
50-55	41 744	0,100	4 174	41 137		41 137	4 114	40 608		40 608	41 538	- 401	40 292	+ 316
55-60	38 697	0,170	6 578	37 570		37 570	6 387	37 023		37 023	38 223	- 653	36 784	+ 239
60-65	34 572	0,290	10 026	32 119		32 119	9 315	31 183		31 183	32 712	- 593	31 314	- 131
65-70	25 250	0,430	10 858	24 546		24 546	10 555	22 804		22 804	24 698	- 152	23 012	- 208
70-	29 383	0,570	16 748	27 027		27 027	15 405	25 613		25 613	27 147	- 120	25 674	- 61
Summa	336 862		52 577	284 285	38 547	322 832	49 813	273 019	29 989	303 008	324 616	- 1 784	301 947	+ 1 061

Källa: Betr. avgångskvoterna se kap. 6, betr. rekryteringsberäkningarna se kap. 7.

Tab. 11. Prognoser för manliga företagare 1950-70

(underlag för tab. 29, 39, 40, 41, 42)

Ålders- år	Före- tagare 1950	Av- gångs- kvot	Avgång 1950-55	Kvar- varande 1955	Nyrek- rytering 1950-55	Före- tagare 1955	Av- gång 1955-60	Kvar- varande 1960	Nyrek- rytering 1955-60	Före- tagare 1960	Av- gång 1960-65	Kvar- varande 1965	Nyrek- rytering 1955-60	Före- tagare 1965	Av- gång 1965-70	Kvar- varande 1970	Nyrek- rytering 1965-70	Före- tagare 1970
<i>Alternativ I (huvudalternativ)</i>																		
20-25	2 990	0,020	60	—	1 778	1 778	36	—	1 722	1 722	34	—	1 710	1 710	34	—	1 436	1 436
25-30	11 654	0,020	233	2 930	5 279	8 209	164	1 742	4 297	6 039	121	1 688	4 162	5 850	117	1 676	4 133	5 800
30-35	22 492	0,020	450	11 421	6 357	17 778	356	8 045	4 336	12 381	248	5 918	3 530	9 448	189	5 733	3 419	9 150
35-40	31 023	0,020	620	22 042	4 142	26 184	524	17 422	3 096	20 518	410	12 133	2 112	14 245	285	9 259	1 719	10 978
40-45	37 229	0,025	931	30 403	2 374	32 777	819	25 660	1 726	27 386	685	20 108	1 290	21 398	535	13 960	880	14 840
45-50	39 483	0,035	1 382	36 298	952	37 250	1 304	31 958	712	32 670	1 143	26 701	518	27 219	953	20 863	387	21 250
50-55	40 292	0,100	4 029	38 101		38 101	3 810	35 946		35 946	3 595	31 527		31 527	3 153	26 266		26 266
55-60	36 784	0,170	6 253	36 263		36 263	6 165	34 291		34 291	5 829	32 351		32 351	5 500	28 374		28 374
60-65	31 314	0,290	9 081	30 531		30 531	8 854	30 098		30 098	8 728	28 462		28 462	8 254	26 851		26 851
65-70	23 012	0,430	9 895	22 233		22 233	9 560	21 677		21 677	9 321	21 370		21 370	9 189	20 208		20 208
70-75	25 674	0,570	14 634	13 117		13 117	13 769	12 673		12 673	13 145	12 356		12 356	12 695	12 181		12 181
75-				11 040		11 040		10 388		10 388		9 916		9 916		9 577		9 577
Summa	301 947		47 568	254 379	20 882	275 261	45 361	229 900	15 889	245 789	43 259	202 530	13 322	215 852	40 904	174 948	11 974	186 922
<i>Alternativ II</i>																		
20-25	2 990	0,020	60	—	1 512	1 512	30	—	1 608	1 608	32	—	1 638	1 638	33	—	1 420	1 420
25-30	11 654	0,020	233	2 930	4 987	7 917	158	1 482	4 683	6 165	123	1 576	4 982	6 558	131	1 605	5 073	6 671
30-35	22 492	0,020	450	11 421	5 987	17 408	348	7 759	4 265	12 024	240	6 042	3 794	9 836	197	6 427	4 037	10 461
35-40	31 023	0,020	620	22 042	4 267	26 309	526	17 060	3 319	20 379	408	11 784	2 364	14 148	283	9 639	2 103	11 741
40-45	37 229	0,025	931	30 403	2 800	33 203	830	25 783	2 164	27 947	699	19 971	1 683	21 654	541	13 865	1 199	15 061
45-50	39 483	0,035	1 382	36 298	1 582	37 880	1 326	32 373	1 254	33 627	1 177	27 248	969	28 217	988	21 113	754	21 861
50-55	40 292	0,100	4 029	38 101		38 101	3 810	36 554		36 554	3 655	32 450		32 450	3 245	27 229		27 229
55-60	36 784	0,170	6 253	36 263		36 263	6 165	34 291		34 291	5 829	32 899		32 899	5 593	29 205		29 205
60-65	31 314	0,290	9 081	30 531		30 531	8 854	30 098		30 098	8 728	28 462		28 462	8 254	27 306		27 306
65-70	23 012	0,430	9 895	22 233		22 233	9 560	21 677		21 677	9 321	21 370		21 370	9 189	20 208		20 208
70-75	25 674	0,570	14 634	13 117		13 117	13 769	12 673		12 673	13 145	12 356		12 356	12 695	12 181		12 181
75-				11 040		11 040		10 388		10 388		9 916		9 916		9 577		9 577
Summa	301 947		47 568	254 379	21 135	275 514	45 376	230 138	17 293	247 431	43 357	204 074	15 430	219 504	41 149	178 355	14 586	192 941

(Tabell 11 fortsättning).

Ålders- år	Före- tagare 1950	Av- gångs- kvot	Avgång 1950-55	Kvar- varande 1955	Nyrek- rytering 1950-55	Före- tagare 1955	Av- gång 1955-60	Kvar- varande 1960	Nyrek- rytering 1955-60	Före- tagare 1960	Av- gång 1960-65	Kvar- varande 1965	Nyrek- rytering 1955-60	Före- tagare 1965	Av- gång 1965-70	Kvar- varande 1970	Nyrek- rytering 1965-70	Före- tagare 1970
<i>Alternativ III</i>																		
20-25	2 990	0,020	60	—	2 045	2 045	41	—	1 789	1 789	36	—	1 731	1 731	35	—	1 406	1 406
25-30	11 654	0,020	233	2 930	5 570	8 500	170	2 004	3 839	5 843	117	1 753	3 358	5 111	102	1 696	3 249	4 945
30-35	22 492	0,020	450	11 421	6 751	18 172	363	8 330	4 401	12 731	255	5 726	3 033	8 759	175	5 009	2 653	7 662
35-40	31 023	0,020	620	22 042	4 016	26 058	521	17 809	2 887	20 696	414	12 476	1 882	14 358	287	8 584	1 297	9 881
40-45	37 229	0,025	931	30 403	1 963	32 366	809	25 537	1 339	26 876	672	20 282	962	21 244	531	14 071	627	14 698
45-50	39 483	0,035	1 382	36 298	322	36 620	1 282	31 557	227	31 784	1 112	26 204	155	26 359	923	20 713	111	20 824
50-55	40 292	0,100	4 029	38 101	—	38 101	3 810	35 338	—	35 338	3 534	30 672	—	30 672	3 067	25 436	—	25 436
55-60	36 784	0,170	6 253	36 263	—	36 263	6 165	34 291	—	34 291	5 829	31 804	—	31 804	5 407	27 605	—	27 605
60-65	31 314	0,290	9 081	30 531	—	30 531	8 854	30 098	—	30 098	8 728	28 462	—	28 462	8 254	26 397	—	26 397
65-70	23 012	0,430	9 895	22 233	—	22 233	9 560	21 677	—	21 677	9 321	21 370	—	21 370	9 189	20 208	—	20 208
70-75	25 674	0,570	14 634	13 117	—	13 117	13 769	12 673	—	12 673	13 145	12 356	—	12 356	12 695	12 181	—	12 181
75-	—	—	—	11 040	—	11 040	—	10 388	—	10 388	—	9 916	—	9 916	—	9 577	—	9 577
Summa	301 947		47 568	254 379	20 667	275 046	45 344	229 702	14 482	244 184	43 163	201 021	11 121	212 142	40 665	171 477	9 343	180 820
<i>Alternativ IV</i>																		
20-25	2 990	0,020	60	—	1 778	1 778	36	—	2 680	2 680	54	—	2 811	2 811	56	—	2 434	2 434
25-30	11 654	0,020	233	2 930	5 279	8 209	164	1 742	5 312	7 054	141	2 626	8 007	10 633	213	2 755	8 398	11 153
30-35	22 492	0,020	450	11 421	6 357	17 778	356	8 045	6 826	14 871	297	6 913	6 869	13 782	276	10 420	10 354	20 774
35-40	31 023	0,020	620	22 042	4 142	26 184	524	17 422	4 109	21 531	431	14 574	4 413	18 987	380	13 506	4 441	17 947
40-45	37 229	0,025	931	30 403	2 374	32 777	819	25 660	2 095	27 755	694	21 100	2 079	23 179	579	18 607	2 232	20 839
45-50	39 483	0,035	1 382	36 298	952	37 250	1 304	31 958	853	32 811	1 148	27 061	752	27 813	973	22 600	747	23 347
50-55	40 292	0,100	4 029	38 101	—	38 101	3 810	35 946	—	35 946	3 595	31 663	—	31 663	3 166	26 840	—	26 840
55-60	36 784	0,170	6 253	36 263	—	36 263	6 165	34 291	—	34 291	5 829	32 351	—	32 351	5 500	28 497	—	28 497
60-65	31 314	0,290	9 081	30 531	—	30 531	8 854	30 098	—	30 098	8 728	28 462	—	28 462	8 254	26 851	—	26 851
65-70	23 012	0,430	9 895	22 233	—	22 233	9 560	21 677	—	21 677	9 321	21 370	—	21 370	9 190	20 208	—	20 208
70-75	25 674	0,570	14 634	13 117	—	13 117	13 769	12 673	—	12 673	13 145	12 356	—	12 356	12 695	12 180	—	12 180
75-	—	—	—	11 040	—	11 040	—	10 388	—	10 388	—	9 916	—	9 916	—	9 577	—	9 577
Summa	301 947		47 568	254 379	20 882	275 261	45 361	229 900	21 875	251 755	43 383	208 392	24 931	233 323	41 282	192 041	28 606	220 647

Källa: Betr. avgångskvoterna se kap. 6, betr. rekryteringsberäkningarna se kap. 7.

Tab. 12. Tillvägagångssätt för beräkningen av flyttningarna av manliga jord

Rad	Befolkning vid periodens		Ålder vid peric					
	början	slut	0-5	5-10	10-15	15-20	20-25	25-30
			5-10	10-15	15-20	20-25	Ålder vid peric	
							25-30	30-35
1	Övrig befolkning	Ej yrkesverk- samma i jord- bruk med bi- näringar	$\frac{1\ 087^1}{19\ 717}$	$\frac{1\ 087^1}{19\ 717}$	$\frac{79^1}{8\ 990}$	$\frac{14^6}{2\ 275}$	$\frac{4^6}{942}$	0
2	Dito	Anställda	0	0	$\frac{594^3}{8\ 357}$	$\frac{1\ 626^2}{88\ 708}$	$\frac{1\ 626^2}{88\ 708}$	23 800 ⁵
3	Dito	Företagare	0	0	$\frac{9^3}{8\ 357}$	$\frac{1\ 410^2}{88\ 708}$	$\frac{1\ 410^2}{88\ 708}$	20 600
4	Ej yrkesverk- samma	Övrig befolkning	$r_1 + r_{16}$		$r_1 + r_2 + r_3 + r_{16}$	$\frac{194^6}{615}$	$\frac{93^6}{228}$	0
5	Anställda	Dito	0	0	0	←		
6	Företagare	Dito	0	0	0	$\frac{1\ 161^2}{21\ 339}$	$\frac{1\ 161^2}{21\ 339}$	16 900
7	Ej yrkesverk- samma	Anställda	0	r_{14}	$r_1 - (r_4 + r_8 + r_{15})$	$(r_1 + r_9 + r_{10}) - (r_4 + r_8 -$		
8	Dito	Företagare	0	r_{13}	$\frac{54^3}{6\ 067} - 110^8$	$\frac{8^3}{510}$	$\frac{8^3}{199}$	0
9	Anställda	Ej yrkesverk- samma	0	0	0	0,005 ¹⁰	0,005 ¹⁰	0,005 ¹⁰
10	Företagare	Dito	0	0	0	0,005 ¹⁰	0,005 ¹⁰	0,005 ¹⁰
11	Anställda	Företagare	0	0	$r_{13} - (r_3 + r_8)$	←		
12	Företagare	Anställda	0	0	0	$\frac{162^2}{20\ 178}$	$\frac{162^2}{20\ 178}$	2 300
13	Företagare i jordbruk med binäringar		} Förändringarna mellan 1940 och 1945 be-					
14	Anställda » » » »							
15	Ej yrkesverksamma i jordbruk med binäringar							
16	Övrig befolkning							

¹ Folkräkningen 1945: X: 1 tab. 8.

² » » » » 9.

³ » » » » 15.

⁵ » » » » Y.

bruksföretagare och andra grupper 1940-45 (Underlag för tab. 13 i appendix 3)

dens början								
30-35	35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-70	70-
dens slut								
35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-70	70-75	75-
o	o	o	o	o	$\frac{49^7}{3\ 900}$	$\frac{49^7}{3\ 900}$	$\frac{43^7}{1\ 910}$	$\frac{31^7}{946}$
— antal 10-30, 60-w fördelat proportionellt mot övrig befolkning 1940						$\frac{33^7}{3\ 900}$	$\frac{11^7}{1\ 910}$	$\frac{4^7}{946}$
$\frac{329,2^5}{343,7}$ — antal 10-30, 60-w fördelat proportionellt mot övrig befolkning 1940						$\frac{79^7}{3\ 900}$	$\frac{40^7}{1\ 910}$	$\frac{13^7}{946}$
o	o	o	o	o	o	$(r_1+r_2+r_3+r_{16}) - (r_5+r_6)$		o
$(r_2+r_7+r_{12}) - (r_9+r_{11}+r_{14})$					$\frac{(r_1+r_2+r_3+r_{16}) - (r_4+r_6)}{613}$	$\frac{77^7}{613}$	$\frac{59^7}{361}$	$\frac{28^7}{145}$
$\frac{329,2^5}{343,7}$ — antal 10-30, 60-w fördelat proportionellt mot företagare 1940 ⁶						$\frac{122^7}{2\ 378}$	$\frac{74^7}{1\ 642}$	$\frac{104^7}{1\ 445}$
+ r 15)	o	o	o	o	o	o	o	o
o	o	o	o	o	o	o	o	o
0,005 ¹⁰	$0,005 \frac{10}{71^8}$	0,005 ¹⁰	0,007 ¹⁰	0,013 ¹⁰	0,026 ¹⁰	$\frac{(r_2+r_7+r_{12}) - (r_5+r_{11}+r_{14})}{361}$	$\frac{157^7}{361}$	$\frac{89^7}{145}$
0,005 ¹⁰	$\leftarrow r_{15} - (r_1+r_9) \rightarrow$					$\frac{(r_4+r_{15}) - (r_1+r_9)}{1\ 642}$	$\frac{485^7}{1\ 642}$	$\frac{529^7}{1\ 445}$
$(r_6+r_{10}+r_{12}+r_{13}) - (r_3+r_8)$						$\frac{34^7}{613}$	$\frac{13^7}{361}$	$\frac{3^7}{145}$
$\frac{329,2^5}{343,7}$ — antal 10-30, 60-w fördelat proportionellt mot företagare 1940						$\frac{86^7}{2\ 378}$	$\frac{38^7}{1\ 642}$	$\frac{12^7}{1\ 445}$

räknade exklusive dödlighet och justerade för utrikes migration.

⁶ Folkräkningen 1945: X: 1 råtab. 42.

⁷ » » » 43.

⁸ Tillägg för att undvika negativa tal i enkelriktade flyttningar.

¹⁰ SOU 1955: 32 s. 127.

Källa: Folkräkningarna 1940: III tab. 24; 1945: IX tab. 2.

Tab. 13. Flyttningar av manliga jordbruks-
(Underlag)

Befolkningsgrupp vid periodens		Åldersår vid					
		0-5	5-10	10-15	15-20	20-25	25-30
början	slut	Åldersår vid					
		5-10	10-15	15-20	20-25	25-30	30-35
Övrig befolkning	Ej yrkesverksamma i jordbruk med binäringar	8 162	7 089	1 182	989	772	0
Dito	Anställda	0	0	9 558	2 945	3 331	1 073
Dito	Företagare	0	0	145	2 554	2 888	1 654
Ej yrkesverksamma	Övrig befolkning	9 650	9 436	26 289	2 656	1 532	0
Anställda	Dito	0	0	0	31 378	28 567	14 828
Företagare	Dito	0	0	0	59	242	242
Ej yrkesverksamma	Anställda	0	1 444	53 164	1 917	692	926
Dito	Företagare	0	33	694	132	151	0
Anställda	Ej yrkesverksamma	0	0	0	457	399	308
Företagare	Dito	0	0	0	5	22	78
Anställda	Företagare	0	0	0	455	7 556	10 401
Företagare	Anställda	0	0	0	9	36	5
Företagare i jordbruk med binäringar		0	+ 33	+ 839	+ 3 068	+ 10 295	+ 11 730
Anställda » » » »		0	+ 1 444	+ 62 722	- 27 409	- 32 463	- 23 533
Ej yrkesverksamma i jordbruk med binäringar		- 1 488	- 3 824	- 78 965	- 3 254	- 1 182	- 540
Övrig befolkning		- 3 824	+ 2 347	+ 15 404	+ 27 605	+ 23 350	+ 12 343

Företagare och andra grupper 1940-45

(för tab. 25, 37)

periodens början									Summa
30-35	35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-70	70-	
periodens slut									Summa
35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-70	70-75	75-	
0	0	0	0	0	1 148	907	1 634	2 117	24 000
1 146	1 153	1 013	880	753	646	611	418	273	23 800
1 767	1 777	1 562	1 356	1 161	997	1 462	1 520	888	19 731
0	0	0	0	0	0	315	1 352	0	51 230
7 720	4 540	2 366	884	254	153	1 187	499	524	92 900
853	1 568	2 018	2 306	2 318	2 225	1 625	1 128	1 603	16 187
521	0	0	0	0	0	0	0	0	58 664
0	0	0	0	0	0	0	0	0	1 010
228	98	126	132	201	317	1 978	1 327	1 667	7 238
145	0	96	541	1 454	2 748	4 909	7 391	8 152	25 541
7 349	4 435	2 649	1 955	1 188	806	524	110	56	37 484
18	34	43	50	50	48	1 146	579	185	2 203
+ 8 100	+ 4 610	+ 2 054	+ 414	- 1 473	- 3 218	- 6 274	- 7 468	- 8 996	13 714
- 13 612	- 7 815	- 4 080	- 2 041	- 840	- 582	- 1 932	- 939	- 1 789	- 52 869
- 148	+ 98	+ 222	+ 673	+ 1 655	+ 4 213	+ 8 059	+ 9 000	+ 11 936	- 53 545
+ 5 660	+ 3 107	+ 1 804	+ 954	+ 658	- 413	+ 147	- 593	- 1 151	+ 87 398

FÖRTECKNING ÖVER TABELLER I KAP. 1-9

1. Manlig förvärvsarbete jordbruksbefolkning 1751—1950, fördelad på huvudpersoner och övriga, 1000-tal	38
2. Antal manliga torpare som huvudpersoner, fördelade på landsdelar 1751—1900, 1000-tal	40
3. Antal brukningsdelar, jordtorp och andra jordlägenheter 1890—1910, 1000-tal	44
4. Åkerarealens utveckling i olika landsdelar 1805—1951	45
5. Företagsstorleken utveckling 1805—1950	46
6. Arealförändringar 1870—1951 för hela riket	47
7. Förändringar i antal brukningsenheter 1913/20—1951	51
8. Antal jordbruksinnehavare 1950 och antal brukningsenheter i enskild ägo 1951	63
9. Förändringar i antal jordbruksföretagare och i antal brukningsenheter per år 1937—51	67
10. Förändringar i antal jordbruksföretagare och i antal brukningsenheter i vissa riksområden 1945—51	68
11. Förändringar i antal kor 1944—55 vid brukningsenheter med över 2 ha åker	70
12. Antal brukningsenheter utan mjölkproduktion i storleksgruppen 2—5 ha åker i procent av samtliga brukningsenheter 1949, 1952 och 1955	71
13. Arbetskraften vid några kreaturssvaga och kreaturstarka småbruk 1956	80
14. Antal brukningsenheter som blivit föremål för sammanläggning 1950—54	94
15. Lantbruksnämndernas fastighetsinnehav 1949—55	95
16. Antal förköpsfall av jordbruk 1949—55	96
17. Jordförvärvs- och vanhävsärenden 1949—55	97
18. Mjölkbidragen till småbruken i förhållande till taxerad inkomst 1954	119
19. Jordbruksföretagare över 50 år i procent av totalantalet	128
20. Andel änkor bland kvinnliga jordbruksföretagare	129
21. Pensioneringsmönster för män 1940	132
22. Yrkesverksamhet bland män över 50 år, i procent	133
23. Jordbrukarnas skuldsättning 1939 och 1950	134
24. Avgång för manliga företagare i jordbruk och boskapsskötsel, promille per år	137
25. Årlig yrkesväxling för manliga företagare i jordbruk med binäringar 1940—45, åldrarna över 40 år	139
26. Nettotillskott av manliga jordbruksföretagare i olika åldersgrupper ..	141

27. Prognoskontroll för manliga jordbruksföretagare 1945 och 1950 med hänsyn enbart till avgångsförhållandena	142
28. Avgångstakter för manliga företagare i jordbruk och boskapsskötsel fram till 1970, procent	144
29. Prognos för de manliga företagarnas avgång i jordbruk och boskapsskötsel fram till 1970, 1000-tal	144
30. Prognos för småbrukarnas avgång fram till 1965 i åldrarna 60–70 år ..	145
31. Rekrytering av manliga företagare i jordbruk och boskapsskötsel 1945–50	151
32. Den anställda arbetskraftens sammansättning i jordbruk och boskapsskötsel 1950, båda könen, 1000-tal	152
33. Antal anställda per företagare i jordbruk och boskapsskötsel 1950	153
34. Antal anställda i åldern 15–25 år i procent av samtliga anställda i jordbruk och boskapsskötsel 1950	155
35. Flyttningstakten i jordbruk under 1940-talet, promille per år	158
36. Förändringar i manlig yrkesverksam befolkning i jordbruk och boskapsskötsel 1945–50, promille per år	159
37. Årlig yrkesväxling för manliga företagare i jordbruk med binärningar 1940–45, åldrarna under 40 år	161
38. Relationstal i rekryteringsmodellen för manliga jordbruksföretagare vid olika alternativ	167
39. Prognos för rekrytering av manliga företagare i jordbruk och boskapsskötsel fram till 1970, 1000-tal	168
40. Minskning i antalet manliga företagare i jordbruk och boskapsskötsel 1940–70 (avgång minus rekrytering) 1000-tal	170
41. Minskning i antalet manliga jordbruksföretagare 1950–70 vid upphörd flyttning, 1000-tal	173
42. Företagare i jordbruk och boskapsskötsel 1940–70, 1000-tal	179
43. Antal företagare i jordbruk och boskapsskötsel, båda könen, 1000-tal	181
44. Utveckling av företagarantal och företagsstorlek i olika områden 1950–65	189

FÖRTECKNING ÖVER TABELLER I APPENDIX 2

1. Jämförelser mellan totala folkräkningar och stickprov	206
2. Antal företagare fördelade på män och kvinnor i olika storleksgrupper 1940, 1945 och 1950	207
3. Antal anställda fördelade på män och kvinnor i olika storleksgrupper 1940, 1945 och 1950	208
4. Antal medhjälpande familjemedlemmar respektive övriga anställda fördelade på män och kvinnor i olika storleksgrupper 1940 och 1950	209

5. Förvärvsarbetande befolkning i olika områden och storleksgrupper 1945 och 1950, båda könen	210
6. Företagare i olika områden och storleksgrupper 1945 och 1950, båda könen	211
7. Manliga företagare i olika områden och storleksgrupper 1945 och 1950	212
8. Anställda i olika områden och storleksgrupper 1945 och 1950, båda könen	213
9. Anställda män i olika områden och storleksgrupper 1945 och 1950 ..	214
10. Kvinnliga företagare och anställda i olika områden och storleksgrupper 1945 och 1950	215
11. Antal anställda fördelade på medhjälpande familjemedlemmar och övriga anställda i olika områden och storleksgrupper 1950, båda könen	216
12. Anställd arbetskraft i åldrarna 15—25 år i procent av samtliga åldrar i olika områden och storleksgrupper 1950, båda könen	217
13. Antal anställda per företagare med anställda 1950, båda könen	218
14. Anställda i olika åldrar per företagare med hänsyn till arbetshjälp i olika områden och storleksgrupper 1950, båda könen	219
15. Antal företagare med anställda och utan, fördelade på män och kvinnor i olika åldrar och storleksgrupper 1950	220
16. Antal företagare med anställda och utan, fördelade på områden, åldrar och storleksgrupper 1950, båda könen	221
17. Antal manliga företagare med anställda och utan, fördelade på åldrar, områden och storleksgrupper 1950	222
18. Antal företagare över 50 år med anställda och utan i procent av samtliga åldrar fördelade på områden och storleksgrupper 1950, båda könen	223
19. Procentuell fördelning av manliga och kvinnliga företagare med anställda och utan i åldersgrupper i olika områden och storleksgrupper 1950	244
20. Företagare utan anställda i procent av totala antalet företagare i olika åldersgrupper och storleksgrupper 1950, båda könen	225

FÖRTECKNING ÖVER TABELLER I APPENDIX 3

1. Lönsamhet och företagsstorlek vid räkenskapskontrollerade jordbruk 1939/40 och 1952/53. (Underlag för diagram 1.)	226
2. Ägarkategorier, antal företagare och brukningsenheter 1944—51. (Underlag för diagram 2.)	227
3. Andel skuldfri inkomst från skog och övriga inkomstkällor vid räkenskapskontrollerade jordbruk i storleksgruppen 2—5 ha åker i norra Sverige och mellersta Sveriges skogs- och dalbygder 1939/40—1951/52. (Underlag för diagram 4.)	228

4. Avflyttning och därpå verkande faktorer 1929—56. (Underlag för diagram 5.)	229
5. Priser på svenskt vete och smör, amerikanskt vete och danskt smör 1922—55. (Underlag för diagram 6.)	230
6. Mjök- och skogsinkomster i Västerbottens län 1945—55. (Underlag för diagram 7.)	231
7. Företagarandelens utveckling 1920—70. Antal manliga företagare i procent av de yrkesverksamma i jordbruk och boskapsskötsel. (Underlag för diagram 10.)	232
8. Kedjor för manlig företagarekrytering perioden 1950—70. (Exempel på underlag för beräkningen av rekryteringen, avseende perioden 1965—70, dvs. den längsta kedjan (underlag för tab. 10 och 11 i appendix 3).)	233
9. Prognos för avgång av företagare med mindre än 10 ha åker i åldern 60—70 år 1950—65. (Underlag för tab. 28.)	234
10. Prognoskontroll för manliga företagare under perioden 1940—50. (Underlag för tab. 27, 42.)	235
11. Prognoser för manliga företagare 1950—70. (Underlag för tab. 29, 39, 40, 41, 42.)	236
12. Tillvägagångssätt för beräkningen av flyttningarna av manliga jordbruksföretagare och andra grupper 1940—45. (Underlag för tab. 13 i appendix 3.)	238
13. Flyttningar av manliga jordbruksföretagare och andra grupper 1940—45. (Underlag för tab. 25, 37.)	240

FÖRTECKNING ÖVER DIAGRAM I KAP. 1-9

1. Lönsamhet och företagsstorlek vid räkenskapskontrollerade jordbruk 1939/40 och 1952/53	32
2. Manlig förvärvsarbetsbefolkning 1751—1950 fördelad på huvudpersoner och övriga	39
3. Antal företagare och brukningsenheter 1937—51	56—57
4. Andel skuldfri inkomst från skog och övriga inkomstkällor vid räkenskapskontrollerade jordbruk i storleksgruppen 2—5 ha åker i mellersta Sveriges skogsbygder och dalbygder samt i norra Sverige 1939/40—1951/52	73
5. Avflyttningen från jordbruket och därpå verkande faktorer 1929—56	112
6. Priser på svenskt smör och vete, amerikanskt vete och danskt smör 1922—55	116
7. Mjök- och skogsinkomster i Västerbotten 1945—55	120

8. Alderspyramider för jordbruksföretagare 1920, 1930, 1940 och 1950 ..	127
9. Befolkningen i jordbruk fördelad på företagare, medhjälpande familjemedlemmar och anställda i jordbruk med binärningar samt övriga 1950	149
10. Företagarandelens utveckling. (Antal manliga företagare i procent av de yrkesverksamma inom jordbruk och boskapsskötsel.)	175
11. Manliga företagare i jordbruk och boskapsskötsel 1940-70	180

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Litteratur

- AHLBERG, G. Befolkningsutvecklingen och urbaniseringen i Sverige 1911–50. Sthlm 1953.
- AHLBERG, G. och SVENNILSON, I. Sveriges arbetskraft och den industriella omvandlingen. Sthlm 1946.
- ALLWOOD, M. S. Bombad stad XX. Deltidsjordbrukarna i området kring Tysklands medelstad. Affärsekonomi 1954: 20.
- BEHM, C. L. Småjordbrukets problem. Kungl. Lantbruksakademiens tidskrift 1946.
- BENNETT, M. K. The world's food. A study of the interrelations of world populations, national diets, and food potentials. New York 1954.
- BENTZEL, R. et al. Den privata konsumtionen i Sverige 1931–65. Sthlm 1957.
- BERGGREN, ALI. Aldrande och sjukdom — en orientering. Sociala meddelanden 1955: 10.
- BERGLUND, N. och KARLSON, B. En undersökning över traktordrift på mindre gårdar. Jordbrukstekniska institutet. Meddelande nr 260. Uppsala 1955.
- BERGMANN, THEODOR. Wandlung der landwirtschaftlichen Betriebsstruktur in Schweden. Diss. Hohenheim 1955.
- Bonden i svensk historia. Del 1–2 av E. INGERS. Sthlm 1943–1948. Del 3 av S. CARLSSON. Sthlm 1956.
- CARLSSON, T. Skogens arbetskraftsproblem. Industriproblem 1950. Sthlm 1950. Emigrationsutredningen bil. V, IX, X, XI, XII, XIII.
- European agriculture. A statement of problems. Geneva 1954. (United nations. Food and agriculture organization.)
- FAGGOT, J. Svenska landtbrukets hinder och hjälp. Sthlm 1746.
- FORSSTRÖM, K. E. Industriproduktionen per arbetstimme åren 1949–52. Kommersiella meddelanden 1955: 1.
- FRÖDIN, J. Skogar och myrar i norra Sverige i deras funktioner som betesmark och slätter. Inst. for sammenlignende kulturforskning, Ser. B, Skrifter XLVI. Oslo 1952.
- FRÖDIN, J. Uppländska betes- och slättermarker i gamla tider, deras utnyttjande genom landskapens fäbodväsen. Geographica 1954: 29.
- GOREUX, L. M. Les migrations agricoles en France depuis un siècle et leur relation avec certains facteurs économiques. Etudes et conjuncture 1956: 4.
- GULBRANDSEN, O., ODHNER, CL.-E. och PETRINI, F. Jordbrukarnas produktionsplanering. En ekonomisk-sociologisk undersökning, opublicerad. Delar: ODD GULBRANDSEN: Redogörelse för den ekonomisk-sociologiska undersök-

- ningen rörande jordbrukarnas produktionsplanering del I och V (Industriens utredningsinstitut, stencil). GÖSTA OSCARSSON: Intervjuer som prognosmetod. Ett exempel från brödsädesodlingen. (Lantbrukshögskolans ekonomiska institutioner, stencil.) FRANK PETRINI: Studier av jordbruksprodukternas utbudsförhållanden (Jordbrukets utredningsinstitut, stencil). FRANK PETRINI: Studier av jordbruksprodukternas utbudsförhållanden. Jordbrukets utredningsinstitut. Meddelande 1955: 6.
- HEADY, EARL O. The supply of U. S. farm products under conditions of full employment. American economic review 1955: 2.
- HECKSCHER, ELI F. Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, del II. Sthlm 1949.
- HERMES, ANDREAS. Agrarpolitik auf lange Sicht. Wirtschaftsdienst 1954: 7.
- HJELM, L. Jordbruksfastigheternas prisutveckling (stencil).
- HJELM, L. Studier i det svenska lantbrukets lönsamhetsutveckling under 1940-talet. Jordbrukets utredningsinstitut. Skrifter 2. Sthlm 1952.
- HJELM, L. Undersökning rörande jord- och skogsbrukets relativa lönsamhet. Jordbrukets utredningsinstitut. Meddelande 1956: 2.
- HOLMSTRÖM, S. Ekonomiska resultat av jordbrukets effektivisering. Jordbrukets utredningsinstitut. Meddelande 1954: 10.
- HYRENIUS, H. Jordbrukets och skogsbrukets befolkningssituation. Kungl. Lantbruksakademiens tidskrift 1949.
- HYRENIUS, H. Jordbrukets struktur och lönsamhet. Några kalkyler rörande de ofullständiga jordbrukens problem. Statsvetenskaplig tidskrift 1946.
- HYRENIUS, H. Statistisk-ekonomiska studier rörande det svenska jordbruket. Kungl. Lantbruksakademiens tidskrift 1947.
- HYRENIUS, H. Yrkesverksamhetens omfattning och varaktighet. Sociala meddelanden 1949: 9.
- HÄGERSTRAND, T. En landsbygdsbefolknings flyttningsrörelser. Svensk geografisk årsbok 1947.
- HÖIJER, E. Sveriges uppdelning på naturliga jordbruksområden. Statsvetenskaplig tidskrift 1921.
- HÖÖK, E. Befolkningsutveckling och arbetskraftsförsörjning. Sthlm 1952.
- HÖÖK, E. Det svenska jordbrukets arbetskraft år 1949. En undersökning utförd inom Industriens utredningsinstitut. Sthlm 1951. (Maskinskrift.)
- JONES, H. B. Det svenska folkets fysiologiska ålder med hänsyn till sjukdom och hälsa. Sociala meddelanden 1955: 9.
- Jordbrukspolitikens dilemma. Konsumentkommittén diskuterar jordbruksfrågorna. Sthlm 1954.
- Jordbrukspriserna upp eller ner? Konsumentkommittén diskuterar jordbruksfrågorna. Sthlm 1955.
- Jordbruksproblem. Några aktuella föredrag. Sthlm 1943.
- Jordpolitiken i Norden. Sthlm 1955.
- JURÉEN, L. Long-term trends in food consumption. A multi-country study. Econometrica 1956: 1.

- ✓ JURÉEN, L. Långtidsförändringar i livsmedelskonsumtionen. Jordbruksekonomiska meddelanden 1954: 10.
- LARSSON, F. Totala antalet arrenden minskar ej trots stats- och bolagsindragningar. RLF-tidningen 1955: 52.
- MEINKEN, K. W. The demand and price structure for wheat. U. S. dept. agr. Techn. bull. no. 1136, 1955.
- MOLIN, KERSTIN. Ödegårdar och folkminskning i Järnboås socken, Örebro län. Svensk geografisk årsbok 1950.
- NORBERG, K. och NORDSTRÖM, O. Befolkningsutveckling och rationaliseringsproblem i Östra Småland. Svensk geografisk årsbok 1955.
- NORDENSON, J. och HÖÖK, E. Befolkningsutveckling, sysselsättning och ekonomiskt framåtskridande. Industripblem 1950. Sthlm 1950.
- NORDSTRÖM, O. Verteilung der Altersklassen und Geschlechter in den verschiedenen Gesellschaftsgruppen im südöstlichen Schweden von 1800—1910. Lund 1953.
- 13:e Norrlandsmässan. Skogs- och jordbrukets rationalisering och Norrlands bebyggelseutveckling. Affärsekonomi 1953: 15.
- ODHNER, CLAS-ERIK. Jordbruket vid full sysselsättning. Sthlm 1953.
- PARSONS, HOWARD L. The impact of fluctuations in national income on agricultural wages and employment. Harvard studies in labor in agriculture. No. I—HL. Cambridge, Mass. 1952.
- Population movements and industrialization. Swedish counties 1895—1930. Sthlm 1941.
- PORENIUS, P. Ett praktiskt exempel på jordbruksplanering och jordbruksrationalisering. Plan 1955: 4.
- Progress in land reform, U. N. publ. 1954 II B 3, 1956 II B 3.
- RUNDBLAD, BENGT G. Forestville. A study of rural social change. Uppsala 1951. (Stencil.)
- RUTTAN, VERNON W. The contribution of technological progress to farm output, 1950—75. The review of economics and statistics 1956: 1.
- RYTTERBRANT, O. Den nya situationen. Skogsindustriarbetaren 1954: 21.
- STÅHLBERG, H. Jordbrukspolitik och landsbygdsplanering — ett debattinlägg. Plan 1956: 1.
- SVÄRDSTRÖM, K. F. Den engelska smörmarknaden. Kungl. Lantbruksstyrelsen. Meddelande nr 307. Sthlm 1937.
- Sydöstmässan 1951. Landsbygdens avfolkning — tätorternas tillväxt. Växjö 1952.
- THOMAS, D. S. Social and economic aspects of Swedish population movements 1750—1933. New York 1941.
- THUNBERG, FOLKE m. fl. Morgondagens Norrbotten. Sthlm 1956.
- Utlåtande rörande fortsatta åtgärder i prisreglerande syfte på jordbrukets område under regleringsåret 1939/40. Avgivet av 1938 års jordbruksutredning. (Avg. den 29 dec. 1938.) (Maskinskrift.)
- WAHLUND, S. Medan patienten väntar. Sthlm 1944.
- WALLANDER, J. Flykten från skogsbygden. Sthlm 1948.

- WENDEL, B. A migration schema. Theories and observations. Lund 1953.
- WETTERHALL, H. Hur verkar strukturrationaliseringen? Sthlm 1953.
- WETTERHALL, H. Takten i jordbruksrationaliseringen. Jordbruksekonomiska meddelanden 1952: 12.
- WINBERG, I. Undersökning om antalet brukningsenheter år 1952 inom 108 utvalda kommuner. Sthlm 1953.
- WINBERG, I. Östergötlands naturliga jordbruksområden. Kungl. Lantbruksakademins tidskrift 1954.
- WOHLIN, N. Den svenska jordstyckningspolitiken i de 18:de och 19:de århundradena, jämte en översikt af jordstyckningens inverkan på bondeklassens besutenhetsförhållanden. Sthlm 1912.
- ZETTERBERG, O. och JURÉEN, L. Arbets- och produktionsvolymen i jordbruket. Jordbruksekonomiska meddelanden 1956: 1.
- ÅBERG, A. När byarna sprängdes. Sthlm 1953.
- ÖK, TAGE. De framtida arbetskraftsresurserna. Arbetsmarknaden 1955 nr 6/7.

Statistiska och periodiska publikationer

- Annual Statement of the United Kingdom.
Economic bulletin for Europe.
FAO Commodity series bulletin no. 18. Grain, Wash. 1950.
Jordbruksekonomiska meddelanden.
Lantmannen — svenskt land.
Meddelanden från Jordbrukets utredningsinstitut.
Meddelanden från Statens forskningsanstalt för lantmannabygder.
Monthly bulletin of agricultural economics and statistics.
Officiella statistiska publikationer.

Tryckta:

- Folkräkningarna.
- Historisk statistik för Sverige, del I.
- Industri.
- Jordbruk och boskapsskötsel.
- Jordbruksräkningarna.
- Lönestatistisk årsbok.
- Mejerihanteringen.
- Statistisk tidskrift.
- Statistisk årsbok.

Stencilerade:

- Antalet kreatur enligt den representativa kreatursräkningen den 1 juni 1955 med fullständig fördelning på storleksgrupper efter åkerarealen, inom vissa större produktionsområden. Statistiska centralbyrån.

I jordbruket den 1 juni 1953, 1954, 1955 och 1956 sysselsatt arbetskraft över 15 år och antal under år 1952, 1953, 1954 och 1955 lejda arbetstimmar. Statistiska centralbyrån.

Lantbruksnämndernas verksamhet. Lantbruksstyrelsen.

Uppgift angående arbetsuppgifternas fördelning på olika tjänstemän. Lantbruksstyrelsen.

Åkerjordens användning för olika växtslag år 1955, i hektar, enligt den representativa arealinventeringen den 1 juni 1955 med fullständig fördelning på storleksgrupper efter åkerarealen, inom vissa större produktionsområden. Statistiska centralbyrån.

Output and expenses of agriculture in some European countries. Report 2, 1950-53. Geneva 1955.

Räkenskapsresultat från svenska jordbruk. Meddelanden från Kungl. Lantbruksstyrelsen.

The state of food and agriculture. FAO.

Otryckta källor

Lantbruksförbundets generalindex.

Jordbruksregistret. Riksförbundet Landsbygdens Folk.

Råtabeller till folkräkningarna.

Uppgifter om löner, priser m. m. från Jordbrukets utredningsinstitut.

Uppgifter om framtida folkmängd m. m. från Industriens utredningsinstitut.

Övrigt

Propositioner och författningar i skilda jordbruksfrågor.

Statens offentliga utredningar:

Allmän pensionsförsäkring. SOU 1955: 32.

Betänkande angående producent- och kontantbidrag till vissa innehavare av mindre jordbruk. SOU 1951: 39.

Förslag till Jordrationaliseringslag m. m. SOU 1954: 16.

HYRENIUS, H. Jordbrukets framtida tillgång på arbetskraft. SOU 1944: 65.

Jordbruks förstärkande med skog. SOU 1957: 8.

Landsbygdens avfolkning. SOU 1938: 15.

Det mindre jordbrukets möjligheter att uppnå bättre lönsamhet. SOU 1955: 7.

NANNESON, L. Rationalitetsvariationerna inom det svenska jordbruket. SOU 1946: 47.

Prissättningen på jordbruksprodukter. SOU 1954: 39.

Riktlinjer för den framtida jordbrukspolitiken. Del I och II. SOU 1946: 42 och 46.

Skogsbrukets arbetsmarknad. SOU 1956: 36.

Den statliga egnahemsverksamheten. SOU 1938: 34.

Utdrag ur protokoll, hållet vid sammanträde med rikets landskamrerare och taxeringsintendenten m. fl. under fastighetstaxeringsmötet i Stockholm den 31 maj och 1 juni 1956. (Stencil.)

PRIS KR 24:50